

ПОЕЗИЈА И ПРОЗА:

*Мирослав Јосић Вишњић,
Драган Јовановић Данилов, Милош
Кордић, Сјаниша Нешић, Мирослав
Тодоровић, Симиша Соћанин, Мал-
џожаша Лебда, Аџњешка Волни-Хамкало, Ма-
ћеј Вожњак, Густав Херлинџ-Груђињски*

ОГЛЕДИ:
Слободан Жуњић, Бисерка Рајчић

СВЕДОЧАНСТВА:
*Добрица Ђосић, Дарко Танасковић, Предраџ Пијер, Миро
Вуксановић, Влахо Боџишић, Сава Бабић, Миодраџ Јовано-
вић, Небојша Девеџак, Милош Јевџић, Бојан Радић, Маја
Д. Сјојковић, Александар Косјадиновић, Срђан Дамњано-
вић, Иван Неџриџорац, Драган Хамовић, Милован Данојлић
КРИТИКА: *Светозар Кољевић, Бојан Чолак, Милеџа Аћи-
мовић Ивков, Ненад Сјанојевић, Соња Кајеџанов, Михаел
Анџоловић, Миливој Ненин, Александар Б. Лаковић, Иџор
Јавор**

Министарство културе Републике Србије
и Покрајински секретаријат за образовање и културу
омогућили су редовно објављивање
Лейојиса Мајице српске.

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Покренут 1824. године

Уредници

Георгије Магарашевић (1824—1830), Јован Хаџић (1830—1831), Павле Стаматовић (1831—1832), Теодор Павловић (1832—1841), Јован Суботић (1842—1847), Сима Филиповић (1848), Јован Суботић (1850—1853), Јаков Игњатовић (1854—1856), Субота Младеновић (1856—1857), Јован Ђорђевић (1858—1859), Антоније Хаџић (1859—1869), Јован Бошковић (1870—1875), Антоније Хаџић (1876—1895), Милан Савић (1896—1911), Тихомир Остојић (1912—1914), Васа Стајић (1921), Каменко Суботић (1922—1923), Марко Малетин (1923—1929), Стеван Ђирић (1929), Светислав Баница (1929), Радивоје Врховац (1930), Тодор Манојловић (1931), Жарко Васиљевић (1932), Никола Милутиновић (1933—1935), Васа Стајић (1936), Никола Милутиновић (1936—1941), Живан Милисавац (1946—1957), Младен Лесковац (1958—1964), Бошко Петровић (1965—1969), Александар Тишма (1969—1973), Димитрије Вученов (1974—1979), Момчило Миланков (1979), Бошко Ивков (1980—1991), Славко Гордић (1992—2004)

Уредничтво

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

(Драган Станић, главни и одговорни уредник)

МИХАЈЛО ПАНТИЋ, ЈОВАН ПОПОВ, САША РАДОЈЧИЋ

Секретар Уредничтва

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Лектор

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Коректор

БРАНИСЛАВ КАРАНОВИЋ

Технички уредник

ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од по десет штампарских табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 2.000 динара, а за чланове Матице српске 1.000 динара. Претплата за иностранство износи 100 €. Цена по једној свесци у књижарској продаји је 200 динара. Претплата се може уплатити у свакој пошти на жиро рачун број 355-1056656-23, са назнаком „за Летопис“. Адреса: 21000 Нови Сад, ул. Матице српске бр. 1, телефон: 021/6613-864 и 021/420-199, локал 112, факс: 021/528-901.

Е-mail: letopis@maticasrpska.org.rs

Интернет адреса: www.maticasrpska.org.rs

Издаје: Матица српска

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа: БУДУЋНОСТ, Нови Сад

Тираж: 1.000

РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Год. 186

Септембар 2010

Књ. 486, св. 3

САДРЖАЈ

Мирослав Јосић Вишњић, <i>Бурђевдан</i>	291
Драган Јовановић Данилов, <i>Моја тачна ѝривиђења</i>	306
Милош Кордић, <i>Беџ из сојсѝвеноџ маузолеја</i>	314
Станиша Нешић, <i>Лисѝови из Ресаве</i>	326
Мирослав Тодоровић, <i>Две скулѝтуре</i>	333
Синиша Соћанин, <i>Осам ѝуша ѝо двоје</i>	336
<i>Три ѝољска ѝесника</i>	
Малгожата Лебда, <i>Траџови</i>	340
Агњешка Волни-Хамкало, <i>Фанѝом</i>	343
Маћеј Вожњак, <i>Сенка мосѝа</i>	345
Густав Херлинг-Груђињски, <i>Дневник ѝисан ноћу</i>	347

ОГЛЕДИ

Слободан Жуњић, <i>Повраѝак Димиѝрија Маѝића</i>	359
Бисерка Рајчић, <i>Јидиш књижевносѝ и кулѝура у Пољској</i>	387

СВЕДОЧАНСТВА

Добрица Ђосић, <i>О „Ауѝономији мишљења” Дарка Танасковића</i>	399
Дарко Танасковић, <i>Чувар лоџоса</i>	404
Предраг Пипер, <i>Дијалоски увиди у науке и уметносѝи</i>	410
Миро Вуксановић, <i>Прозивник Милоша Јевѝића</i>	414
Влахо Богишић, <i>Јевѝићев Крлежа</i>	417
Сава Бабић, <i>Исѝрајни иџрач</i>	421
Миодраг Јовановић, <i>Свеѝ ѝишине Драгана Сѝојкова</i>	427
Небојша Деветак, <i>Прилози разумјевању једноџ ѝјесника</i>	430
Бојан Радић, <i>Књиџе за ѝамћење (Разговор са Милошем Јевѝићем)</i>	433
Маја Д. Стојковић, <i>Демаскирање књижевне сѝварносѝи ѝосредсѝвом инѝервјуа</i>	447
Александар Костадиновић, <i>О неѝоновљивом делу, исѝим начином</i>	455
Срђан Дамњановић, <i>На раскршћу ѝушева</i>	462

Иван Негришорац, <i>Новица Петковић о себи и о своме делу</i>	470
Драган Хамовић, <i>Оно што је остало</i>	476
Милован Данојлић, <i>Један живој између два раја</i>	484
Иван Негришорац, <i>Тражиш о одрасћању и слободи</i>	487

КРИТИКА

Светозар Кољевић, <i>Сећање на Новицу Петковића</i> (Зборник <i>Споменица Новици Петковићу</i>)	496
Бојан Чолак, <i>Чувар извора</i> (Новица Петковић, <i>На извору живе воде; из оставшћине</i>)	502
Милета Аћимовић Ивков, <i>Егзистенција и есенција</i> (Милован Данојлић, <i>Црно испод ноћну</i>)	505
Ненад Станојевић, <i>Изломљена пријавест</i> (Миро Вуксановић, <i>Ошвјуду</i>)	509
Соња Капетанов, <i>Поетика континуитета и поетика плодне разноврсности</i> (Марко Недић, <i>Проза и поетика Мирослава Јосића Вишњића</i>)	512
Михаел Антоловић, <i>Криза историје</i> (Мирослав Јовановић, Радивој Радић, <i>Криза историје. Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века</i>)	517
Миливој Ненин, <i>Природна књига</i> (Стеван Раичковић, <i>Фасцикла, последња</i>)	525
Александар Б. Лаковић, <i>Како и куда „без илузија, права и речи“</i> (Бојан Јовановић, <i>Говор пророзљиво</i>)	527
Игор Јавор, <i>(По)етика контаминираног језика</i> (Станислав Барањчак, <i>Аудио и видео</i>)	530
Бранислав Карановић, <i>Аутори Лейоиса</i>	534

ИСПРАВКА:

У претходном двоброју *Лейоиса Мајице српске* (јул—август, 2010) поткрала нам се техничка грешка — у заглављу Садржаја је одштампано: Књ. 485 — а треба Књ. 486.

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ • СЕПТЕМБАР 2010

ISSN 0025-5939 | UDK 82(05)

CIP — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

82(05)

ЛЕТОПИС Матице српске / главни и одговорни уредник Иван Негришорац (Драган Станић). — Год. 48, књ. 115, св. 1 (1873)— . — Нови Сад : Матица српска, 1873—. — 24 cm

Годишње излазе две књиге са по шест свезака. — Покренут 1824. год. као Сърбске Летописи. — Наставак публикације: Српски летопис

ISSN 0025-5939

COBISS.SR-ID 7053570

МИРОСЛАВ ЈОСИЋ ВИШЊИЋ

ЂУРЂЕВДАН

„Цркни ми, пукни, душманче.”

ГЛАВА ПРВА

Оно што не могу да испричам, отима се, бежи, тоне, лепрша, мрси... — то је прича о Ђурђевдану, о дану наше куће, о заштитнику наше породице.

О слави, тако ми данас говоримо.

О свечарима, тако су говорили наши стари.

О аждаји у срцу света.

Каква прича, роман би требало написати.

Један роман је већ класика.

Читао сам га двапут.

У нашој кући сви су га читали, имам тај примерак штампан још у бившој Краљевини Србији, Државна штампарија, са записима на широким маргинама: „чито Никола, прочитала Анка, чито Ђура, читала Смиља, чито Жарко, читала Јела, чито Милета, прочитала Мерка, чито Рајко, читала Драгиња, чито Павле, прочитала Дара, чито Стева...”, па онда датум и место: „на салашу док пада киша, у врежи кад су диње мирисале, кад је била јака смрзла, на банку у запећку, после вршидбе, у снежним данима, на шамлици у кујни, током прве недеље после карбиња, у окупацији...”

И онда печат, модар као шљиве маџарке, округли или четвртасти: слова резана у кромпиру или на ораховој дашчици, намазана мастилом.

Чувам примерак тога романа, ушивен свиленим концем, улепљен брашном, умотан у најлон, на њему су отисци прстију многих мојих предака, гледају ме са страница, између редова.

Имам и једно илустровано издање, са цртежима Драгана Лубарде, а имам и *Сабрана дела* у шест томова, у зеленом платну са златотиском, издање „Просвете” која је некада била гигант а сада пропада, где је *Ивкова слава* штампана поред *Зоне Замфирове* и још седам прича, са коментарима.

Једном сам записао:

„Чували смо на салашу књиге у сандуку, имали смо дуварски сат и икону на стаклу, моловану руком једног од браће Савчин, на којој је Великомученик копљем које се претварало у пичало голицао аждају која је више личила на гуштера.

Кад се сетим неких свечара, онда ми отац личи на Калчу, један стриц на Курјака, други на Смука, тетка на Сику, деда је био Ивко, наш Бојтар се претварао у Чапу, а Непознати је увек био неко други.”

Али тада још нисам ни мислио на причу.

Родно место приче је душа.

Сад не знам зашто сам тако сложио родбину, нико од мојих предака није из друштва „ђувеч-кардаша”. Све су то били вредни салашари. Баратали су мотиком и косаком, вилама и шпрљком, секиром, камцијом и брицом вештије него виљушком и кашиком.

На источном делу гробља, четврта капија, крстови су им један до другог, слова су избледела, камен се круни, а ни Бојтар више не лаје.

Обиђем их, почупам траву, запалим.

Гледам у небо, па у земљу.

Кажем коју реч.

Ослушкујем.

— Шести мај, хајдучки рај — чујем и сад деду, љуља срце са дударом, а видим га како седи на дашчицама, поред још топле паорске пећи из које је мама извадила хлеб као диња и огарављене лепиње.

— Војник Георгије био је и легионар и трибун и комита и војвода и бунџија и верник и праведник и грешник... — ређао је мој отац који је вино пио увек из чашица од деци, оних крушкастих, што имају танко стакло и шару од лозице ладолежа, од цветова руже, беле раде или перунике.

— Свети Ђорђе се заљубио у цареву кћер, па мало више потегао из чутуре — рекао је једном стриц, сад нисам сигуран, а можда и ујак.

— Ко ме треба тај диван — чујем маму.

Ту реченицу понавља и моја жена. Она је у свекрви нашла другу родитељку.

— Шта си ми ово сипао у лабошчицу, свињски или овчији паприкаш — пита мајка која и пола сата касније, а мараму не скида, све поврати ако само чује да је добила кувану овцу.

— Грешка, мајко — хвата се отац за уши — за тебе је била плава а не црвена лабошчица.

Деда се чешка и уврће брк.

Још га видим, сањам га, чучи са бадрљицом и гледа како букте чварци у котланки.

У један овећи рам поређао сам фотографије мојих предака, слике са венчања, за легитимације, мада се многи никад нису сликали.

Слушао сам попа Ивана, седмог свештеника у лози Поповића, кога смо сви звали „господин”, бар десет пута сам га слушао како прича о страдалном житију Георгија Победоносца, о сину угледних и благочестивих родитеља из области Кападокије.

Како га је безбожник, окрутни цар-неверник Диоклецијан мучио и мучио, као барску трску га ломио, на парчад га кидао, кожу му дерао, у ров негашеног креча га вргао, на гаравом точку га вртео, у ужарене чизме га обувао, на ноге му негве запињао, у уста му отрове сипао, под усијане ексере га гурао, до кости га тукао воловским жилама.

А упамтио сам заувек како је Ђорђе, на путу у пуну Палестину, недалеко од касније савременог града Лида, покрај пенушаваг мора, у тужној Сирофиникији крај града Вирита, убио аждају која је живела у мутном језеру и јела невину децу. Како јој је окаљеним копљем пробио врат, па како је царева кћерка свиленим појасом везала ту неман и као снужено куче водила је до градског трга, па како је светац пред уплашеним светом одсекао оштрим мачем главу тој прождрљивици која је из уста пуштала димове и смртоносне отрове.

Док нисам одрастао, сви смо спавали у вајату, а за свечаре постављан је астал у гостинској соби. Ту је, на великом искривљеном клину, у зиду између два прозора, висила икона са босиљкачом.

Кад окади кућу, поп Иван увек седне на клупицу поред пећи и дуго премешта чашицу из једне у другу руку. Онда све испије одједном, сачека да црквењак спакује алат, па иде даље.

Данима после удишем тамјан.

Мама на ногама дочека и испрати госте.

Шета по широком гонку.

Приноси чиније и тацне, сече хлеб којем није равна ни бундева, крај шпорета је или кружи око стола, скупља прљаве тањире.

Отац чита „Оченаш”, срче.

Тетка цупка и помаже.

Дими се свећа.

Деда и мајка на дашчицама, лабошчице им у крилу, жваћу до мрака.

Ујак и његови увек закасне, мама се као љути, а ујна гунђа и чека да он испије ракију. Резанци су већ потонули, а маст почела да плива по супи.

Али ја највише волим да идем на ујакове свечаре, трећи дан Божића. Кад сви попадају на нос од Бадње вечери и пуне рождствене трпезе, кад слама престане да пуцка. Ујак ми стави пет динара у чашу, па кад испијем вино, имам пара за биоскоп.

Шта ја то причам, куда ме вуку речи, нећу сада да пишем о Светом Стевану!

Покушавао сам да изаберам и опишем једну нашу славу, каламбурну или мирну, са пуно или мало гостију, из моје младости или зрелог доба, ону која може у себе да упише и све друге.

Ђурђевдан који говори све језике света.

Славу свих слава.

Има право писац који је написао, сви му знају име: „И ко се крсти, и ко се клања, сваки милет и свака вера, сви се радују Ђурђевдану.”

Некад сам мислио да других слава и нема.

Какав Јовандан, Петровдан, Николдан, Савиндан, Аранђеловдан, Ивандан, Крстовдан, Марковдан, Видовдан, те Свети Лука, Света Петка, Свети Алимпије, Свети Стеван, Свети Симеон, па још и Божић, Ускрс, Госпојина, Врбица или Ђурђиц!

У селу које слави дане у две цркве, Ваведење за храм у срцу места и Велику Госпојину за храм у атару, на Водици, на обали Мостонге, има више породица којима је свечар Свети великомученик Георгије: Бојанић, Павков, Ђирић, Живков, Милострашић, Лазић, Цвијић, Стоканов, Милошевић, Грујић, Берберић, Вујић, Гавриловић, Томић, Миканов, Аперлић, Крстић, Бркић, Симин, Стајшић, Нудић, Лукић, Ковчин, Николић, Познић, Стеванчев, Радоњић, Пурда, Воденичар, Беснилов, Ђурић, Бајчев, Глумац... а у Београду или Србији списак је дужи од Аријаднине нити.

После сам научио да православни Срби имају кућну славу, а други народи славе победе у ратовима, рођење или смрт знаменитих људи, подизање грађевина, доношење закона, устанке или револуције, проналаске, имендане или рођендане.

Данас у поново рођеној Србији има и партија и фирми које славе Ђурђевдан, а на дан свеца који убија аждају основа-

на је и Српска књижевна задруга у којој је моја жена мелем за рукописе.

Људима не треба много да нешто славе.

Славе богати, а слави и сиротиња.

И тужни и радосни славе.

Није грех славити!

У години једни славе десет, други двадесет дана, а има и оних који славе свако јутро у којем прогледају и стану на ноге.

„Још сам жив”, читаш им на челу и кад ћуте.

А копље им под брадом.

ГЛАВА ДРУГА

Од првог дана живота гледам у икону на којој један младић, на белом коњу који се пропиње, копљем пробада страшну алу. Зелену и буђаву, са канцама и перајима. Груди му под тешким оклопом, црвена долама лепрша, на пропетом коњу серсам са драгуљима, а аждаја оборена на длакава леђа, стомак јој се надуо, реп умотава око задњих ногу ждрепца, у ропцу бљује ватру и крв која најпре има боју цанибуле у зрелом житу, а онда постаје тамна као труле или презреле вишње.

Желим да напишем причу о слави.

Морам, не знам зашто ми та реч кљуца у глави.

Лупа ми у срцу.

Ако то не могу, боље да заденем перо за појас или га бацим у коприве.

„Свечари у нашој кући...”, тако сам почињао и трљао гумицу о зид.

„Долазе нам деца, драги рођаци и пријатељи...”, тако сам почињао и прецртавао речи.

„На дан кад је Георгије...”, тако сам почињао и дуго гледао кроз прозор.

„У зору, шестог маја...”, тако сам почињао, трљао очи и склапао капке.

„Ђурђевдан није обичан дан...”, тако сам почињао и срицао слокове.

Почињао сам до јутрос, још мамуран од славе, до најдуже „јутрос” у животу, можда баш хиљаду пута, не знам колико ноћи сам зарезивао оловку, не знам колико сам листова и мастила потрошио, а одустајао хиљаду и један пут.

Ево најдуже реченице коју сам написао:

„Ако икада срце заболи, душа се раздрага и слатка туга обузме главу — то је при успоменама на славу у нашој кући,

на минуле дане, на пријатеље који су поумирали и који у нашу кућу неће доћи никад више.”

Као да ми је то однекуд било познато.

Почетак те реченице, „срце” и „душа”, а обашка оно „никад више”.

Има их, има тих пријатеља, у кући мога деде, у кући мога оца и у нашој кући, на стотине. Као у мравињаку. Никад нисам направио списак свих гостију.

Док је био жив мој баба, такав је обичај, нисам палио свећу ни секао колач.

Први пут сам обележио кућну славу, ни мама за то није знала, отац је лежао под крстом у породичном реду на гробљу поред сомборског пута, једанаест месеци после чувених јунских демонстрација.

Знате ту годину у којој су бунтовни студенти дигли велику галаму, у Београду и у свету, окупирали факултете и окитили фасаде дречавим паролама: говорили су како хоће да поправе свет у којем живимо. Више правде и слободе, више хлеба, слободан упис на факултете, неће да убију аждају.

После двадесет и четири године дочекали смо јутро у којем је та ала липсала, та алава мученица која је појела милионе људи. Пукао је цео источни блок, усрећитељи су главе склањали у буцаке.

Свети Георгије дигао копље.

Тада сам још био у изнајмљеном стану. Какав стан, била је то соба на Душановцу!

Гвоздени кревети, мемљиви зидови.

У дворишту је била стара кајсија, један мој гост је хтео да се обеси о трулу грану.

Ако добро памтим, дошла су три моја другара и две девојке са катедре. Наш пекар Благоје испекао ми је колач, на пијаци сам купио ротквице, краставце и печење, газдарица Симка умесила је три врсте колачића, а стигло је на време и вино...

Све је било спремно у подне, а друштво је требало да стигне тек предвече.

Био сам и у цркви, оној поред шина на Вождовцу, у коју је касније унео балване сликар Милић од Мачве, нисам знао ко је мој поп.

Колач ми је баш наскроз пресекао и залио вином дежурни свештеник, један младић у мантији, са козијом брадицом, годину дана млађи од мене. Може бити да је тек изашао из Богословије, не сећам се да ли карловачке или београдске. Нешто је мрмљао, махао рукама, кадио, гуркао слинавог ђакона, ништа га нисам разумео, остале су ми само речи „јест и будет”.

Моји гости били су и гладни и жедни.

Ракију нису ни лизнули, а испразнили смо буренце белог вина од двадесет литара! Донео ми грашевину један сељак са Авале, који има тезгу на душановачкој пијаци, преко конобара Жике Олује из кафане *Соча*. Ни кап није остала до зоре.

Никад боље вино нисам пио.

Мада...

Сви моји први гости су већ отишли на онај свет, ни тестаменте нису написали, а оно због чега сам упамтио тај Ђурђевдан то је што су на мојој првој слави два напаљена момка потукла се око једне девојке, не морам да им помињем имена.

Шта ће то њиховим потомцима!

Још памтим како их је она дражила.

И сад је видим: све повлачи сукњу са колена, крсти ноге, дува шишке, лади језик у чаши, раскопчава дугмиће на блузи.

— Напили смо се ко бикови, а жељни женске — тако је говорио онај који је извукао дебљи крај, баш у тренутку кад је био спреман да увуче рокове.

Пукла му је носна кост, прокрварила десна аркада и напсле две-три ситне кошчице у левој шаки. Месец дана је носео по граду руку у гипсу, севале су му кости до последњег уздаха.

Онај који је висио један секунд, отрезнио се чим је сео на гузицу, долазио ми је на славу двадесет и седам година. Можда је само две или три прескочио, никад нисам сазнао зашто. Уже које му се мотало у глави стигло га је на крају, обесио се на тавану куће у селу.

Бог зна колико дана је висио, кажу ми да су га и пацови начели.

Коме треба та прича, сад и ја могу да поновим.

А знам да уже није шала.

Уживао је да на слави прича женама и девојкама перверзне приче, а највише о мишевима и пацовима који живе у дебелим зидовима његове родне, сеоске куће, о страсним животињкама које ноћу трчкарају по авлији и тавану, које се у мраку паре, па цијучу и гребуцкају. Или о керовима које, кад се скоцају, не можеш ни мотком да раставиш.

Од две девојке, она која се врпољила и напила, која је изазивала моје пајгаше под гасом, и мени се касније узалуд набацивала, никад се није удавала.

Кад сам се оженио, чуо сам да је плакала. Моја жена је дуго мислила да нешто са њом петљам.

А она друга, мирна и скромна, на часу ниси могао да је приметиш, удала се и родила троје деце, недавно је умрла, рак јој је узео једну па другу дојку. Има два крупна сина, један је

шахиста а други новинар, и сисату кћерку која као да је на индиго прављена.

— Срећна слава — каже ми то прсато дете кад га сретнем у цркви. И оно се удало у ђурђевданску кућу, већ шета стомак до браде.

— Срећна и твојима и теби, поздрави маму — кажем и окрећем главу да ми очи не би искочиле.

— Хвала, хоћу — увек је одговарала, а прошле године је застала, погледала ме и додала: — Мама је на Лешћу, нисте чули?

Чуо сам, четири дана после сахране. Преврнуо сам гомили новина, дуноу у маказе и исекао читуљу. Имам посебан коверат у којем држим умрлице и помене за људе које познајем и за јавне личности.

Моја слика неће изаћи у новинама.

Шта ја то причам, није моје да о сахранама словим, о слави је реч!

А славе нема без попа.

ГЛАВА ТРЕЋА

Од седам попова из три београдска храма, највише ми је светио водицу и кадио кућу блажени прота Душан из звездарског храма Покрова Пресвете Богородице, оног у Кајмакчаланској улици.

Кад он уђе, па почне да маше кадионицом и прави крстове од дима, у свим собама таванице прекрију облаци од тамјана, а мени очи сузне. Сваки буцак и сваку икону мора да освети и благослови, а одавно их на зидовима у нашем стану има дванаест: две на танком стаклу, три на платну, шест на дрвету и једна на папиру.

А кад сва имена укућана призове из свог тефтера, увек погледа у мене, да није некога прескочио, па седне и избаци сав ваздух из плућа. Једном руком се прекрсти, скупи мантију на коленима, а другом подигне чашицу коју целива.

— Срећна ти слава, честити домаћине, на многаја лета — понови бар пет пута, не рачунајући поздрав на уласку и онај кад му је једна нога већ у лифту а друга још у ходнику.

Кад одем на Лешће, градским аутобусом или пешке, преко миријевских ливада, упалим свећу и на његовом гробу. Не могу да се нагледам крста од белог мермера на којем је уклесано његово име.

— Помени ме бар у причи, нисам ја за роман — тако је говорио прота Душан.

Ево, помињем га, слушао сам га увек као да први пут нешто прича. Обећао сам му бар десет пута да ћу о њему, о његовој преданој пастирској служби, о његовим догодовштинама и о заносној љубави према књигама написати причу.

Једног дана...

А сви знају да нема прича у контејнерима, не падају приче као печене шеве са неба. Није лако писати причу, прочитао сам негде, лакше је и њиву орати, лакше је и руду копати.

Душа приче је у речима.

Сабирам и одузимам, памћење је варљиво, кога све треба и могу да поменем. Сетим се увек најпре оних који више нису међу живима, са побожношћу и поштовањем. Они живе у мојој глави и на фотографијама у посебном, ђурђевданском албуму.

Листам га све чешће.

— Пустите мртве, видећеш их све на Страшном суду, о живима треба бринути — каже моја жена која зивка и опомиње децу, а унуке држи на магнету који не знам где има: у срцу, у рукама, у тигању, у тањиру.

Она је душа свечара у нашој кући.

Њена девојачка слава је Аранђеловдан, дан великог чиновника свих бестелесних сила небеских. Нико није имао тако озарено, пламено лице као њен отац кад се сви скупимо, а он спусти песницу на астал као на наковањ, а он почне да жмирка, да надима груди као ковачки мех, да мрмља „дажд нам днес”, а онда долива и целива... али ни то сад није моја тема.

О Ђурђевдану треба да причам.

О нашим булеварским славама.

О томе како моја жена пече, меси, кува, меша, муља, сецка, ваља, крчка, цеди, мути... мада би боље било да све глаголе користим у перфекту. Последњих неколико година, сад не могу да се сетим од када, славски колач и колачиће наручи у посластичарници код Милке, о месу да не говорим: прасетина је најбоља на Ђерму, јагњетина на Цветковој пијаци, димљени батаци у Батуговој, роловано и пуњено месо у Пекабети... једино од супе не одустаје, а пиће је моја брига.

Зна се, домаћа воћна ракија и бело вино. А гости доносе, не гледам им у зубе, и виски и вињак и метаксу и текилу и вотку и црно вино.

О ђурђевданској супи могао бих да причам као Шехерезада или као онај слепи гуслар, још таквих кесица и коцкица нема у промету, у мегамаркетима, на српском и светском тржишту.

Кинези су мајстори, Французи су чаробњаци, Арапи срчу као луди, Грци не могу без мирођија, о Арауканцима да не мислим, али наша славска супа...

Питајте моју жену у који лонац, какву лончину, које све врсте меса, какво све поврће, колико и које соли, колико сати све треба да „шапуће” на тихој ватри, а флекуце или резанце као вијенски дукат не помињите, ни кнедле са цигерицом... само ће одмахнути руком.

Супа је закон. Сви који су је пробали, сипали су бар два или три пута, по неколико кашика.

Пачију највише волим, ону од голупчића не памтим кад сам последњи пут јео, али ни кокошија се не пуши ништа мање.

Деца се озноје док јуре кнедле, резанце или флекуце по тањиру.

Снајке и зетови само хукћу.

Осим супе и ринфлајша са сосом, парадајка или мирођија, кифлице, сиреве и резану грађу да не помињем, ту су и: печење, гибанице, пребранац, пуњене паприке или сарма, а салата буде најмање седам.

А колачи...

Шта би казала моја жена да ово прочита, она и штампану књигу не отвара без оловке?

Свашта!

Говоре ми да читаоци умиру, али ја у то не верујем. Они се рађају и рађају...

Никад не знаш из којег мрака, из каквог буцака ће искочити читалац.

Ко је све писао о Ђурђевдану, мрзи ме да чепркам по библиографији, али знам да нема ко није. Да је жив мој црни Бане, могао бих њега да позовем и питам, нема шта тај није знао. Кад би неко сабрао све приче, записе, описе, хвалоспеве, песме, цртице, козерије, романе, поеме, репортаже... то не би могло да стане ни у том дебљи од телефонског именика.

Најчувенија је *Ивкова слава*, култна књига у нашој кући и на салашу, то сам већ поменуо, роман по којем је чак и филм снимљен.

Сремац нам је био као род рођени, мученика Бору да не помињем...

Читао сам, а трипут сам ишао у „Звездара театар” да гледам представу *Свети Георгије убива аждаху* коју је написао мој друг из студентских дана и бивши комшија Душко Ковачевић. Он сада живи у кући у којој је умрла Исидора Секулић.

Има једну причу и Чехов, руски класик, а читао сам и грчке и бугарске писце...

Памтим и два стиха, сад не могу да се сетим чија:

*На Ђурђевдан шуга из Србаља веје
није све пройало кад пройало све је.*

Мада ми сметају две речи, *Србаља* и *шуга*, не знам зашто, али оне су ту због метра и ритма. Пробао сам да их претумбам:

*На Ђурђевдан веје шуга из Србаља,
није све пройало док има гробаља.*

Ништа тужно, сетно или јадно у мојој глави није везано за дан Светог Георгија. Све је весело, распусно, богато, журно, каламбурно.

Осим оног ратног Ђурђевдана, у црни четвртак, са сиренама и бомбама, а струје има па нема, воде има па нема, тресу се зидови и пуцају стакла, недељу дана раније пао је Авалски торањ, небо бруји, мостови потонули, програма има па нема, гостију има па нема, залогаци застају у грлу, сви пију киселу воду.

И осим оног у години кад сам изгубио унука који је први Ђурђевдан дочекао у болници.

Како о томе да пишем?

Одложи копље, Георгије!

Тамбурај!

ГЛАВА ЧЕТВРТА

На једној слави до првих сунчевих зрака на тераси пуштао сам траку на којој је најмање двадесет пута била снимљена она песма у којој су и стихови: „ево зоре, ево зоре, Богу да се помолим... а ја нисам с оном коју волим”, мада то није било тачно.

Мој век пролази са оном која ме воли и кад ме грди и кад ми замера.

Гунђа она, а и ја богарам.

Сваке године правимо списак, она рачуна, мери и планира шта да купи. Не ваља да фали, од вишка глава не боли. А после славе, кад протутње и комшије, остане нам хране за још пет дана.

Остане и пића, све склоним у „подрум”. Тако зовем горњи део плакара у предсобљу, јер у прави наш подрум, са летвицама, да не помињем пацове, не бих ставио ни празан балон.

Једну од слава, пре бомбардовања, памтим по томе што су једни гости били на ногама док су други седели и јели за столом. На једној од последњих гледао сам у празне столице, пуне су ми очи биле суза али ни једна једина није канула.

Свети Ђорђе не зна за сузе.

Само једном у мојем животу Ђурђевдан није био шестог маја. Ускрс трчи за славом наше куће, а некад је и обиђе. Сад нисам сигуран кад, можда осамдесет и треће, али тад су наши свечари пали на Велики петак. Прота ми је објаснио да је још у деветом веку црква донела правило по којем се служба и слављење Ђурђевдана који поклопи Велики петак преноси на други дан Ускрса, а то је потврдио и Свети архијерејски сабор.

Али и у другој години трећег миленијума славили смо на други дан Ускрса, све по новом календару. Мада се наша црква држи још старог календара, Миланковићев је остао на папиру, по којем Ђурђевдан пада на двадесет и трећи април.

У мају осамдесете године наша слава је пала у уторак, петак и среду због поста никад нисам волео, а два дана раније био је дан жалости. Умро је велики тиранин, онај који је пре пет година по седми пут биран за председника, без ограничења мандата. Мада кажу да је отишао на онај свет као католик којег је не знам који папа исповедио. Откупио му грехе. Нисам дао никоме да га ружи, а сви гости су знали да не могу да га смислим. Ако некога не бих примио у кућу, на свечаре, што је грех, то је сигурно он.

Годину дана уочи те мртвачке славе, Ђурђевдан сам дочекао у граду светлости који је у мапе уписан под именом Париз. Пио сам на некаквом сајму бело вино са Сузаном која говори јужним наречјем, брзо и мрмљава, ништа је нисам разумео, и гледао слике њених синова и кћери. Прави галски пеглићи и кокице, гузати и окати. То је била једна од ретких слава коју нисам провео у кући, не рачунајући ону коју сам дочекао у касарни на загребачком Боронгају.

Један од наших гостију, писац и политичар, женио се двапут, умро је на Ђурђевдан, далеко, у амбасади преко Баре. Пукло му чубурско срце.

Једно време долазили су нам углавном исти гости. Говорио сам да ми у кућу не зовемо госте, сви знају кад смо свечари, врата су увек широм отворена. То да зовеш народ на славу, да подсећаш и опомињеш људе и жене, то је градски обичај.

Једно време чак сам у минут могао да погодим кад и ко долази.

Не вреди да помињем оне славе кад сам омануо: чекам да куцне у врата или зазвони онај који неће доћи, мислим да стиже један а упадне други гост.

Покушаћу да кренем редом.

Кад прође свечани породични ручак...

Рада са кћерком Ивом не промаши супу, а њен бивши муж Гојко увек шмугне раније у село на обронцима Таре, његов отац слави Марковдан.

Онда ето наше добрице Коке и говорљиве Заге која све зна о алтернативној медицини, већ почиње жагор и комешање, а у стопу их прати антиквар и песник Живко, рођен у једном селу поред Крушева. Он улази без куцања, не седа на звон, лице му не видиш од букета, али осмех је ту негде.

Истовремено, на минут размака, упадају вечити директор Јагош који ужива кад уједа и Нада од мелема, па мој доктор Мирослав и његова брижна Рада, па асистент и под старе дане професор Ђорђије, некад са женом Миром а некад са сином Иваном, па увек добро расположена Нада и њен муж Марко који трља руке.

— Срећна слава — говоре још на прагу.

Онда се осврћу, намештају образе, пружају кесе, шире мирисе цвећа, прилазе сточићу на којем је заливено жито, вино у бокалчићу, чаша са кашичицама и славска свећа која се не дими.

Неко се прекрсти, неко само кажипрстом дотакне чело, неко и двапут забодје кашичицу у жито, неко гуцне освећено вино, неко стави длан на пламен свеће, неко гледа слике на зидовима, неко одмах спусти гузицу на канабе, неко седа за главни сто и укршта виљушку са ножем, неко излази на терасу и надима плућа, неко узима прво ракију, неко одмах вино...

А ја сам од зоре на ногама.

Поп нам је окадио кућу пре неколико дана, а на дан свечара носим колач у храм Покрова, палим свеће за живе и мртве, наш сто је одмах поред олтара, прекрстим се на капији и кад кренем кући.

Од осталих гостију, нисам бројао колико пута је ко долазио, оне у родној, родитељској кући не рачунам, сви су покојни, о редоследу не бринем, треба да поменем живе: женину сестру Лепу, њеног мужа Ненада и кћерку Снежану која више не стрепи пред тетком, мајку нашег зета, Наду из Младеновца, брижне родитеље наше снаје, Благојевиће из Мијатовца, где је срушен онај мост у време бомбардовања, па нашу Вацу и Дејвида сада на Острву, куму Снежану и Владимира сада преко Баре, али се увек јаве, мог друга и доктора Марка и Драгицу код којих смо летовали у заливу Траште, летећу Дринку коју

сретнем понекад иза ћошка, најчешће у Француској улици, комшију Душана амбасадора, писца Марека који је ишао и у село да рушимо таван, радилицу Магду и све њене бубице, посланицу Секу и Ралета, мајстора за прелом књига, ето једног покојника, иконописца Бату Кидишевића који ми је сликао Светог Георгија на крушки, преводилицу Неду без захукталог Мише, и он више не дише, Горицу која би и бику ишчупала реп а мрава не би згазила, Драгана и Светлану са којом моја жена чешља рукописе, Загиног сина Адама који сања мој хеликоптер, друга Попова који прави кајсијевачу, у пратњи Весне, па комшије да не ређам...

Наша деца и унуци, пуна кућа.

Шесторо деце и седам унука.

А морам да поменем и моје госте за приче, по реду који важи једино у прози: Спаса, Јеца, Мамичка, Занат, Ђуре, Лепак, Соња, Октобар, Курва, Мишел, Цинцар, Павица, Скалпел, Блеса, Ђина, Цвеће, Кичма, Кале, Гунђалица, Стојко, Зидар...

Како један по један гост одлази, тако им моја жена пакује: жито, колаче, печење...

А кад се сви разиђу, сити хране, пића и дивана, а још их ноге држе, главе им бистре и језик не заплићу, свака жилица у мени затрепери. Чујем им гласове, видим им лица, слатка језа умива милином моје дрхтураве кости. Жена и последњу шољицу од кафе спусти у лавабо, а ја седнем на терасу, гледам како се коцкица леда топи у грашевини и чекам да се појави први румени зрак изнад звездарске шуме.

Али како да причам?

Пуца ми глава.

Не знам откуд на мојим папирима реченица, мрљаве и разливане речи једва сам прочитао:

„Касније, у мојој звездарској кући, Ђурђевдан се претварао у вербални зулум на *Ишаки* илити *орџију њијаних људи*.”

Не знам где сам прочитао и кад сам упамтио још два стиха, мада сам песме учио напамет једино у основној школи, кључају ми у слепоочницама:

*Одложи Свети Ђорђе оловку,
риба се чисти на њловку.*

ГЛАВА ПЕТА

Никако нисам могао да дођем до тога зашто нисам могао да причам о Ђурђевдану. А онда ми је синило, упалила се лампа.

Кврц.

Ђурђевдан није обичан дан, то је датум!

Датум старији од рођендана, датум у животу свих мојих предака и потомака.

Мој спетљани живот, мада нисам био војник легионар, а светац сигурно нисам, много личи на житије светог и славног великомученика Георгија Победоносца из опустошене Кападокије, онако како је то отац Јустин, рођен и упокојен на Благовести, крштен као Благоје Поповић, испричао док је тиховао у Ђелијама, у манастиру у који је прогнан, онако како нам је у црквеној општини причао господин Иван.

И мене су у мрклини, на сваком ћошку, чекале разне аждаје, караконцуле и акрепи.

И мене су покушавали да вргну, на парчад да ме кидају, у негашен креч гурну, воловском жилом да ме туку, на точку врте, као трску да ме ломе...

Увек сам копље живота држао високо, очи широм отворене, стопала као на трњу, глава бистра, руке ми не дрхте, спреман да у сваком тренутку пробуразим давеже, надобудне и осционе.

Па кад бих почео да причам о Ђурђевдану, о славама у нашим кућама, морао бих да повратим утробу, морао бих да истресем црева на ћилим, морао бих да прободем срце које лупа а не тек луду главу аждаје света у којем још дишем.

ДРАГАН ЈОВАНОВИЋ ДАНИЛОВ

МОЈА ТАЧНА ПРИВИЂЕЊА

СПАЉИВАЊЕ РУКОПИСА

*Песник, као и гавран, рађа се већ сјар!
Сјо ми је година и време је
да у сјокојној овој журби сјалим
рукойсе који бејаху део моџ шела.
Не може се у руци држати реч.
Нити најољу треба да остане оно
што пошиче изнутра. Осветлио сам своје
шамнице.*

*Дуго сам дрхтао и чинио да дружи дрхте.
Сада се враћам својим сјојама у снегу
да избришем шрагове пролаза.
Сјалјујем песме као варке
које светлуцају да би ме подсетиле на себе.
Никоџ не занима ничији бол, ејо,
зато сам себи приредио забаву.
Велики мир окружује ову вајру. Горе песме
као изасланици које увек шаље неко дружи.
Горе најлепше могуће речи, да више не буде
шрагова.*

*Недовршен је сваки покушај.
На коџа се овај зид срушио?
Ни последње жеље пред погубљење немам.
Сјалјујем све рукойсе осим овоџ.
Ко ме у овом шренушкџ не види,
тај ме никада није видео.*

НАША АГОРА

А онда су се појавила моја тачна привиђења.
Ја сам археолог који не зна зашто која.
Пробудио сам се у чекаоници железничке станице.
У пет сати ујутру, кад свињање разгрће таму
и буди руже у прозорима, ова чекаоница је
наша агора, грчко наше састајалиште где свако
беседи својим привиђењима.
Жене су нам овде свима заједничке.
На клупама полегла су тела бескућника.
Из мемљивог бифеа излази лукеж и, лица мрког
као коњак, њиљи у зачудне њиљнике.
Циџанка, прекомерно млада, извадила је из кошуље
дојку, шиљашу као крушка и дете сад сиса,
све док не утоне у сан.
Болно је познатиство са огледалом у станичном
заходу; ово је огледало испред кога нема никога.
Ниједан њиљник није нигде стижао, ни скривач се
нигде није сакрио; године у којима је изгледало
да постојимо корење су које свако може ишчуљати.
Није остало ништа што би се могло ставити на вагу.
Ова чекаоница је наша агора и дом наш,
а и дом је место изгнатиства на коме се сећа,
као равница, шири до коначног недостијања.
Ништа не може упућити неизбежне речи,
јер оне су нечујне и ујорне као време.
Зашто су баш овде морале бити неизговорене?

БАЛЛОНИЈЕВА ПИЈАЦА, СУБОТОМ

Леја је ова пијаца у пролеће, после тврде зиме,
кад њахуље беже једна од друге, у јутарњој
расвети, пре него што око поднева постане бучни
Вавилон; подсећа на њалубу прекоокеанског
брода, заувек присталог на Дорћолу.

Око шезге где антиквар нуди старе књиге,
окуљају се ликови који о себи причају
ловачке приче; јоргован нејромишљено
расија мирис у људско размимоилажење.

Ускоро ће на шезгама, као на олтарима,
крварићи јагоде, шрешње и рибизле, налик на
свейлуцави новогодишњи накий, и биће шужно
у свом шом обиљу шуђе хране замислиши
умешника у глдовању.

И, окренувши главу, угледах како исповедају се
јабуке шшо зрију са женама; вагају, вагају
белоуше шљарице шарадајз, мркву
и иншросективни кромшр; шако би, вагда,
шесник шребало да мери речи — несумњиво,
свака је шјаца сан језика; сељак шродаје лук,
а ја своју душу.

ТАЈНА ХЛЕБА

Није ми шзнашо одакле је мој ошац дошао,
али знам да је, ушавши у кућу, на шшо сшавио
хлеб коме су се видела ребра.

И да је у бележницу дужника зашсао:
унушар ове векне хлеба има један град,
већи од Вавилона.

Од шада, обузима ме шјајна хлеба,
ше бесмршне књиже ошеше од шеска.

Нека су благословени штарци бескућници
шшо из коншејнера шшайовима шреврћу шо смећу
и ваде јучерашњи хлеб.

Зашо, шљубише овај начишан хлеб, кћери,
кидајше комаде шойле векне, али ошавише
и мачићима и шшицама, да дворишше не зашустии.

Овај хлеб, децо моја, има руке, и у невреме
враћа вас кући.

ХОР НЕРОЂЕНИХ

Сваки њуџ до овоџ свеџа је њоџреџан.

*Ово нису круџне речи већ необазриве
белеџке које оџтављамо Теби, њоверенику
казивања дуџа најџананиџих.*

*Ми, нерођени, џоворимо из земље,
скоро невидљиве, у њраскозорје џџо јоџ увек
џриџада нођи.*

*Иако слеџи, ми се реџко варамо — нико не може
знаџи џџа све видимо из овоџ сеџа неџоџојања,
у време сна и месечине.*

*Ми смо њоџуџ никад њронађених уџоџљеника —
као леџџири, дрџимо џеџове свеџа на крилима,
једино ми џо можемо њоднеџи.*

*Нама ничије разумевање није њоџребно.
Ми смо избеџлице из њраха, једине њоуздане
основе за наду; наџе њоџојање у исџориџи
џрави руџу величине вулве.*

*Једном, кад дан изрони из џмине, ми ћемо се,
засиџурно, родиџи; доџада нам се да будемо
џреварени на џај начин — џо нам доноси џредсмрџну
сабраноџи, баџ као џџо њоџџар доноси џисма.*

*Добри џуди, само када би моџли да се
родимо џџо је моџуће даље од самих себе.
Јоџ није време да кренемо са нођних обала.
Када ми уђемо у ваџе живоџе, уђи ћеџе и ви у наџе.*

ПЕСМА О БРАЧНИМ ПАРОВИМА ИЗ ПРОХЛАДНИХ СЕВЕРНИХ ЗЕМАЉА

*Сасуџени сџарци и сџарице
које је захваџила неумиџна јесен,
јоџ увек заљубљени брачни џарови из
џрохладних северних земаља, дрџе се
за коџчаџе руке и обилазе Беоџрад.*

Несумњиво, пошћено су одрадили свој
 радни век, већ су иживели своје живоће,
 године су брзо прошле и све што ће им се
 у данима који следе догодићи, чист је дар.
 Докони, вероватно богаћи, а можда и
 побожни, са изненађујућим поносом
 иду с једне дестинације на другу,
 од једног до другог места злочина,
 а ја се не могу ошети уписку да они заправо
 не иду никуда. Обасјани пролећним сунцем,
 журе се да сниме све знаменитости града.
 Окуљени око туристичког водича
 жваћу хамбургере и помфриј, виде оно
 што гледају, гледају оно што не виде.
 Ништа за њих није тако довољно незанимљиво
 да се не би могло посејити и фотодографисати.
 Смирене изнутра, пошћуно неузружане,
 онако мушмуласно-згужваних лица,
 замишљам те поштарије европске брачне парове
 пред Кеопсовом пирамидом и гробницама
 што ошимају човека од пролазности.
 Ти људи очигледно знају своју меру и, као
 градишељи из фараонских времена, засигурно
 нису градили оно што нису могли довршити.
 Док ми, одлазећи према Калемеџдану,
 лагано излазе из видокружа, свраћам поглед
 на један други београдски приказ: најокон,
 крај фонџане ту су и незаситни голубови —
 уз клейте крила ошимају се о мрвице.
 Мали, пернаћи зликовци не могу знаћи да су им
 те мрвице оставили заљубљени брачни парови
 из прохладних северних земаља, што насћавају
 да живе у шужној песми коју сам најисао
 у овај зимски сумрак, неспаван, склон сећи,
 у погрешној временској зони.

ОРЛОВИ

Ошкуд орлови у пошти манастира Годовик?
 Видим их како круже над каменоломом
 као какве високе, тамне речи, а онда се сћушћају.
 Доиста, шта су ти аширономи пре човека видели
 осмашрајући са сирмих сћена малу варош?

*Иако обдарени да тумаче неразговетне симболе,
орлови нису добри саговорници.
Остављају утисак надмоћних личности а
неспособни су да комуницирају у свету
који не говори њиховим језиком.
Нико јачно не зна ко су они.
Многo мртвих креће се међу нама и све их
засија снеж; у сумрак, кад сећа у душама
узоре бразде, будимо се и почињемо да њлачемо
због нечег што сија далеко.
А орлови? Особљени да живе са ништавилом,
јреко дана једу бифеке; кад ноћ постане
великодушна, прерушавају се у заносне девојке —
скидају вешто везене кравате, намештају фризуре,
облаче свечане хаљине и, уз рески тојој штоикли,
силазе у град, у наш тихи океан осаме;
најокон су стигле наше жене и сад шетају
корзоом; светлуцају у мраку, а ми их посматрамо
из прикрајка — изгледају срећне,
не кваримо им радост.*

КРТИЦА

*Ово је прозор који никада није био отворен.
Кртица, то је познато, живи дубоко у земљи
и понекад чиставу деценију не изађе из шетке
књиге која се не може расклопити.*

*Кад коначно изрони на ваздух, у њима
јој све зори, као у новорођенчећа.
Непријатно јој је, а поштом, нервирају је муве,
на сирини не зна куда би се денула.*

*Прођена од дање светлости, та мала
богиња земље тојо да је на тренутак
иззубила душевни мир; кристално јој је јасно
да са овим светом нешто озбиљно није у реду.*

*Очевидно, ова кртица, зарад шаме, одрекла се
земаљских уживања; у почетку, личила ми је
на девојчицу, поштом на зрелу жену, а сада има
лампу на глави, као рудар; у пречишћеној осами
сипушта се у подземну своју епархију, дубље од
сваке сонде.*

*Можда је провешти живој у земљи чисти луксуз.
Само је ишање дана када ћу се у подземљу
срести са том бајном вилом која ће ми на срцу
завезати мртви чвор; мени, што даноноћно бушим
лажуме у мајерњем језику.
Мени, чија радост још увек долази Одогдо.*

ВРАБАЦ У ВЕЧНОМ СНЕГУ КОЈИ СЕ НИКАД НЕ ТОПИ

Софији

*Не морам преишачити хиљаде километара
да бих пронашао свој учишља — видим га
исход прозора док брије вејрушина
а са стрехе висе голи бајонетни леденица —
кљуца мрвице хлеба које му је кроз прозор
избацила рука моје млађе кћери.*

*И, доиста, овај врабац је цар, довољно велики
да би био просјак. Нема шта да га видиш,
а кочојеран, врзма се њу око куће —
та се ишчица, засигурно, никада неће ошиснути
на далека ишовања, јер нема одисејски
комплекс лшлалаштва.*

*Бог мора да је врайца створио седмог дана,
на празник, у недељу, ослобођен световне журбе,
након довршеног посла.
То се не може порећи — ово мало биће зна за
белосветске иншриге и зайлишања, једино што нас
није уверило у њихову узалудност.*

*Каква иронија! Какав сарказам!
Ми нисмо у стању да разумемо филозофију
једног врайца. И у шоме је проблем.
Можда је његово шелащце само илузија
која изгледа стварније од председника државе
и свих фараона.*

*Зашто му се поклони, кћери, помази га по глави
и зайражи од њега благослов.*

Београд, 7. јануар 2010

НЕМИРНА ВОДА

Због светлости ме је увек болело срце.
Ја немам мира и вода нема мира.
Када дивља, носећи све пред собом,
вода сања мир и у душу оног што се
над чудесном бистрином надноси,
својој се пресељава.
Тамно је у дубинама морских сиња.
Нема прича којима се наслађују
зли језици. Овде је немоћна и реч која
прелази сваки праг.
Постојао је некакав сјај, а сад ствари
нису више у нашим рукама.
Кад нема светлости, стиже болест
са својим тајним намерама.
У влашљивом срцу дрхте биљни нерви.
Мирис додире, као и мирис злочина.
Из морских сиња се мора донети знање.
Вода испод леда, несумњиво, сироводи
неки дугорочни програм.
Деће се упузало у мајчин шробух
и није се у тој води.
Али, не отвара се овај прозор сваком.
Сада је деце отежало, изгледа као да се
лепо насавало.
Ембрион је нежна савест, довољно мудра
да се сакрије од бучног света одакле чује
плач свежа што ће једном умрети.
Из ушробе мајке ниједан пушник се није вратио.
Деце у води слуша громове, а громови,
савршени умови, приповедају да нема друго
гориво до илузија; оне, као и ране, не доуштају
да ме усхићење понесе предалеко; ране,
што нису плесиви архиви, већ кржаве рибе које
на нас бацају мреже из невидљивих тамница;
сваког јутра, као пулоци, оне се изнова
отварају да нас избаве из неостојања.

МИЛОШ КОРДИЋ

БЕГ ИЗ СОПСТВЕНОГ МАУЗОЛЕЈА

Трећег дана после одласка Вејаница, угледних житеља града Ардуре, на море, у њихову кућу уселио се таваришч Лењин. Главом и брадом. С два огромна дрвена кофера, које је уз силне муке извукао из свог старог фиће, на једвите јаде заустављеног и паркираног испред куће. Иако тог раног јулског попонева напољу беше пасја врућина, на глави друга Лењина шепурио се, као сојкула ушара, његов легендарни и свакаким револуционарним и другим историјским мастима умашћени качкет. Јер промаја... а он с оно мало косе. Док му се преко кофера, оног у левој руци, преклопио и на задњу страну обе-сио мантил боје сахарског песка. Као и крагујевачки аутомобил фића, који му је такође у боји сахарског песка. А поуздано се зна да ни друг Лењин ни његов фића немају благе везе са Сахаром. Том пространом, дању врелом а ноћу леденом и у боји свог песка афричком пустињом. Али, љубав према географији, како у Крагујевцу тако и у Октобарској револуцији... И Вејаницама је први аутомобил био фића. Па, Боже мој, наш... Има ту нешто.

(Кућа беше на брду) — Најпопуларнија бака у Улици шездесет и девет липа, прва комшиница Вејаница, удова Јулијана Свица, опазивши у њиховом дворишту изненадног дошљака, госта, уљеза, свеједно, из истих стопа денула се у комшилук. И представила се. Казавши да је она та и та. А онда напоменула другу Лењину, тихо, кроз стиснуте зубе, јер га је одмах и препознала, а он се није ни представљао, познати ретко када изговарају своје име и презиме, они очекују да их свако зна... а онда напоменула како су Вејанице на мору. А кључ од куће оставили су њој. Да им пази на кућу, залива цвеће и храни две сијамске мачке. Од њих девет, или десет, бака не зна тачно ко-

лико су их имали. Ове две, које су остале, волеле баку Јулијану као своју рођену баку. Док комшије Вејанице нису рекле било шта о било каквом Уљанову, Енгелсу или Троцком, који би требало да дође, припоменула је бака другу Лењину. Чувајући се, бар у првим моментима, да јој не излети нешто о томе како су ти марксисти умрли, има томе... те где... и, већ, према томе.

Таваришч Лењин је одмахнуо руком и казао како он одавно поседује кључ од њихове куће. Па с те стране уопште нема проблема. Он ће се већ некако снаћи. Чим отвори прозоре и проветри кућу. У којој се, истина, зна то добро бака Јулијана, осећа влага. Што од подземних вода испод куће, које је рашљар Дадуло давно открио и сместио Вејаницама кревете онде где је утицај вода најслабији, а што од фушерског дунђерлука оних који су градили ту кућу. А које је, те мајсторе наине, по којни отац Каина Вејанице, господин Адам, платио баш папрено.

Млађем сину Авељу, након што му је брат Каин казао како ће га ликвидирати по кратком поступку — Сачекуша, с пригушивачем, пис! сис! готово! или ћу те са свиленим гајтаном у подруму ове наше куће, изненада, или ћу те избости па ћеш се издувати као балон! казао је господин Каин своме брату, да би га, једног дана, истерао из родне куће, е, њему је, Авељу дакле, отац подигао кућу на другом крају земље Отацбине. Далеко од Ардуре. У разбокореним пределима планине Тесна кобила. На сретшту горских и морских ветрова, благих и оштрих клима, снегова, вејавица... Кућа беше на брду кроз које не протичу било какве подземне магнетне воде. Што је такође, тајно, испитао рашљар Дадуло. Јер за ту кућу Каин уопште не зна. Њему су увалили причу о томе како је Авељ отишао у Африку па су га у пределима испод Сахаре шчепали дивљи лавови и појели га, скроз-наскроз. А кад су поједини сумњичавци поставили питање око дивљих лавова, јер какви још... господин Адам им је тајно, да не сазна Каин, шапатам: А они у циркусу?!

Међутим, тада још нико није знао да историја циркуса и почиње од господина Адама. Да није он са својом супругом, госпођом Евом, изводио бесне глисте, гурао црве у јабуке, и то у дивље јабуке, јер тада не беше откривено ни калемљење, ни појма о господину Мичурину, ко зна како би то касније... и на шта би све ово данас било налик. Овако...

Али, путници намерници који су клантарали сахарским и подсахарским пешчаним просторима и олујама, уживајући у богзна како организованим сафаријима и сеоском туризму, знали су о коме се ради. Препознали су сиротог Авеља по

свиленој одећи коју је куповао приликом сусрета с караванима који пролазе док пси лају, и по сандалама од бивоље коже.

После тога господин Каин се баш смирио. И предао се своме идиличном породичном, ардурском животу. Као и бизнису. Постао је врхунски стручњак за бројне стратегије које-каквих одрживих развоја. До танчина разрађујући пилот-пројекте разних облика препознавања и слања висококреативних порука о овоме, ономе, левом, десном, источном, западном...

(Као ѿоке на вождовским одорама) — Шта сада? питала се госпођа Јулијана, у себи, наравно.

И, осим тога, нагласио је таваришч Лењин, после паузе од неколико минута, а за то време он је у бакиним очима час нестајао а час се као звезда падалица појављивао, он једино неће моћи да води бригу о мачкама. А посебно не о сијамским мачкама. Да су то бар краткодлаке америчке, још и некако. Овако... Али за цвеће — то да. И он је велики љубитељ цвећа. У детињству је био члан цвећарске секције у родном Симбирску, на Волги. За време боравка у Швајцарској, казао је баки Јулијани, био је у Малој браћи љубитеља Христовог зимског цвећа. Тајној организацији узгајивача озимих црвених ружа пењачица. Из које су га, из те Мале браће наине, истерали због тога што, по једнима, тринаест месеци није плаћао чланарину, а по причању неких других због тога што није на време приступио припреми за иницијацију... У истој тој Швајцарској, другарица Крупска кувала му је чај од камилице и сушених латица дивље црвене руже. И тада су га на једвите јаде одвратили од подизања пролетерске комунистичке револуције у тој мирној и неутралној алпској земљи. За коју се беше љуто загрејао. За револуцију, дакле. Међутим... Па се окренуо писању књига и брошура и узгајању цвећа.

Госпођа Свица је хтела још нешто да каже, приликом тог првог сусрета, али је промаја залупила улазна врата на кући Вејаница за изненада пристиглим другом Владимиром Иљичем. Он се већ попео уза степенице и ушао у пространо предсобље, пуно уметничких слика, икона, гоблена и свећњака из византијског доба, који су још увек мирисали на своје давно угашене небескоплаве воштане свеће.

Бака је остала у дворишту, зачуђена, изненађена, ошамућена. Стајала је на стази између ружа, орхидеја, божура... Око ногу мотале су јој се мачке. И она ће, размишља, из истих стопа кући па ће телефоном Вејаницама... Њој нико ништа није казао у вези са другом Лењином, који је тако изненада... А она је учила у школи да је он умро дан после Сабора светог Јована Крститеља, односно Јовањдана, 1924. године. И то у

Горком, поред Москве. Али, више силе, помисли. Затим се провуче кроз капију, пазећи да не шкрипну шарке, јер ни господин Каин Вејаница не води бригу... као да нигде нема товатне масти... Па ће у своје двориште. И ту се сети како високог госта, високог представника, шта ли он већ јесте, није питала за другарицу Надежду Крупску. Како се ње није сетила, удари се бака дланом по челу, па се насмеши. И примети мачке поред ногу. Шиц! дрекну она, Молим?, зачу се глас од прозора Вејаница.

Јулско сунце је у бакиним очима листало летње успомене на давна мора, као и на све Маркове, Енгелсове и Леџинове њених млађаних дана и лепих школа које је и с њима и о њима похађала.

Целу боговетну ноћ госпођа Јулијана није ока склопила. Преузела је кућу као своју рођену. Као увек кад Вејанице одлазе некуд. Никад се не зна шта може... Тако је једном вода кроз оцак ушла у шпорет, други пут се сломила даска у витрини па су се разбиле чаше од чешког кристала, једном су се срушила изрезана дрва у шупи па их је она поново сложила, други пут су се слепи мишеви увукли у кућу кад је широм отворила прозоре да се кућа проветри, једном се нечија офуцана и сва као да је исканџијана мачка ушуњала и дуго се није дала истерати, па да се не помињу тројица хипика који су, не зна се ни како, ушли у двориште, разапели шатор и пуних пет дана ждрокали пиво, ложили ватру и подгрејавали конзерве говеђег гулаша, пасуља са сланином, ђуфтице у сосу од парадајза, те цаба је долазила полиција, цаба уверавања госпође Јулијане — они не могу допустити да им се угрожавају њихова људска права као сексуалне мањине, тумачили су... али да су оставили све уредно, то јесу... и тако даље. И никад било шта није из куће... Не дао Бог. А да се не прича о њеној бризи о цвећу и мачкама.

Међутим, шта сада? Имају ли Вејанице пара, златнине, дијаманата, чешких граната? Где то држе? Хоће ли овај уљез од друга Владимира Иљича да преврће, њушка? Човек који је опустошио онолике ризнице с уметничким, златним, дијамантским и неизмерним другим вредностима које је поседовала руска царска породица, мучећи се, јадници, још од првога свог Романова, претка Михајла... што не би...

Јер синоћ је, касно, кад су се одавно смириле ћију-ћи птице моје мале, јадни сиротани и заспале у свом певу, а небо навукло боју црне космичке крви и звезде кад су усветиле као токе на вождовским одорама, синоћ је бака изволела чути ударање чекића у кући Вејаница. А онда се нешто стровалило. Као да се откинуо део зида и пао на паркет. Баш се то фест чуло.

(*И уцбеници круже*) — Боже, не смем ни да помислим... снебива се госпођа Свица. Док седи поред прозора сркуцкајући, следећег јутра, своју прву кафицу. Док седи поред прозора кроз који се као на длану види прозор дневног боравка, а виде се и улазна врата куће Вејаница. Устао ли је?, пита се. Ено га. Прошао је поред прозора дневног боравка. Затим га је отворио. Угледао ме па маше. Устајем, наслањам се на прозор па машем и ја њему.

Да ли сте за кафицу?, викнула је госпођа Јулијана.

Ево сам баш приставио самовар за чај. Знате, не одвајам се од самовара који су још цару Александру Првом даровали златари из Самаре. И да знате да ја пијем љуте и хладне сибирске чајеве, које увек носим са собом. У томе сам као и Енглези — никуд они ни макац без неколико паковања својих црних колонијалних индијских чајева.

Након што то рече, Лењин се склони од прозора. Отишавши, вероватно, за неким својим јутарњим послом. Док госпођа Јулијана рече, себи, наглас: Знала сам! Мазнуо и чак у Ардуру донео царски самовар! Ко зна шта све има у оним његовим огромним дрвеним коферима?!

У току првог дана боравка у кући Вејаница, друг Лењин је излазио у двориште, стерао је по конопцима за веш некакве џемпере, кошуље, панталоне... На сто испод огромне старе липе, у углу дворишта, на јужној страни, послагао је десетак књига, изнео је и неколико свески, више оловака, стило с пером и мастило. Онда је кренуо у сређивање шупе. Слагао је картонске кутије, избацивао дроњке и листао старе дечије уцбенике.

Тетка Јулкице, ко је вама дозволио да ви избацујете ове изузетно корисне и вредне књиге, које овде труну, грижене од мишева, прашине и богзна од чега све не?

Откуд ја... овај... нисам ја... није Јулкица... Јулијана... а ни ви не знате откуд ја знам како се ви... друже Илија... Илијичу... То су давне, старе, дечије, које више не вреде, као ни лањско лишће што не вреди јер опада, расте ново. Тако и оне, те књиге, чим дође лето, ето њих, друже Илија, односно... извињавам се, друже Владимире, објашњава госпођа Јулијана, ослоњена о не баш високу дрвену ограду што дели двориште Вејаница и њено. То Вејанице, друже Уљановичу, деле сиротињи. Мора и сиротиња из нечега да учи. И сиротиња је жељна науке. Као и код вас што је исто тако... Учити, учити и само учити, и ви сте то одавно казали, уколико се ја добро сећам. Јер сваки уцбеник је као и револуција, односно, да опростите, хтела сам да кажем — вреди док вреди. И уцбеници круже. Као и револуције што су у круговима, круже. Као и све

што постоји — кружи. Кад уџбеник престане да важи, онда они њега и баце, одбаце, као и... Је л' тако?!

(*Јер да брџе — брџе*) — Затим се друг Лењин час појављивао у дворишту, а часком се губио из њега. Нешто је доносио, слагао и стављао да се проветри. Да би, после тога, седао за сто испод липе, пио чај и писао. За то време певале су му птице певачице, односно птичци, мушке птице. Нису птице као људи. Женке код људи не затварају уста. За разлику од птица, код којих се зна ко је мушко. И он их је слушао и оком у лишћу хватао — једног по једног.

Синоћ је госпођа Јулијана звала Вејанице. Да их обавести о свему шта им се дешава с кућом. Али није успела да их добије. Отишли негде на вечеру и не зна се кад ће се вратити, казали су на рецепцији хотела. Боле њих брига што ће овде да им се, како је кренуло, насели читава Октобарска револуција, мисли она. Још ми само фали таваришч Стаљин, који је организовао ликвидацију Троцког. А овај јутрос вели да га тражи. Друга Троцког да тражи, вели. Овде? Нема он појма. Као да је све ове године био балсамован. Преспавао. Никад он није чуо да је таваришча Лава убио шпански комуниста, 1940. године, у Мексику. И где би јадан чуо кад је он 1924. године... Како сад да га питам колико остаје. О, мила мајко, шта сам дочекала! Отишли на вечеру. Замисли — не јављају се. Отишли су они у... да не кажем куда.

Да ли сте, господине Илија, за боранију с павлаком? покушава бака да удобровољи високог госта, па ће даље: Припремам је за ручак. Боранија је свежа. Јутрос сам је купила на Женској државној пијаци *Росна ѝ*. Јаја јутрос није било. Откако је господин Багатело Свепокупович купио ардурско Пољопривредно добро *Злајно џеле, злајна кока*, ми нисмо у могућности да дођемо до квалитетних домаћих јаја. Ово што продају по разним ћошковима испред продавница, то вам је... да не кажем шта.

Молим? Боранија? Не једем је. Толико се свакакве, углавном одвратне бораније накупило, израсло и упарложило по свету — да ми не пада на памет да ја то још и једем. Као што не једем ни јаја. И каква сад јаја, тетка Јулкице.

Јулијана. Име сам добила по својој прабаби, ако немате ништа против, која је била једна од куvariца на двору српског кнеза Михајла...

Обреновића или Карађорђевића?

Е, сад, да ме вешате где сам најтања, не бих могла тачно да вам...

Па што се петљате с Јулијанама кад не знате ни која... ни код кога је...

Оставите се ви, друже Илија, мојих Јулијана. Као и тетке Јулкице. Али, да сам боранију купила јутрос — купила сам је. И какве сад везе имају толике године с боранијом коју сам јутрос... с мојим теткама Јулијанама?!

У раним јутарњим часовима, шести дан после уласка друга Лењина у кућу Каина Вејанице, госпођа Јулијана изађе на капију свог дворишта. И има шта да види: поред ње прође непозната жена средњих година, лепа и очувана, и на узици води санску козу. Отвори капију Вејаница, та жена дакле, и уђе у двориште. Бака се стресе од чуда. Нешто јој се премота у утроби. Да ли јој се привиђа, размишља. Јер час ју је видеела, а час јој се одједном губила, па, ето, и изгубила. Као и друг Лењин што јој се исто тако... Затим се прекрсти па крену ка Вејаничиној капији. Али, ништа — закључано. И таман кад се окренула па да се врати у своје двориште, отворише се врата и појави се ћелава глава друга Лењина. Што значи — глава без качкета.

Тетка Јулкице, гласније ће друг Лењин, дођите на чај! Стигла је моја Нађушка. Из Швајцарске. Са санском козом. Јер мени су препоручили козје млеко, као и млад козји сир. И да знате да те козе нису од реке Сане, у Босни, него су из Санске долине, у Швајцарској. То су швајцарске санске козе. А не босанске санске козе, као што ви, можда, мислите. А моја мила другарица Нађушка велемајстор је за козје млеко и сир. И то швајцарски сански козји сир.

Бака је веома учтиво одбила. Тако рано она не улази у било чију кућу. Односно да неће сада кад је дошла другарица Нада. Нема смисла да смета. Нека се они среде. Она ће касније, кад обави неке послове. Кад оде на пијацу да купи зелену салату, две-три цвекле, шаргарепу, першун, па на киоску новине... Јер она прати, а то мисли, не говори њему, неће ли се појавити нешто о изненадном госту у Ардури. Међутим, ништа. Ни слова, речи или било какве вестице. Али није пропустила а да га не упита шта ће и где ће козу...

На ону крушку, показа руком Владимир Иљич на стару јунску лепотицу, у јужном углу пространог дворишта. Са које је пролетос господин Каин, кад му се грана испод десне ноге откинула као леденица, треснуо на леђа, опруживши се колико је дугачак, кроз смешак је процедио друг Лењин.

Након ових речи госпођа Јулијана је унемела. Да ли је тај човек уопште нормалан, пита се у себи. Откуд он зна за пад комшије Каина? А кад је она, у чуду: Козу ћете на крушку!?, он је њој: Три даске ћу горе, две попреко а једну према небу, у

ведрину, јер коза воли ведро небо. То је ведро, санска коза. Обожава висину. А да не причам о квалитету млека на толикој висини. И нема страха да ће јести крушке. Њих сте ви смазали на време. Какви су то плодови! Јунска лепотица, нема шта! Осим тога, кад већ не могу човека, покушаћу козу да вратим на крушку. Еволуције, тетка Јулкице, као и револуције, могу да теку и у обрнутом смеру. Све зависи од воље човекове, његовог ентузијазма, опредељења, идејног усмерења... и тако то, знате.

Јао, молим вас, господине Илијичу, не спомињите ми револуције!, побуни се бака. Дижите их где хоћете и код кога хоћете. Ми смо се у последња два века најживели револуција, знате: и 1804, и 1815, и 1903, и 1912, и 1914, и неколико њих 1941, затим и 1991, и 1999, и 2000, и 2003... И наубијали смо се и својих и туђих кнезова, вождова, министара, краљева, царева, премијера, председника... Много више својих него туђих. И нас су се наубијали сви који су хтели, кад су хтели и како су хтели. Пребијали су нас као волове у купусу. И сами смо се ми, Отацбинци, наубијали између себе. И немојте, молим вас, више... Ми смо уморни, ми смо на умору, господине високи представниче, односно ви... Идите у Швајцарску, Енглеску, Америку, Русију...

Таман посла!, одбруси друг Лењин. Па да ме Американци... Једва ме чекају!

Ма идите куд хоћете. Само немојте да их овде дижете, молим вас. Осим тога, никад ја нисам чула да су се козе из мајмуна а на дрвећу... То јест да су оне сишле са дрвећа па да их сада морате враћати у обрнутом смеру. Или већ, како су се оне рађале и развијале. Јер да брсте — брсте. То је чињеница. И да ја сада ту не причам о томе како су козе, кашмирске, ангорске, а не само санске које су вама на срцу, из чега и из кога су се оне, по Дарвину, развиле и припитомиле још у давној и далекој Азији, друже Илија. И да знате да је у градовима, па и у нашој Ардури, забрањено држање...

Хоћете рећи да је забрањено држање стокe. Закони су онакви какве их донесе власт. И они су ту да им ми провртимо рупе, да их изигравамо. Па због тога и подижем козу на крушку. Моја коза, молим вас лепо, неће бити ни у штали, ни у тору, ни на земљи. Већ на небу. Пише ли игде у том закону да се козе не смеју држати на крушци, односно на небу, високо, високо? Пише ли?

Па не пише, збуњено ће бака. Затим јој просветли у глави како би свака даља дискусија са овим паметним револуционаром, марксистом и лењинистом била узалудна, те она упита:

Него, како је другарица Нада могла са козом... у воз, авион... хоћу рећи... допутовала... како је?

Добро је, прочмољио је Лењин. Онда навратите касније, тетка Јулкице, рече још и то, окрену се и притвори за собом мања врата велике капије.

(*Моја коза је на јаблану*) — Дани су пролазили као и све друго што постоји па мора да пролази. Као и револуције које теку. Друг Лењин је седео испод липе, пио чај, пратио насртаје мува на сански сир што га је другарица Надежда изнела на омањи столић па да се сушне, и писао. Нико му од комшија није досађивао. Јер нико, осим поштара, није ни свраћао. Свима Вејанице бејаху на мору. Где се, вероватно, брчкају, праћакају, пливају, љубе, као и децу што љубе, упражњавају којекакве сексуалне игре и видео игрице, једу рибље специјалитете, играју одбојку на песку, тенис... Другарица Надежда је стерала веш по конопцима, одлазила, са госпођом Јулијаном, у продавницу и на пијаци. Једном је бака видела како је Надежда ударила супруга метлом по глави, кад беше без качкета, на шта је он казао: Будало! Још истог поподнева видела их је како играју бадминтон по правилима која су, под одредницом *бадминџон*, описана у енциклопедији *Бриџаника*, објављеној у Чикагу, недуго после Другог светског рата. После тога видела их је како се љубе и како је он њу подигао и однео је у кућу. Оооопааа!, промрмљала је бака у себи, сад ће бити тарапане... Затим је он питао госпођу Јулијану да ли козе смеју да једу свежу детелину трећакињу. Она се зачудила како он то не зна. Односно како не зна да су козе преживари. Коза је у редовним временским размацима силазила са крушке и одлазила у воћњак да пасе и брсти. Да би, сита, стрпљиво чекала да је другарица Крупска помузе, па се после тога пењала на крушку и, на сваки пуни сат, мекетала као венецијанска музичка кутија. Затим је и госпођа Јулијана почела да пије чај с њима. А он јој је једно поподне читао одломке из онога што је писао. Ништа ја вас не разумем, господине Илија, казала је бака. Знао сам, казао је он. Знала сам, казала је другарица Надежда па додала: Ни ја то не разумем.

Свако јутро и свако вече госпођа Јулијана зове Вејанице. И никад да их нађе. Редовно оставља и поруке. Ништа. И на мобилне, такође. Нису доступни, веле провајдери, централе, или како се већ зову та чуда. Не јављају се. Боже, шта ћу, пита се она у себи, за себе. Дође јој да плаче. Али...

А онда је једног дана код Уљанових најпре свратио неки чупави човек да пита кад ће се вратити доктор Каин. Ушавши у двориште, поглед му се заустави на крушци. Чупави човек

је, угледавши козу, протрљао очи и пао као покошен. Ударивши потиљком у ивицу бетонске стазе — на месту је остао мртав. Друг Лењин га је, након тридесетак минута, уверивши се да је заиста мртав, извукао из дворишта и положио на травњак, испред куће а поред свога фиће боје сахарског песка.

Неколико минута касније у двориште је ушао други и још чупавији човек, који је, вероватно, желео нешто да каже за човека који лежи... Па кад је видео козу на крушци, десило му се исто. И њега је друг Лењин на травњак, испред куће а поред свога фиће боје сахарског песка.

Не прође ни пет минута, кад ето ти поштара. Добар дан!, вели поштар. Испод чије се до грла закопчане службене кошуље није могла видети било каква чупавост. Стигле су вам паре па вас молим да потпишете. Од кога?, огласи се таваришч Лењин. Од Коминтерне, вели поштар. Те се овде поштар загледа у козу и рече: Ово није ништа. А то сам вам рекао и прекјуче, и пре пет дана... Моја коза је на јаблану, високо, високо. Друг Лењин приђе поштару и састави га шаком у браду, уз повике: Лажовчина! Обмана! Слашнаја лаж! И овај се свали, удари потиљком у ивицу бетонске стазе. Па је и њега Лењин... испред куће а поред свога фиће боје сахарског песка.

Сунце је блистало на ћелавој глави таваришча Владимира Иљича. Јер му је качкет спао приликом ударања господина поштара и откотрљао се до сливника. И сад га ено тамо. А он не зна где му је. Не види га. И то ти је.

За то време госпођа Јулијана Свица спремала је разне ђаконије па није ни гледала шта се догађа у дворишту Вејаница, као и испред њихове куће. Њој за два дана стижу кћи и унучи: из Аустралије.

(Живош боје сахарског песка) — Кад је за око сат, сат и по дојездила полиција на мотоциклима, сакупи се и доста света испред куће Вејаница. Као и госпођа Јулијана што је изашла, такође. Најстарији од тројице полицајаца казао је таваришчу Лењину како они њега морају да депортују у Русију. То јест тамо откуд је и побегао.

А побегли сте из сопственог маузолеја, друже Владо, казао је полицијски старешина. Хајде да се бежи из најбезбеднијих затвора, утврђења и тамница на свету, то разумем. Али да се бежи и из сопственог маузолеја, е, то не могу да схватим. Толики жуде за својим маузолејима, а ви... Народне масе и пролетери свих земаља уједините се чекају данима испред вашег маузолеја. Чекају да уђу па да вас виде. Да вас у мимоходу обиђу, да се наклоне, да положи руже које су вам донели. А ви — побегли!, шишти старешина, па ће тише: Истог овог мо-

мента да сте скинули оног мајмуна са крушке. Мислите да смо ми овце за шишање па можете да нам уваљујете и козе као мајмуне. Е, па... Толике еволуције и револуције протутњале су овим светом. И мајмуни еволуција и вође револуција још увек скакућу и овим просторима. А ви бисте сада да се играте враћања и њих и нас на дрвеће. И не само да угрожавате себе, нас, као и све наше еволуције, ви угрожавате и резултате наше недавне револуције, коју смо ми... на једвите јаде... Лако је било вама — диктатура пролетаријата! цип! цап! готово! пред стрељачки строј! у Сибир! сибирите се тамо... И још нешто, будите добри па нам покажите своју возачку дозволу. Ово чудо од фиће је ваше?, показа полицијски старешина на фићу боје сахарског песка. Моје, рече таваришч Лењин. Знао сам. Ово чудо може да вози само онај ко је побегао из...

А могу ли да се вратим на Тесну кобилу?, упита таваришч Лењин.

Молим?, огласи се старешина. Молим?, огласи се госпођа Јулијана. Молим?, огласи се и десни комшија Каина Вејанице, господин Сај Сајар, директор Фонда за транспарентне југоисточне демократске интеграције и помирљиве међународне самоиницијативе, који је сасвим безбрад и није ћелав. Али је још казао како би било најпааметније да се њега, господина Лењина наине, без двоумљења, транспортује директно у Сибир. Па нека он тамо доказује своју невиност, то јест своју општу, како он каже, неумешаност. Овако, господо, не верујем да ћемо се ми с њим искобељати тако лако. Они су вам као куга — притаје се и по неколико векова, па онда опет метаморфозирају, преображавају се у нешто друго, као код господина Кафке кад се онај човек преображава у оног инсекта, а овај ће то привремено, наравно, а онда — ууурааа! ето их! ето њих!

Коза је, у међувремену, сишла са крушке. Другарица Надежда је с узицом у руци изашла из куће, пришла кози, завезала узицу кози око врата, па је извела козу на улицу, скинула јој узицу и десном ногом ударила козу у гузицу. Па је коза низ улицу... ка истоку. У своје давно азијско порекло.

Док је један од полицајаца записао другарицу Крупску због испољеног насиља над сиротом животињом.

За то време је и истражни судија... па је све измерено, снимљено, саслушано на лицу места и уписано, па су одвезли и мртваце. Није их ни много — колико је могло да их буде, зачу се из гужве пискутав глас комшије Сајара.

Авеље, сине! крикну госпођа Јулијана. Како ја тебе нисам раније...

Сутрадан су у двориште госпође Јулијане ушли друг Лењин и другарица Надежда. Да се поздраве.

Куда ћете сада, друже Илија, односно ти, дете Авеље?, упита, тугаљиво, бака Јулијана.

На Тесну кобилу. Сутра ми се враћа брат Каин. Па, рекох, што да ме нађе. Док полиција долази за два дана. И да знате, ни за живу главу не враћам се у маузолеј! А ако ме и врате, опет ћу да побегнем. Без бега из оне, маузолејске стварности нема ми живота, драга моја тетка Јулкице! Мада ни у овој није ништа ни боље ни лепше. Све вам је то исти маузолеј. И хвала вам на свему!, казаше обоје, изљубише баку, њену ћерку и унукe и изађоше на улицу. С оба дрвена кофера у његовим рукама, које једва угураше у фићу боје сахарског песка. Док је Нађа козу, на узици... јер коза се, после изгона, одмах вратила. Како ће козу, пита се бака, у себи, и погледом испраћа...

Кад су бака Јулија Свица и њена кћи, која је сретно допутовала из Аустралије, са унуцима, наравно, седеле, сркуцкале кафицу и гледале кроз прозор у двориште Вејаница, мајка ће својој јединици:

Сањам ти ја неку ноћ па Вејанице отишли на море. А оно трећи дан на њихову капију нико други него — таваришч Лењин. Боже, шта су ти снови. Врте се округ. Па где се зауставе.

Па, мама, малопре смо их испратили! И изљубили се. Те поздравите ви ове, Те поздравите ви оне. И одоше они, с козом, мајко!

Боже, шта су ти снови! Шта су ти маузолеји и у њима живот боје сахарског песка! још једном огласи се мајка Јулијана. Па сркуцну... да се чује, да се зна да је још увек, после свега, уопште и жива.

СТАНИША НЕШИЋ

ЛИСТОВИ ИЗ РЕСАВЕ

*Мој пријатељ из младости
деценијама је живео у Женеви.
Почео је да ићи од маније величине,
прогодили су га сирашни снови
да је Џингискан, Тамерлан,
лејолики Александар Македонац,
говорио је у њихово име,
развијао сирашеђију, давао наредбе,
проучавао Сунџ Цуа, његову „Вештину
рашовања”,
као многи војни идиоџи са запада
имао је много чудних замисли
како треба преуредиџи свеџи.
Сираџи су га у лудару,
исход дијагноза ударили печате.
Дали му мировину, прознали га овде.
Као предузимљив човек
одмах је почео да ради.
Поред сручене боџомоље
Свеџоџ Јована Злаџоусџоџ
куџио је комад дивље земље,
сазидао брвнару, оџрадио је
храсџовим џалџама, најравио кайџију.
Над кайџијом, на масивној храсџовој дасци
коју су између неба и земље држала
два масивна храсџова сџуба
урезао је елиџиџично име:
„Ранч Тешка Мука”.
Земљу је населио дивљим врсџама
и зверима, почео да живи џоџуџи Тороа.*

Почео је борбу са природом
јер је бишћу са људима изгубио.
Чудак међу дивљим свињама, медведима,
вуковима који ноћу завијају.
Виђам га свакодневно како
у полупројалом хамеру
долази из града са храном
за животиње, са сандуком ива
на џаковима од најрона.
Многи овде мисле да је стварно луд,
мало њих да га природа само искушава.
Ја не мислим ништа док исписујем
ове редове тешке попут олова.
Да не мислим ништа толико сам му дужан.

19. 8. 2009

Између жбуња дивље леске, кроз трње,
кроз оштру шраву високу до појаса, ходам.
Ходам међу гробовима у пошрази за очевим
гробом, за гробовима предака који
мора да су ту негде испред мене.
Чишам имена и датуме на црном мермеру,
не сећам се људи, неки су већ давно,
врло давно мртви.
Знам да је ту негде и гроб ујака
који је погинуо у експлозији мешана,
гроб браћа од ујака који се пре три године
обесио о храсинову греду електричним каблом
живећи без наде са собом се дуго борио,
знам да је ту и гроб моје малене сестре,
девојка од пет лепа сагорело у ували мозга,
али све је ушонуло у коров, само свежи
гробови блистају под залазећим сунцем.
Трње ми шрга одећу, коприва прли дланове
али ја идем даље ка свом пореклу.
Рукама разгрћем шраву, чишам имена, датуме.
Давно овде нисам био, давно овде нисам
имао снаге да будем.
Најокон, иза полусрушене металне
ограде коју је време давно нагризло
видим очев гроб, гробове предака, људе
које је појело време, болест, мрак.

Голим рукама чујам ошћиру шраву
 и расшине улеишено у ограду,
 на длановима израњају крвави резови,
 не осећам бол, не осећам шуѓу,
 ово је посао који сада морам да обавим.
 Ко зна да ли ћу више имаћи прилику за шо?
 Док ломим ниско жбуње шрња поно
 шрњина мислим како је ово само једно
 од шри гробља која окружују село.
 На истоку је старо римско гробље
 са гробовима легионара Десеће римске
 леѓије, сшражара који чуваше царски друм.
 Давно напушшено, давно заборављено.
 На северу гробље српских вишезова
 шшо падоше пред најездом пошасши из Азије.
 Давно напушшено, давно заборављено.
 Како је време варалица, за собом нишша не
 осшавља осим леске, шрна и глого.
 Окрећем се, одлазим, сазнао сам
 још нешшо о живошћу.
 Иза мене осшaje пламен свећа
 који пуцкета као да говори —
 смрћ је увек близу, а живошћ шшо далеко.

19. 8. 2009

Речи су изговорене сесшро моја
 али их је однео вешар ко зна кад.
 Знаш где. У крошњама високих шшолола
 шшо нашкриљују крейове и цигле,
 речи пушују даље ка звезданом небу,
 певају шшо где пошш мајчиног млека
 на небу блишша, од хоризонш до хоризонш
 осећањима никад досегнуш Млечни пуш.
 Које су шо биле речи? Какав им је смисао?
 То Ум не зна, шо живошћ не зна, само срце
 слушши шшша у себи крију.
 Онај ко их је изговорио бди целу ноћ,
 зна да си шш далеко, негде под другим
 сазвезђем, можда до шшебе дошчу,
 можда су само шум вешра у гранама шшолола.

19. 8. 2009

Кад њадну бронзане резе,
кад уишхну звекири од бронзе,
ициина рађа самоћу њод звезданим сводом.
Буишање је једино извесно сшање у врши
зде разнобојни цвешови иружају
лаицие ка небу и даљини.
Овде су ирошле многе војске,
смри је увек била бржа од рођења
али живои је увек долазио њосле смрии
у лику анђела шиио ме са небеског свода
ка јуиру усйравља да видим сунце,
да видим још један дан који ће већ суира
биши јуче њуно ирвих јесењих њлодова.

У ноћи 19—20. 8. 2009

Једино мајка ирирода има моћ
да влада сйрасиима људи који овде живе.
Шаље им љубав, усйех, болести, смри.
Пођурен сшарац савијене кичме,
са шшайом, њод шеширом од сламе,
у зору силази у град, да њокуи њошиу:
иисма, разгледнице, рачуне, казне
због неилаћеног иореза.
Држава овде много узима, нишша не даје.
Увече дели њошиу од куће до куће,
неко му нашочи чашу ракије, неко га исује.
Он све шш ирима с миром.
Одлази рано на сйавање, мисли:
„Данас сам нешшо урадио”.
Док он сйава обесне девојке
клизе кроз мрак њоуи змија
које овде живе у изобиљу.
Младиће сашире њосао и алкохол.
До дубоко у ноћ седе
исйред сеоске иродавнице,
ицију ииво, машијају како ће
једнога дана да на бувљаку
куи њоловна кола.
Само једно свешло блишиа у ноћи.
Свуд около је мрак шшамнији од шшаме.
Повремено сирена хишне њомоћи
зайара ноћ, знају, неко умире,

тешко да се неко родио.
Ујуштуру сасушена сџарица
жолим рукама их шрџа у џак од лана.
У шуми расту џечурке, бројне врсте,
између њих време мили појушџи џужа,
на леђима носи сав живошџи који је
шрџирода иза ноћи оставила да шраје
у шросџору без наде.

20. 8. 2009

У дубокој ноћи исџред брвнаре на ивици шуме,
док звезде блисџају високо, високо, док Месеџ
обасјава шешџх од шраве исџред нас, седимо
један шоред дружџџа, два свешџа, а један,
снажан сџараџ од осамдесетџ жџдина и дечак
који шек шреба да сџозна одлазак у сеџску шџколу,
једноокож учишџеља који жџа шџамо појушџи киклоџа
чека, да му у жлаву, књџижама и баџином ушџуви
знање о свешџу који су они, а не Бож, сџворили
за само четџири узалудне крваве жџдине.
Сџараџ ме поучава чишџању шражџова, разликама
у џеву џишџа, мирисима шрава, шџоновима ноћи.
Једна се звезда са свџда ошџкида и у џонор неба
џада, на врху неба киша мешџеорџишџа сажџорева
у џламеним језџцима које небо брзо шџоџи
у џурџур и злашџо, у сџреле анђела чувара.
Сџараџ ме поучава јесџивџом биљу, шумским
џлодовима, како да нађем извор и шџамо
жџде мислим да жџа нема исџод сухе земље.
Ноћ мили шравџом, Месеџ издужује сенке.
Сџарчев чворновџи кажџишџрсџи показује
жџде живе шешџреби, жџде дивљи жџолубови,
одакле долази шџиха срна, одакле јелен.
Глас му је шџих али снажан, жџовори о обџичним
џџјавама са којима већ деџенијама живи.
У шесџџој деџенији шџо крисџтално јасно видим
иако сџараџа већ давно нема јџош увек седи
исџред брвнаре, насџавља своју поуку,
иако ни брвнаре више нема, ни музике ноћи.
У шџколи киклоџа нишџишџа нисам научио,

нишџа заборавио од џоука које су живе.
Из дубоке нейрозирне шуме болно завија вук.

22. 8. 2009

Тврђава окружује храм и у храму џразнину
и зидове. Иако овде обиђава Бођ џразнина
је џнонор времена од усџрављања зидова
до данас. Ми џа не видимо, ми нишџа
не видимо али џеђово Недремиво око
види нас. На зидовима већ вековима сви су
џу у бојама које је од исџорије скриво време.
Мозаик у џриџраџи — црвен, зелен, модроџлав
Камен, сива сиђа, џраниџ и мрамор —
круђови, квадранџи, коцке, ценџрална розетџа
која све боје камичака на окуџу држи.
На зидовима храма — фреске у олџару,
фреске на јужном и северном, заџадном зиду.
Свеци и раџници, мученици, џо џеџ на јужном
и северном зиду, а сваки од џих је личносџ.
Блисџају црвене хламиде, џунике, џлаве каџиђе,
окруђли шџиџови, на џанџиру насред џрсију
сиђа звезда на џлавом круђном џољу.
Блисџа злаџо, сребро и крв. Све џо из
великођ кубетџа надђледа лик Сџасиџеља.
Велика жал и лелек у Србији беше
кад овођ храма кџиџор изненада сконча.
Једна свеђа невидљива увек џори у олџару.
Излазим на свеџлосџ дана, кроз џолему
оџворену кайџу између две куле, џо
вековима клесаном, брушеном, камену корачам.
Мношџиво ауџомобила са сџраним џтаблицама
на џаркинђу, оркесџар џрубача, као да су данас
дошли из Гуче, младенци, мнођо џаламе.
Пођнуџе џлаве кроз манасџирску кайџу
џролазим, видим ред кошџница са леве сџране
џуџа, са десне видим вођњак џовијених
сџабала џод џлодовима јабуке, крушџке, шџиве.
Иза себе осџављам два свеџа да се између
себе боре док не џосџану један или док не дође
дан Друђођ Доласка.
Сесџро, мнођо сам џрешан, моја ће душа
узалуд да куца на небеске двери.

*Као жрециник сам ушао, као жрециник излазим.
Душе праведника су у руци Божјој.*

22. 8. 2009

*Кад звекир зазвони мајка зна да долазим,
да нисам њесак њешчаној сања, њесак из урне.
Све ређе звекир звони, све чешиће њесак сам
шио кроз раширене Божје њршице у модар
бездан њада.*

*Она седи на њераси данима, жодинама седи,
броји орахе, броји зрна њасуља која ће
у њролеће засејати ни за коџа.*

*Сад седимо заједно, њушимо, али су нам
срца мирна.*

*Она ојети чека, у мислима се бори са речима
које сам са собом донео.*

Седи и чека, чека унуке.

Неки ће доћи, неки неће.

*Њено је лице озарено вером
да крв није вода из бунара, ни из кофџе
шио о санширачу у лименој њосуди виси,
није ни вода која се слива низ
бунарски њочак, али зна да ѡече,
да кола између оноџа шиио јесиие
и оноџа шиио биши не може.*

*Немам шииа да јој кажем, ни она мени
од оној ѡренуиика када је оцу ѡукла аоршиа.*

*Обоје седимо у сширачу, жледамо на друм
којим долазе сширанци.*

22. 8. 2009.

МИРОСЛАВ ТОДОРОВИЋ

ДВЕ СКУЛПТУРЕ

СКУЛПТУРА ИЗ КРОШЊЕ СТАРЕ ЈАБУКЕ

*ПОНАД наше куће сџарој јабуци будимки
Вешар је ѓоломио крошњу
У воћњаку око куће који нас још ѓамџи
Као шџо ја ѓамџим мирисе жодишњих доба
Који су ме из свеџа далеког ѓризвали
У сну слушао јабука зрење чуо свеџања
И силуете брда у цик зоре као у бајкама
Слике које сам у свеџу ѓрејознавао
За сџих/ове наслућивао*

*У џрави и ковражу одбројавала је земаљске дане
Као да ме је ѓризвала из суђене џиџине
Враџио сам се из свеџа родној кући
Враџио џамо гђе сам одлазећи иџао
У добри час да сџасавам воћњак од најезде
Варварског народа корова из обличње шуме
Младих брезџца гџрабића церова,
Шџџурка и свежа шџо и вешар донесе
За нову ѓрџу која се ево ѓонавља*

*Узео сам косу и раџчисџио ковраг и џраву
Секиром одсџранио сувиџне гџране
Указа се на ѓадини скулџџура
Налик на ѓрејоџојску живоџињу
Можда на оног Појиног коња са осам ногу
С муком сам је усџравио
Да глџда ѓуџ Бјелог камена*

У љавејни зов хоризонџа који ме је негда љризивао
Да се у свеји заљутим да љосле свежа сљознам да је
овде

Све оно за чим сам љо свеју залуд љражао

Током зиме вејар је оборио моју скуљџуру
Дочекала ме је на љри ноже
Около ње бујала је љрава
Јабуре цвејале у славу љролеђа
Слуцала је и она мирисе љролеђне сеђала се
Када је лисјала рађала у крошњи цвркује љичије
чувала

Поново сам усљравио јабурку скуљџуру
Слеји кос на извраскалу кору зајева
Кора — љисмо живојџа са дорским вејровима између
Слуцам из крошње смреке брује љчеле
Цвејне лажице као снежне љахуље око ње свејле

У новом облику живи сџабло сџаре јабуре будимке
На љуцу у љесму вејрове завичајне љрибира
Живојџа мџафора у сјају речи се дојисује

Трешњевица, 27. 08. 2009

СКУЛПТУРА СА МОЈИМ ЛИКОМ

У ВИРУ Моравице у Клисуре
Срејосмо се ја и камен
Облујак са мојим ликом
Колико је само времена љребало
Да се нађемо да се љрејознамо
И коначно
У зајису овом насџанимо

Држао сам камен скуљџуру
На сџолу у хладу смреке
Подсџицао је моје мисли
Немо гледао без гласа ми зборио

Био љесма коју сам слушџио у видику
У љрену када су ласџавице љрхнуле
Из крошања вођака високо у небо

Знао сам да неће бићи кише
Иако се ѓрмљавина дивље проламала
Понад брда а муње модернистички шарале
Чудесне лавиринће ођњених линија
Као да су узлећеле са камене скулптуре
По усхлахиреним крдима облака
У мојим мислима се сусиизале
За речи ѓесме будуће јашиле

Дојисујем ове редове у ѓраскозорје
Стихом ѓосмајрам силуете брда
Са озвезданим небом и ѓонад овођ сјиса

Јесам ли рецимо ѓре хиљаду ѓодина
Гледао овај ѓејзаж који не хаје за ѓудско време
И као да чујем одђовор
Из скулптуре која ме нађе у виру Моравице
Мојрила ме је својим ѓамним линијама
Линијама мојеђ животиа који сам ѓрејознавао
У чудесним лавиринћима на лицу камене
Скулптуре са ѓомовима древне ѓищине
У чијој сенци су блистиво светлуцала

Зрнца неке ѓесме будуће
Чуо шумор времена из жубора Моравице
И сјихови ови ѓошом

Улазим у скулптуру са мојим ликом
Пишем ѓищином исконске светлосји
Тищином која се ошвара као књиђа

Трешњевица, 15. јул 2006 — 15. август 2008

СИНИША СОЋАНИН

ОСАМ ПУТА ПО ДВОЈЕ

1.

Успевали су, из године у годину, из деценије у деценију, да сачувају љубав, да је дохране кад је потребно, да је олабаве и проветре кад је неопходно. Истовремено су пазили да старе уједначено, и да деле боре на равне части.

Кад је умор почео да оцртава спокој, од њега је само тражила да не умре пре ње. Обећао јој је.

Мучио се, јадан, дуго.

2.

Кад је била сигурна да је заспао, извукла је из ташнице отров и сипала му га у уво. Пошто се није ни померио, окренула му је главу и сипала га и у друго, а накапала му мало и у уста.

На прстима је отишла у радионицу по његову мацолу. Једва ју је подигла над њим. Промашила је главу, али му је зато смрската врат.

Извукла је наоштрен колац што га је чувала у хладном камину, и уједначеним ударцима га прибила за кревет, кроз груди.

Још је дисао, и она је клонула и стала да јеца.

Он се пробудио и придигао. Није му било ништа. Видео је колац у својим грудима, и њене дрхтаће руке. Ништа му није било јасно, па је размислио. На крају је и разумео њене разлоге, од чега је на месту умро.

3.

Волео је да је увече мази шаком по глави док је не успава. Није му било тешко, а њој је много значило, умиривало јој срце и сладило сан.

Кад су се узели, бурма јој је повлачила косу и чупала је. Ђутала је и стискала зубе.

Њега је запињање нервирало, кочио је руку и намештао шаку. Коначно се наместио друкчије и почео да је мази другом руком.

У магновењу је слатко помислила да је крај ње легао неко други.

4.

Скинула је капу и пустила бујну вилинску косу да му је покаже.

Уместо аплауза, он је изашао из капута и кошуље и представио јој свој импозантан стас. Онда је зинуо и постројио беле зубе.

Показала је и она њему своје. Затим је отворила уста и натегла мишићави језик као четкицу за сликање љубавног жара.

Показао јој је страну свог снажног врата и десно уво које му је било ерогена зона, што је одмах схватила.

Свукла се до белине, да је види путену.

Скинуо је панталоне и ципеле, и показао јој гломазна стопала и оштре и чисте нокте.

Оголила је и испрсила стамене груди.

Гипко је искочио из гаћа, натегнут као делфин.

Она такође.

Подигао је руке да му види неговане пазухе.

Запалацала је миомирисним прстима на ногама.

Раскорачио се и обелоданио све делове своје правилно маљаве мушкости.

Вешто се окренула и пресавила, оголивши своју симетрију.

Били су савршени, заиста савршени.

Поклонили су се и разишли.

5.

Клизила му је низ прсте.

Тако је извлачила оно најбоље из њега, одржавала му чуђење, нежност и концентрацију.

Чим би осетила да шаке почињу да му се греју уз њено тело, склизнула би и умакла. Тако му је давала само оно најбоље од себе.

Игра је пламтела док му се прсти нису смрзли. Ставио их је у цепове и отишао.

6.

Рекао јој је да је кучка.

Зашто ме не волиш? питала је.

Збунио се, али није умео да објасни да он то никада не би рекао некоме кога не воли.

Ударио јој је шамар.

Зашто ме не волиш? питала је.

Збунио се, али није умео да објасни да он никада не би дигао руку на некога кога не воли.

Ухватио ју је за руку и угасио јој цигарету на надланици.

Зашто ме не волиш? питала је.

Збунио се, али није умео да објасни да он никада не би угасио цигарету на надланици коју не воли.

Кад га је остављала, уплакана али не од опекотине, само је у себи болно крикнуо: Био сам све време у праву — да ће ме кучка оставити!

7.

Легенда каже да је у једној пошти дуго стајало пољупцем печатирано писмо на којем су, уместо адресе, стајале само три речи:

још ће волим

Веле да је било снежно бело, у дугуљастој, ручно справљеној коверти, да је пронађено у сандучету испред поште и да је рукопис био нежан, са словима повезаним у непрекидну нит у вијугавом трансу.

Дуго су запослени о том писму говорили и нагађали, али нико није смео да га отвори. Кажу да је директор поште, угледан и углађен човек, једном приликом одлучио да се писмо баци, али није то рекао ником конкретно, и нико се тога није подухватао.

Тако је писмо стајало на једној од полица, чисто, бело и усамљено међу хиљадама ишараних и испечатираних пролазника о које би се очешало и испратило их.

Коначно је директор поште наредио једном запосленом, свом пријатељу, да с писмом коначно нешто уради. Легенда каже да му је пријатељ одбрусио: *Сам га баци*, или: *Сам га исцепај*, или: *Сам га зајали*, али директор писму није смео ни да приђе, ни да га погледа, ни овлаш.

8.

На централном градском тргу, на свеже окреченој жутој згради, сунце је цело пре подне обасјавало новорођени графит:

*Рекао сам ти стошину љуша,
она ми ништа не значи.*

Људи су пролазили окрећући главе.

ТРИ ПОЉСКА ПЕСНИКА

МАЛГОЖАТА ЛЕБДА

ТРАГОВИ

СЛЕПИ МИШЕВИ

ала је мрачно *кажеш* загледан у *прозор аутобуса унутар*
кожа журамо светило лижемо речи једни кажу

да смо *стигли* *прерано* *дружи* *прекасно* а ми
мислимо на оне којих се не тиче што је мрачно

улазимо у *места* у којима сам учила да *говорим* и *чињам* *молићу*
где је поштом одузимао делове земље изједао дрвеће
што је мрачно кажемо у тренутку када се засе светиљке
магла нам заоседа кожу и кући се враћамо насумице
мимолазећи ров амбар чокоће винове лозе кестенове

играјмо се слепих мишева *шапућеш* *слећи* *мишеви* *смо ми*
свети је *запрека*

ПРОЗРАЧНО

овде *ветар* *преноси* *болести* *хватају* их блиски *зајим* *то* боли
као кад неко *стиропором* *гребе* *по* *прозорском* *стаклу* као да из
чесме *теку*

прик *речи* *животиње* су све *мршавије* *лењије*
свако *прозрачно* *воће* *прија* као *кромпир*
сва *годишња* *доба* су зима *може* се *правити* *снешко* *белић*
од *шајта* и *облака* морамо *штедети*

снег је као *крв* *тече* *нашим* *венама*

КИША ЛАГАНО ГУТА ДЕЦУ

исцџурају лица на кишу данас је
ледена џулсирајућа да би оџлодила земљу и њихову кожу

за часак џојавиће се из ње изданци џреџвориће се у брџљан
околину насџањују обриси особа за којима чезну не верују
у њих као она која не верује у оца који је џребало да буде код
куће

а да ли је на небу оче наш који си на небесима

да се свети име Твоје џолико су је научили деда и баба сећа
их се

као кроз маџлу зџрчене храџаве коже вечно
болесне с бројаницама у рукама нека све џо џоџлави
вода џонавља један од њих болесџан на џлућима а киша

лаџано џуџа децу и вари их у олујним облацима

ШКОЉКЕ

оџворени џросџори деџавају се иза дина жена
са сџомаком оџавља оџиске на џеску џовори сџомаку

овде на северу сџуд је свежа доџире до очију џосмаџра
џаласи у џаџовима нежно улазе бродови балџик џосџоји у
сџадијуму мора
мимолази џолу децу знају џџа џреба радиџи сакуџљају џускаре
џрљају
џесак међу џакама џосмаџрају мехуриће на кожи крај мола
налазе
велике џкољке џриљубљују их уз џела и џкољке ослуџкују у деци
како џуми коџно

ПЛАЖА У ЈЕЛИТКОВУ

улазим у воду до нивоа џрудноџ коџа не умет
да џливам али се осећам сиџурно балџик ме не може уџоџиџи

СНЕГ

бело је само наизглед хладно имамо планове са њим
и црвене руке тунели у белом крију Таму треба куйићи
у њима осећање сторах удаљавају се од куће на све стране
одједном или до средине одјека влаже се а ми сисамо бело
кошљамо

бело и отресамо јакне од бело осећамо ивице шела зајаш
ми на основу трејавице испод ока заштитнице од хладноће на
кичми појути акујунктуре отисци фазана паса последња
причеси ветра све једноставно логично
бело на белом

ПЛАСЕВО

лижемо хладно са сладоледа као да то треба да речи све
сумње које су овде донеле младе девојке и дивљи пси

ишања су бројна шта знаш о томе? о сестри коју знамо на
основу речи
а доказ за њено постојање само је име које онавља мама
по свој прилици плодови близанци међусобно се туку а
каткад и љубе
прича ми на пешачком прелазу

да одавно нас је свешина смиривала тражимо у њој доказе
за постојање Бога дозивамо мртве ствари луке у којима
се тако изразио налазила ласика сичемо се на
тројоарима испуштамо
ксеро које из руку кујујемо перце не верујемо

новинама већ само улчним пантомимичарима за све имамо
један лек
и исте сумње

БОЈИЦЕ

моје бојице мој свет скандирале су по двористи а када је вода
са поља снела шело земље међусобно су је делили нејраведно
шведљиво јер ће свако кренути на своју страну

можда су због шога студирали маје прикрадања и камуфлаже
бројали оживље
одребошине јер једном ће наступити правда на часовима
веронауке
подмазивали су кљешта која су нацла дом у њиховим грудима
и удовима увлачили су дим јер треба нечим заослићи плућа и
руке
исход пајирља свећлости сављали су све на једну карту на себе

БАЈКА

видиш ли да почињем да се круним тојим на овом
месту држе ме још фрагментни на које
се расипају речи не знамо шта у себи носимо

шта нас изједа испија испричаћу ти бајку коју сам увежбавала
са сесиром
у дејинству биће о теби и води прочишћаваној ветром
хални* и оградом кестењем глатким као прошлости стани
ово још није крај за крај морац изабрати десну
или леву руку? истину или лаж?

* Хални је сув и топао ветар који дува са Татра — Прим. прев.

Превела с пољског
Бисерка Рајчић

АГЊЕШКА ВОЛНИ-ХАМКАЛО

ФАНТОМ

СОБА

Уселила се коначно.
„За стално”. Настанила се
у соби јуној жутих књиџа.
Води живој досвојан
„живоја”. Књишки мољци
Увлаче јој се у косу.

То је право друштво
за њу. Повремено
стаиширају у белоселском парку.
Понекад, прозор се отресе од кише
попути камиле: то је место
од кога се поново рачуна време.

ФАНТОМ

Мој син командује армијама што силазе са ливада.
Куна је шипун и њене зле очи
блистају међу боровима као мокре мениол бомбоне.
Камиони косе километре, крађуј кружи над умом.
Скуљају се слојеви поштоше, избацују из орбита
угинуле, тешке футироле живошња.

Сезона промаја што извиру у воћњацима.
Кафа без шећера и златне крушке
полим рукама изражене међу лишћем.
Старе куће прве попуштају пред ветром
и радо се волимо крај отвореног прозора.
Широко. Лагано листаш новине.

Сунце тиша као чигра,
права прейери светлом.
Милош је у центар света
поставио авион. Стојалом
подиже несак, ради, сазрева.
Дуби на глави и види хоризонт —
фантома пројектованог над сунце што слаби.

Крај конференције, господо, лаку ноћ.
А ти се не брини, разведри се мама.

Превео с пољског
Александар Шаранац

СЕНКА МОСТА

СЕНКА МОСТА, БУДИСТИЧКА ПЕСМА

Сенка мосџа клаџи се на води сиџурније и мирније
од челичне констџрукције изнад ње: милиони ниџни, џрафова,
варова, а неџде у њима џроклијала семена рђе,
џобуњена џлемена аџома. Прозрачна сенка
џроџииче реци кроз џрсџе. Ноћу се џолако џаси,
џоџуџи џриџуџене џеџролејске ламџе. Сом и смуђ
сџудирају уз њу јаџо белоџерки: сребрна џџамџа књиџе
чије им сџранице џуме у џкрџама. Рибари
из Радива коџве џу лађе, крај мрачноџ мола,
џоџреко на сџрују. Лучка дизалица седи над водом
као сџаџуа Буде, румена џод залазећим сунцем,
како и доликује празна и зачуђујућа. Посмаџра очи
каџедрале на друџој обали, над џранама кесџенова,
џуних ванбрачних џлодова у зеленим колевкама,
над џрисџаниџџем за једрењаке и амфџџеаџром
џриљубљеним уз џрбух насџа. Дебео џањ реке џиња, као
извађен из оџњиџџа. Сџубови мосџа исџод џоврџине
разилазе се
у суџроџне сџране: у скорелу крв беџона, меџала,
асфалџа, и у било свеџла, које само бира свој облик.

ЗАОКРЕТ ВИСТУЛЕ

Разређује се маџла, ливада цеџа на комаде џек
наџисано џисмо облацима. Река овде улази у заокреџ
уз оџџар џисак чиџри, узима у усџа џљунак, као да
веџба дикџију. Камена мамуза лежи на џаласима
џоџуџи сламке. Хваџају се за њу џоком захваћени
џауци, балеџари, бубамаре. У сенци џоред сџрује
чекају их рибље џубице, које ће џривући
и џреџња, џџо ју је са удицом забацио дечак
у краџким џанџалонама. Двоџица џаквих удавила су се
овде једноџ леџа, њихови снови леже неџде на дну
у џуџљим џкољкама. Вода над њиховим џлавама
је џлаџка као мермер. Дрхџаји доџађаја,

ситни прагови пањака које полећу, тамна уста
вирова, кругови белојерки које хватају инсекте,
лако несјају са ње. Иза наших сенки
у трави није остала чак ниједна зњечена
стабљика. А нашим стојама померане
маљине, галаксије муља, песка, каменчића,
лажано су слетеле на дно. Понегде крај обале
врши се мало јене, два јамјура, щнала,
неколико сувих гжанчица. Онда се шок убрзава,
удаљава се од насипа и ливаде. Грубо шпреса
са себе јшнице, чамчиће и јловке јецароца. Појуш
јса
који шпреса длаку, излазећи на обалу са шшайом у
зубима.

Превео с пољског
Александар Шаранац

ГУСТАВ ХЕРЛИНГ-ГРУЋИЊСКИ

ДНЕВНИК ПИСАН НОЋУ

14. март 1972

Самиздај веома успешно колпортира *Мое завешчание* Надежде Манделштам, написано децембра 1966. године. Тестамент удовице усрђеног песника, ауторке сјајних *Сећања*, више је него приватна последња воља. Може се сматрати, ако се стави тачка изнад и, духовним тестаментом једне фракције руске интелигенције.

Време је да размислимо — много пута је Надежда Јаковљевна говорила мужу у периоду њихове измрцварености од хајке и заједничког потуцања — у чије руке ће dospети наслеђе, ко ће сачувати и наследити архив и рукописе. Осип Емиљевич је одговарао: „Људи ће сачувати. Онај ко сачува тај ће и наследити”. „А ако не сачувају?”. „Ако не сачувају значи да никоме нису потребни и да ништа не вреде?”. За Манделштама архив и песме нису били благо достојно уписивања у тестамент већ пре „порука стављена у флашу бачену у океан”. Таквом осећању погодовала је епоха у којој је „било лакше погинути због стихова него добити за њих награду”. Манделштам је веровао облицима „дивљег” чувања, док се његова жена на срећу показала опрезнија и временом је овладава „чисто совјетским умећем спасавања опасних рукописа”. Ствар није била једноставна: „У та времена људи обузети лудачким страхом чистили су до дна фиоке својих писаћих столова, уништавајући све што стигну — породичне архиве, фотографије пријатеља и познаника, писма, белешке, дневнике, све могуће документе, чак исечке из совјетске штампе. У том поступку лудило је ипак ишло у пару са здравим разумом... Ни данас не могу да средим телефонски именик својих познаника, јер сам нави-

кла да се ослобађам сличних 'докумената'..." У нашој епохи чување рукописа је добило посебно значење — био је то чин психолошки близак саможртвовању — сви цепају, пале и уништавају папире, а неко упркос томе чува шачицу људске топлине. Осип Емиљевич је био у праву када је одбио да одреди наследника, тврдећи да је право на наслеђе код нас једини могући знак поштовања поезије: спасити, сачувати, с обзиром да је потребно људима оно ће и живети... „Успела сам да сачувам нешто од архиве и такорећи све песме, јер су ми помагали разни људи, између осталих мој брат Јевгениј Јаковљевич Хазин. Неки од првих депозитара су нестали у логорима, а са њима и оно што сам им дала на чување, други се нису вратитли кући из рата, међутим они који су се спасли вратили су ми моје папире. Међу њима је била и ванбрачна ћерка Горког која је невероватно личила на њега, жена веома упорног и разумног лица. Много година су се код ње налазили *Четверта проза* и песме. Та жена није спадала у читаоце и љубитеље поезије, али се чини да јој је причињавало задовољство да чува стару традицију руске интелигенције и књижевности коју њен отац није поштовао. Знала сам напамет и прозу и поезију Осипа Емиљевича — јер се могло догодити да папири пропадну, а ја да се спасем — тако да сам непрестано ручно преписивала његова дела. Есеј о Дантеу је био преписан у десетине примерака, а само су три сачувана до данашњих дана.”

Пред Надеждом Јаковљевном налази се сада нов задатак. Стара генерација депозитара изумире и она је једном ногом у гробу, а Манделштама у Русији још увек не објављују. Јасно је да га за њеног живота неће објавити. Ето, због тога се обраћа Будућности, молећи Будућност („макар била иза седам гора”) за извршење њене последње воље. Има на то право, не „вулгарно право удовице и наследнице” већ „право сапутнице песникових црних дана” која је „цео живот посветила спасавању шачице његових стихова и прозе”. Формално ствар стоји следеће: после „рехабилитације” 1957. године враћено јој је, као и другим удовицама „рехабилитованих” писаца, наследно право на петнаест година, или у складу са обавезујућим прописима држава би добила у власништво Манделштамову заоставштину 1972. године. Није у њеној моћи да потпуно игнорише совјетске законске прописе већ да оспорава *морално право* државе на све што је песник оставио за собом. Шта је совјетска држава урадила за Манделштама? Само једно: бацила га је у окове и убила. „Према томе, како сме да претендује на његову заоставштину? Молим Будућност да ме заштити од тих закона и тог наследника. Не треба затворски надзорници да наслеђују

робијаше, већ они који су заједно са њим били оковани у за-творима... Нека држава узима заоставштину оних који су јој продали своје душе... Нећу да чујем за законе које држава до-носи или укида, извршава или омета извршавање, увек према закону, с мишљу о властитим потребама и користима, у шта сам се уверила, проживевши живот у нашој најзаконитијој др-жави. Сусревши се с овим асирским чудовиштем — државом — у њеном најчистијем виду, никада се нећу ослободити ужаса од свих њених видова. Без обзира каква ће бити у Будућности, којој се обраћам — демократска, олигархијска, тоталитаристич-ка, народна, законита или противзаконита — нека се одрекне својих сумњивих правних титула и Манделштамову заостав-штину остави у рукама поштених људи.”

Надежда Јаковљевна је одредила једанаест таквих особа, наговештавајући да ће њихова имена навести у посебном до-кументу. Тој комисији поверава да слободно располаже оста-цима архива, да издаје књиге, прештампава песме, објављује необјављене материјале. Истовремено позива чланове комиси-је да не заборављају да бране песничково наслеђе од државе, да не посустају пред претњама или удварањима. „Проживела сам живот у епохи, у којој је од сваког од нас захтевано да све што радимо доноси „корист држави”. Молим чланове комисије да никада не губе из вида да је вредност садржана у нама, у љу-дима, да немамо права да служимо држави, ни држава нама, да је поезија предодређена људима, њиховим живим душама, стога ништа не припада њој, држави, осим у случајевима када се песник, бранећи свој народ или своју уметност, сам обраћа држави с апелом или приговором. Слобода мисли, слобода уметности, слобода изражавања свети су и неоспориви појмо-ви, као што су појмови добра и зла, слобода веровања и веро-исповести. Ако песник живи као сви други, ако мисли, пати, радује се, разговара с људима и осећа да је његова судбина не-раскидиво повезана са судбином других, ко се усуђује да тра-жи да његове песме доносе ’корист држави’? Како се држава усуђује да наступа у улози наследника слободног човека?” Те-стамент даје слободу члановима комисије да располажу нов-цем од евентуалних издања Манделштама, „само да ништа не добију држава и њена државна књижевност”. И, завршава сле-дећим речима: „На крају, молим да се не заборавља да је за-увек убијен јачи од убице, да је обичан човек изнад онога који жели да га подреди. Таква је моја воља и надам се да ће је Бу-дућност, којој се обраћам, испоштовати, макар због тога што сам живот посветила чувању дела и сећању на палог.”

28. јул 1996

У вези с Кафкиним делом утврђено је мишљење о префигурацији Државе-Левијатана, о човеку који не ствара већ је стваран од стране анонимних и свемоћних сила. Тачно је тако. Међутим, сваки пут када размишљам о Кафки, у себи понављам, његово писмо Оскару Полаку из 1903. године: „Напуштени смо као деца залутала у шуми. Када стојиш преда мном и гледаш ме, шта знаш о мојим патњама, а шта ја о твојим? А када бих пао пред тобом на колена, плакао и причао да би о мени требало да знаш више него о паклу који ти је неко окарактерисао као нешто горуће и страшно? Већ због тога ми, људи, требало би да станемо једни наспрам других, као што стојимо замишљени и самилосни пред улазом у пакао.”

У тренутку писања овог писма Кафка је имао двадесет година. Ради се о потпуној непрозирности људи; о потпуној затворености једних пред другима, истовремено уверени да се сваки од нас затвара у властити пакао; о неспособности језика да изрази или макар саопшти индивидуалне патње. Ниједан лик који се јавља у Кафкиним повестима и метафорама нема лице, ниједан и не покушава да открије своју нутрину. У његовим делима влада посебна атмосфера обреда, чији истински смисао је неухватљив и самом аутору. Своје писање Кафка је сматрао „средством за спасење” и као „форму молитве”. Од кога је и од чега очекивао спасење? Кога или чему се молио? Његово писмо нас подсећа да не очекујемо спасење ни од кога и ни од чега. Молио се подстицају молитве, као да је праизвор човековог језика.

Најуљ, 23. фебруар

Како описивати пакао холокауста? Тако да теже речи буду лакше; да одјекују продорније, премда су тихо изговаране; да се на реченице шири хладни одбљесак пожара у очима приповедача; да се у његовом равном и такорећи равнодушном гласу осећа крајње напета струна; да превртане странице у рукама читаоца буду као камене плоче с урезаним именима, уништаним на безименим гробовима или заједничким гробницама.

Хелер указује на повезаност аушвицких прича Боровског (Тадеуш Боровски, пољски песник, прозаик и новинар који је преживео Аушвиц, написао две књиге прича о холокаусту и у тренутку кризе 1951. извршио самоубиство. — Прим. прев.) и колимских прича Шаламова. Наводи две реченице. Код Бо-

ровског јунак, логорски болничар, игра лопте у тренутку када следећи транспорт спроводе у гасну комору: „Између једног и другог корнера, иза мојих леђа у гасну комору је отишло три хиљаде људи.” Код Шаламова јунак, који се нашао у близини човека који једе лешеве, примећује: „Несумњиво постоје страшније ствари него ручак од меса лешева.” Па ипак, једно разликује Шаламова од Боровског. Први је потпуно сагорели хроничар колимског пакла, његово мајсторство је ефекат окамењености. Други приповеда о Аушвицу с нотом паклено-очајничког кикота, у коме нихилизам (како прецизно истиче Милош) „произилази из етичке пасије, представља изневерену љубав према свету и људима”.

Пакао холокауста варшавског гета на основу причања доктора Марека Еделмана, које је записала Хана Крал, ставио бих нешто ближе Боровском него Шаламову. *Стићи пре Господа Бога* је узбудљива књига. Једва деведесет страница, од чега је половина сувишна. Сувишна половина, а сувишна и (непријатно је то рећи) саговорница. Такве ствари записујеш сам, све што је конверзација, питање прецизирања („Од ког је то данас значаја”, Еделман слеже рамена), дигресивни скок у садашњицу и служење „шпијунским” поступцима умањује напетост и помућује чисти ужас нарације. Изненада остају фрагменти Еделмана који приповеда. „У Крохмалној улици број 18 тридесетогодишња жена, Ривка Урман, одгризла је парче свога детета, Берка Урмана, дванаестогодишњег, умрлог од глади претходног дана. Људи су је окруживали у дворишту, у тишини, у потпуној тишини. Имала је седу, рашчупану косу, сиво лице и сумануте очи. Затим је дошла полиција и саставила записник.” Или овај, који је по мени велика приповест у мало реченица: „Људи су у тишини у школској згради чекали да се укрцају у вагоне у школској згради. Одатле су их редом извлачили, по спратовима, односно из партера су бежали на први спрат, с првог на други, међутим била су само три спрата, према томе на трећем су се њихова активност и енергија завршавали, јер се више од тога није могло ићи. На трећем спрату се налазила велика гимнастичка сала. На поду је лежало више стотина особа. Нико није стајао, нико није ходао, нико се није кретао, људи су апатично и ћутке лежали. У сали је била ниша. У ниши су неколицина власоваца — шесторица, а можда и осморица — силовала девојку. Стајали су у реду и силовали је, када се ред завршио девојка је изашла из нише, прешла преко целе сале, спотичући се о оне који су лежали, бела, нага, крвава, и села у угао. Гомила је све видела, али није рекла ни речи. Нико се чак није померио, и даље је трајала ћутња.”

21. мај 1979

Холокауст се нашао на италијанској телевизији, први део јуче је говорио о „кристалној ноћи” у Берлину новембра 1938. Данас су у штампи објављена мишљења о томе. Милански рабин, кратко и убедљиво: *una americanata* (тешко је то превести, отприлике би могло са „америчка ујдурма”). И телевизијски критичар такође кратко и убедљиво је рекао: историја геноцида у стилу *Прохујало с вихором*. Пре недељу дана италијанска телевизија је емитовала серију кратких интервјуа с преживелим жртвама холокауста које су виделе филм у целини. Пар Цигана из Париза, напетих лица, изговара само неколико речи: *ко тамо* није био и на властитој кожи није искусио, нека не покушава то да „замисли”. Аналогна, само жешћа реакција пољског Јеврејина из Њујорка; чак је у карактеризацији холивудског производа пала и реч г.... Серију је завршио интервју с госпођом Симон Вајл; истакла је педагошке вредности филма (у Паризу су ми причали да је она омела приказивање Офисовог филма *Le chagrin et la pitié* на француској телевизији, јер у њему Мендес Франс помиње „аријског” колегу из адвокатске канцеларије који га је денунцирао; чије име је и данас у Француској окружено државним почастима.

На питање откуд тако велики успех филма после стотина потресних и често сјајних књига које су објављене о теми холокауста у свим земљама света, обично следи одговор: писан извештај није ништа у односу на телевизијски екран. И по свој прилици јесте тако. Солжењицинов *Архипелаг* је објављен у милионима примерака у целом свету, али би телевизијска обрада три тома (макар холивудска) представљала сто пута већи шок него књига. Међутим ја разлоге за лудило око „холокауста” видим у нечем другом. Из подсвести савременог човека, тј. да у његову свест почиње лагано да продире холокауст, масовно убијање, као обележје и претња ере „масовних” друштава.

Из књиге Хане Арент *Ајхман у Јерусалиму* (поднаслов: *Извештај о баналности зла*) ваља упамтити наизглед маргиналну рефлексију: „Узроци који говоре о могућности понављања хитлеристичких злочина су реални. Изненађујућа подударност савремене популацијске експлозије, уз откриће техничких средстава која применом аутоматизације, указује на „сувишност” већих делова човечанства, чак у категоријама рада који применом нуклеарне енергије омогућује излагање на крај са том двоструком опасношћу помоћу инструмената који хитлеристичке гасне уређаје свде на размере неспретних играчака у рукама лоше деце, требало би да нас озбиљно забрине.” Тачно је да је озбиљан разлог за забринутост у вези са демократским

системима, али и реалан. Реалност му је придала префигурација „века организованих идеологија”. Покушај — који није успео у случају Трећег Рајха, а релативно је успео у случају СССР-а — јесте стварање „масовног човека”.

Хана Арент је написала и предговор за извештај с аушвицког процеса у Франкфурту 1964—65. године. У њему је показала како немачке судије нису могле да изађу на крај с ослањањем на још увек обавезујући кривични законик из 1871. године, у коме није било параграфа о злочину који организује владина институција, о истребљењу читавих народа у оквиру демографске политике, о правилима понашања у држави коју је Карл Јасперс назвао *Verbrecherstaat*. Оптужене су покушавали да оптерете „конкретним” злочинима (и „субјективитетом” њихових „конкретних” жртава које се помињу по имену и презимену), док су се и они као целати и људи које су масовно слали у гасне коморе „као предмети” нашли међу зупчаницима „криминалне државе”, административног масакра гигантских размера, извођеног средствима масовне производње (лешева). „Масовна убиства и учешће у масовним убиствима представљали су оптужбе које су требале да буду усмерене против сваког члана СС-а, независно од тога да ли је његова нога крочила или није у било који злочиначки логор.” Међутим начело масовности „криминалне државе” помрачивало је начело „субјективне” одговорности „административних” злочинаца; док је жртве бројчано само укључивало у масовну производњу лешева.

Слично је, ако не и идентично, у СССР-у (с том разликом, наравно, што режим траје, и ником „свом” не суди, тако да се цела одговорност своди на „личност” окружену прекомерним „култом”). Кривци и непосредни извршиоци сада уживају у заслуженим пензијама. Породицама жртава посмртно се уручују административни сертификати о „рехабилитацији”, у којима је човекова смрт регистрована језиком катастрофе или техничке грешке у машини за масовну истребљивачку производњу”.

Чини се да је појаву „омасовљеног човека” први забележио Фридрих Рек-Малечевен, немачки аристократа убијен у Дахау, у свом мало познатом дневнику *Tagebuch eines Verzweifelten — Zeugnis einer inneren Emigration* (и он је хитлеризам назвао „национализмом без нације”, што одговара „социјализму без друштва”, додатку совјетизма и његовим народнодемократским последицама. Заправо на тог истог „масовног човека” мисли и Зиновјев када пише о „колективизованом совјетском човеку” у *Зайисима ноћног чувара* и у последњем броју тромесечника Сињавског *Синџаксис*.

Да ли стварно осећање смртне угрожености „субјективних” човекових особина у „цивилизацији масовног човека” лута на граници између подсвести и свести коју је тоталитаризам једино довео до екстремности? Да ли је и то покретач масовног потреса пред телевизијским екранима, преко којих пролазе бледе ватре холокауста?

29. јануар

1953. године Борис Суварин је објавио есеј који је написао заједно са Валентиновим-Волским, *Калигула у Москви, Стаљин као психолошки случај*. Ослањајући се о поверљиве исповести високих совјетских функционера (које је по свој прилици прибавио Валентинов-Волски, Лењинов стари пријатељ), Суварин је у њему анализирао „параноичну психозу” Стаљина, чију дијагнозу су 1937. године поставила двојица кремљевских лекара који су по заповести деспота стрељани следеће године.

Али, ко је био Калигула? Германикусов син, Тиберијев наследник који је према народној легенди у детињству Тиберијевом грешком изгубио родитеље и двојицу старије браће. Тешко је оболео брзо након ступања на престо. Само што је оздравио, започела је „калигулштина”, вртешка процеса због издаје, окружности, деспотских каприца. Наредио је да се погуби префект преторијанске гарде, захваљујући коме је ступио на престо. Истицао је захтеве за божанскошћу, наређивао је да му се за живота подижу споменици. Друсила, његова обожавана сестра, после смрти је проглашена Богињом: први случај одавања поштовања Римљанки на тај начин. Њен муж удовац његовом вољом је погубљен. Самог Калигулу погубили су завереници. Многи су његове злочине и лудила приписивали психичким последицама болести. Другим речима, сумњало се да га је борба са смрћу у патничкој ложници довела до неке врсте лудила. Историчари се према неким доказима „калигулског” лудила односе скептично; у бајке, на пример, спада проглашење властитог коња за конзула.

Обожаване будуће богиње није имало карактер породичне платонске љубави, Друсила је била сестра и љубавница свога брата. Та историјска чињеница је књижевна оса Камјјевог *Калигуле*. У предговору америчком издању његове драме говори се о „свету који је са смрћу сестре и љубавнице за Калигулу постао отрован предмет презира и мржње”; о потресу који је императора довео до „одбацивања пријатељства и љубави, обичне људске солидарности, добра и зла”.

Било би претерано — и то из више разлога — инсистирати на књижевној сродности Стаљина и Калигуле, мада се не сме изгубити из вида улога самоубиства Надежде Алилујеве у животу московског деспота, новембра 1932. године. О томе се мало зна. Ако се чак Светланина прича из *Дванаесџ ѝисама* узме *cum grano salis*, остаје епизода коју наводи Дојчер у биографији, чији извори су веродостојни: Стаљин је једном, после смрти своје друге жене, дао оставку на положај *генсека*; оставка, наравно, није прихваћена. Међутим сада наилазим на други, невелик, али доста важан прилог.

Недавно је на енглеском објављена књига Александра Глаткова *Сусрeтџи с Пастeрнaкoм*. У њoј мe је највише заинтересовао дужи предговoр Мaкса Хејвaрдa. Енглески русистa је ископаo Корјaковљeв члaнaк из 1958. годинe који је тaдa прошaо незапажено. „Чини се сигурним (каже Хејвaрд) дa је патoлoшку страну Стаљинa продубилa трагeдијa у њeгoвoм личнoм живoту, Нaдeждинo самоубиство. Стрaшнa парaнoјa кoјa гa је oбузeлa 1937. годинe и пoнoвo послe рaтa, мoждa имa кoрeнoвe у тoмe.” Гoдинe 1932. „култ личнoсти” је биo нa врхунцу, тe је вeст o Нaдeждинoј смрти (лaжнa, јeр је кaо узрoк смрти нaвeдeнo запаљeњe трбушнe мaрaмицe) дoнeлa лaвину стeрeoтипних изјaвa жалoсти. Стeрeoтипнo је билo и писмo Сaвeзa писaцa објaвљeнo нa нaслoвнoј страни „Литeрaтурнe гaзeтe”. Пастeрнaк гa није потписao, али је прикључиo влaститу изјaву сaучeшћa слeдeћeг сaдржaјa: „Дeлим oсeћaњa другoвa. Прeтхoднoг дaнa (прe објaвљивaњa вeсти o смрти Алилујeвe) рaзмисљao сaм дубoкo и интeнзивнo o Стaљину; први пут кaо пeсник. Слeдeћeг јутрa прoчитao сaм вeст. Биo сaм потрeсeн, кaо дa сaм биo тaмo, пoкрaј њeгa и видeо тo.” Пo Корјaковљeвoм мишљeњу тe рeчи мoрaлe су у Стaљину дa прoбудe сујeвeрнo oсeћaњe, дa Пастeрнaк кaо пeсник посeдујe дaр мaгичнoг виђeњa. Корјaкoв тaкoђe смaтрa дa је тo нaвeлo Стaљинa дa слeдeћих гoдинa у чисткaмa пoштeди Пастeрнaкa, чaк дa гa oкружи сoјeвeрнoм зaштитoм.

Двe гoдинe кaснијe, 1934, Стaљин је тeлeфoнирao Пастeрнaкy. Тoк тoг рaзгoвoрa пoзнaт нaм је у дeтaљe из сaoпштeњa Ахмaтoвe и Нaдeждe Мaндeљштaм. Стaљин је инфoрмисao Пастeрнaкa дa сe њeгoвo зaузимaњe и зaузимaњe Ахмaтoвe зa Oсипa Мaндeљштaмa (уз посрeдoвaњe Бухaринa) зaвршилo успeшнo. Кaдa сe питaњe Мaндeљштaмa зaвршилo, Пастeрнaк је дoдao дa би жeлeо дa сe види сa Стaљинoм и пoрaзгoвaрa сa њим у чeтири oкa. „O чeму? — упитao је Стaљин. „O живoту и смрти” — oдгoвoриo је Пастeрнaк. Стaљин је спустиo слyшaлицу.

8. август 1997

Сер Исаија Берлин је недавно у једном од својих бројних интервјуа рекао да је после 1989. године био у Москви сведок спора двојице руских интелектуалаца. Један је тврдио да број жртава стаљинизма износи двадесет милиона, а други — педесет. Не сећам се тачно Берлиновог коментара, али смисао је следећи: с обзиром на сличан спор, независно од бројчаног меритума, не може се ништа, губи се воља да се анализирају различите нијансе тоталитаризма. Представљао је циновску заразу у обема својим варијантама, нацистичкој и комунистичкој, тражење (омиљено занимање „посткомуниста” или „социјалдемократа” свих народности и фела) тзв. олакшавајућих околности за совјетски систем уз истовремено осуђивање хитлеризма, доказивање да је Гулаг био нешто „људскији” и „идејнији” од Холокауста доказ је понижавајуће глупости. И, управо тај углавном западни поступак одвија се на наше очи. Свако „пост” (данас раширена врста политичких варалица) сме да тврди, при том не стидећи се, да постоји извесна „доза неправедности” у теорији „тоталитаристичких близанаца”. Не сме се до краја чупати „чисто”, касније нажалост „дегенерисано” корење Напретка.

То се чак догађа веома честитим људима, чији сентиментални обзир играју већу улогу од политичких. Примо Леви несумњиво је био најистакнутији писац који је писао о хитлеристичким логорашима и то не само на италијанском нивоу. Период који је провео у Аушвицу обележио га је за цео живот, до смрти самоубиством. С огромним поштовањем и дивљењем односим се према ономе што је написао о знаку питања стављеном пред приказ човека после искустава немачког концентрационог свемира. Према није био рођени писац, нити писац по образовању и позиву, увек га помињем међу чеоним перима послератне књижевности. Због тога ме већом тугом испуњава мисао да ни он није издржао притисак „прогресивне” операције раздвајања тоталитаристичких близанаца. Чини се да сам негде у дневнику помињао како је одговарао на питања младих читалаца, због чега ћути о Гулагу. Јер, није био његов логораш, да уме да пише само о властитим искуствима. Јер, концентрациони логори су били искључиво оруђе истребљења, а Гулаг оруђе експлоатације ропског рада. Занимљиво је да је читао Солжењицина и Шаламова, али као да је избегавао да улази у детаље њихових приповести у корист уопштавајућих слика Гулага. Његове опаске о Шаламову су заправо редуција патњи логораша Колиме у поређењу с властитим патњама логораша Аушвица. Хтео не хтео, закључивао је да је и

поред свега совјетска тоталитарна машина сачувала извесне „људске” црте. У концентрационим логорима смрт логораша је била циљ система, у Гулазима спољни производ глади и прекомерног рада „зекâ”.

Крајем септембра ове године на универзитету у Сијени одржаће се симпозијум на тему тоталитаризма. У њему ће учествовати Жежи Једлицки, Анджеј Пачковски и Зигмунт Бауман из Варшаве, Тодоров из Париза и мој милански пријатељ Франческо Каталучо. Франческо је припремио текст који је насловио *Lager e Gulag in Primo Levi* који сам, захваљујући његовој предусретљивости, имао прилику да прочитам. Текст је добар, прецизан и одговарајуће документован. Шокирала ме је у њему завршна реченица: „Парадоксално је тврдити да је Леви говорио више о Гулагу, говорећи о Холокаусту, него када говори о Солжењицину и Шаламову”. Не видим у томе ништа парадоксално. Управо сам се трудио да то покажем као упорну и трајну црту у књигама италијанског писца. Леви се уздржавао да црпе непосредно из сведочанстава бивших руских логораша, трудећи се да тај видљив недостатак замени општим и уопштавајућим погледом на феномен Гулага као совјетског рођака немачких концентрационих логора. Међутим Гулаг није био рођак немачког концентрационог свемира. Био је његов близанац. У то се можемо уверити упознајући се са конкретним сведочанствима „зекâ” која је Леви, чини се, минимализовао, а не са синтетичким конгломератом званим Гулаг, што је Леви чинио. Резултат је онакав какав јесте: „прогресивна” операција раздвајања тоталитаристичких близанаца.

Ових дана у Риму се појавио први број занимљивог четворомесечника „Lo Straniero”. У њему сам пронашао занимљив есеј младог и талентованог италијанског критичара Доменика Скарпе „Lager e Gulag, Levi e Herling”. Аутор есеја показује да прецизна упоредна анализа књига италијанског писца и мог *Другог светиа* води изразитој аналогiji у анатомији тоталитаристичких близанаца или закључку који Леви није желео да донесе.

Не оспоравам: Холокауст су хитлеровци замислили и планирали на конференцији у Вахназеу као „коначно решење”, у виду физичког истребљења расно нижих народа у односу на немачки господски народ. Гулаг је настао као покушај изолације непријатеља новог совјетског система иза логорских жица и као реализација Троцкијевог начела које је сугерисано Леџину одмах после револуције: „Владимире Иљичу, без принудног рада (читај: ропског) нећемо никада изградити социјализам.” Дакле, теоријски, совјетски логораша нису били осуђени на смрт, односно могли су да преживе. Преживели су Солжењи-

цин и Шаламов и обојица описују на које начине су победили у борби за живот. Ја који сам био снажан двадесетогодишњи младић, после две године гладовања и ропског рада био сам упућен у бараку која се у логору звала Мртвачница.

Јалови су спорови око тога да ли је совјетски тоталитаристички близанац концентрационих логора убио двадесет или педесет милиона људи. Једино је битно да у потпуности заслужује име близанац.

Превела с пољског
Бисерка Рајчић

СЛОБОДАН ЖУЊИЋ

ПОВРАТАК ДИМИТРИЈА МАТИЋА

Шта значи откриће Матићеве латинске дисертације
за српску филозофију?

*Homo in tantum est, in quantum se comprehendit,
quo facto demum omnes ei res exoriri et esse incipit.
Dissertatio, 12b*

I

Филозофски рад Димитрија Матића (1821—1884), познатог српског државника и законодавца из времена политичког осамостаљивања Србије, никада није приказан примерено његовом стварном значају, нити је икада схваћено до које мере је сам Матић продро у најсложеније садржаје филозофије немачког идеализма. Признат је његов значај за развој српске правне мисли, укључив филозофију државе и права,¹ али је његов допринос српској филозофији сведен на адаптацију Швеглерове *Историје филозофије* (1865), књиге која је несумњиво имала велики утицај на филозофско образовање у другој половини XIX века, али у којој је Матићев ауторски удео био скоро занемарљив.² Стално се, додуше, понављало да је Матић заслужан

¹ Наслов једине постојеће монографије о Матићевом теоријском раду (*Димитрије Матић, лик једног правника*, Београд 1977), коју је солидно написао Божидар С. Марковић, говори сам по себи о томе да је у овом случају накнадна слика о Матићу потпуно одступила од његовог властитог саморазумевања. Марковић наводи Матићеве вишеструке изјаве о томе да је он по својој вокацији заправо филозоф и да ће изнутра то остати до краја, али га ипак тумачи само као правника, што је услед истицања у први план Матићевих правничких радова на неки начин било скоро неминовно.

² М. Поповић, „Прва српска историја филозофије, Матићева адаптација Швеглерове историје филозофије”, *Научни прилози студентима Филозофског*

за увођење Хегелове спекулативне филозофије у српску културу, али је та тврдња, изузимајући чланак *Крајкиј иреглед историческог развијка начела йрава, морала и државе* (1851), остављена без стварног покрића у његовим објављеним радовима.³ Два су основна разлога за овакав однос према филозофском раду Димитрија Матића у потоњој српској историографији, или боље речено за занемаривање и умањивање Матићевог удела у сазревању српске филозофије тога времена. Прво, он се после завршених студија филозофије и права у Немачкој, као и одбрањеног доктората, академским радом бавио свега три године (1848—1851), предајући на Лицеју не филозофију, што му је била интимна жеља, већ јавно право Кнежевине Србије, о коме је саставио обимну и дуго коришћену књигу.⁴ После уклањања из наставе, његова каријера кренула је неповратно путем политике и судства (био је министар, председник скупштине, законодавац), што га је трајно удаљило од систематског теоријског рада. Друго, његови рукописи из времена студијског бављења филозофијом у Немачкој нису били доступни све до 1974. године, када су објављене дневничке забелешке из 1845—1848. године, које доиста садрже многе Матићеве исказе о опсегу и интензитету његовог интелектуалног преображаја изазваног упознавањем с Хегеловом филозофијом.⁵ После изласка Матићевог студентског дневника, Василије Крестић је у мађарском војном архиву пронашао и један познији Матићев аутобиографски запис, заправо заокружену верзију пишчевог дневника до 1872. године, у којој се аутор под насловом *Нешћо из моџ живоиџа* узгред подсећа и својих филозофских година у Немачкој.⁶ Међутим, врло тешко читљиве белешке са филозофских предавања из Берлина (1845/46) остале су непроучене у трезору Универзитетске библиотеке у Бео-

факултетиџа, Београд 1949, стр. 65—74. После тога Матићев рад у филозофији се углавном изједначава, односно своди на превођење Швеглера.

³ Ова студија, заправо уводни део Матићевих лицејских предавања, објављена је у *ГДСС* 3/1851, стр. 63—130.

⁴ Д. Матић *Јавно йраво Књажевствџа Србије*, Београд 1851. Исте године Матић је објавио и тротомна *Објаснења Грађанског Законика*, те адаптацију Цепфлових *Начела умног државног йрава*, која је уз *Крајкиј иреглед историческог развијка начела йрава, морала и државе* била једини његов рад од филозофског значаја.

⁵ Ови записи су објављени под неадекватним издавачким насловом *Ђачки дневник* (1845—1848), Београд 1974, иако је Матић тада заправо већ био старији студент. Нажалост, прави Матићев *Ђачки дневник*, онај који је он водио током школовања на Лицеју, пропао је још за његовог живота.

⁶ Матић у аутобиографији каже да се у Немачкој радио бавио филозофијом, те да је из ње „донео ступањ докторски” (В. Крестић, *Аутобиографија Димитрија Матића*, Споменик САНУ, Одељење историјских наука 1/1981, стр. 193—214).

граду (Ибр. 593),⁷ а о Матићевој докторској дисертацији из филозофије нико уопште није говорио, јер није ни била позната.⁸ Њен срећни проналазак средином ове 2010. године захтева стога да се изнова размотри и оцени Матићев рад у српској филозофији и његов допринос унапређењу филозофске културе у времену београдског Лицеја. Ово је утолико важније што је сам Матић потекао из те исте интелектуалне средине у којој је тада негована круговска апстрактна и схематична верзија Кантове филозофије, а коју је он успео да превлада након приближавања Хегеловој спекулативној филозофији историје и посебно усвајањем историјског разумевања развоја филозофске мисли.

Преселивши се у Србију из Руме још као голобради младић, Матић се на Лицеј уписао 1839. године, где му је предавања из филозофије (доследно „по Кругу“) држао Константин Бранковић. Наредне године он слуша природно право код Јована Стерије Поповића, који се такође (мада не искључиво као Бранковић) ослањао на Круга. Иако слабог имовног стања, школовање на Лицеју је завршио са изванредним успехом, па је од уставобранитељске владе добио стипендију (благодejаније) да настави студије у Немачкој, како би тамо стекао највише академско звање, а онда, по повратку, држао предавања будућим српским правницима. Пошто је филозофија све до краја XIX века сматрана припремном фазом за студије права, он се 1845. године уписао на тада већ славни Берлински универзитет са жељом да у што краћем року одслуша течајеве из филозофских предмета. Међутим, убрзо га је, под утицајем професора Карла Лудвига Мишлеа (1801—1893), који је био *spiritus rector* одржавања Хегеловог наслеђа у наредној генерацији немачких филозофа, захватило „велико одушевљење“ (охота) за Хегелову спекулативну филозофију, па је у фебруару 1847. године одлучио да најпре докторира из филозофије. Да би избегао берлинску одредбу о похађању додатних семестара као предуслову за подношење докторског рада, он се после две године, у марту 1847. године, пријавио проканцеларији Лајпцишког универзитета, на коме тај захтев није био постављен, тако да му је пут ка промоцији (докторату) најзад био отворен.

⁷ Први покушај да се ове белешке прочитају и растумаче учинио је Здравко Кучинар, коме дугујемо не само писмена обавештења о њиховом садржају, већ и низ других разјашњења о постхегеловској ситуацији у кругу Карла Лудвига Мишлеа, Хегеловог наследника у Берлину, који је на Матића извршио одлучујући и трајан утицај.

⁸ Илија Марић је први указао на важност коју би за историју српске филозофије могао имати налаз Матићеве дисертације, а иницирао је и трагање за њом (И. Марић, *Усион српске филозофије*, Београд 2004, стр. 13).

Овај академски маневар му је омогућио да већ у априлу исте године, на основу писаног рада и једног колоквијума, стекне докторат (такозвану промоцију) из филозофије. Тезу је поштом предао 14. марта 1847. године, усмену одбрану (колоквијум) је имао 2. априла, а већ поподне истог дана је промовисан у доктора филозофије.⁹ То је прича коју добро знају сви они који су читали његове *Дневнике*, постхумно издате на основу рукописа из Универзитетске библиотеке у Београду.¹⁰ Матић се испрва носио мишљу да за тему доктората узме спинозистичко-хегеловску поставку о поклапању нужности и истинске слободе (*Von der Identität der wahren Freiheit und Notwendigkeit*), али је убрзо схватио да су лајпцишки професори резервисани према тој врсти спекулативне филозофије (хегеловству),¹¹ па је уместо тога одлучио да тежиште помери на Кантов трансцендентални критицизам, а да онда из њега изведе мисаоно гранање унутар немачког идеализма. Ту, међутим, престају сва наша знања о Матићевој немачкој тези.

Многобројни покушаји да се дође до текста Матићеве дисертације нису све доскора дали никаквог резултата, па се стога није могло рећи ни како је он обрадио изабрану тему ни колико је овај рад поспешио његово филозофско сазревање и даљи интелектуални развој. Све што се знало о овом спису заснивало се на Матићевој властитој дневничкој белешци да је његова амбиција у дисертацији била да покаже како из Кантове филозофије произлази немачки идеализам, те да му је у изради помагао један немачки доктор филозофије, могуће неко

⁹ Поводом промоције, Матић је забележио следеће редове који лепо сведоче о његовој људској скромности: „После колоквиума за доктора филозофије прогласио ... издао, видио сам на табли, при овдашњем Свеучилишту, поред осталих и моју диплому објављену. Сад треба да се старам да не будем само именовани доктор, који науци није ни од какове ползје. Човек треба да заслужи свако достојанство, па зато ми одсад и више радити треба, премда ја ни до сада нисам се трудио у филозофији за докторство, већ за моје примирење с испознањем истине.” (стр. 63).

¹⁰ Матић о томе каже ово: „Још од неког времена, мислио сам да би добро било, да најпре из филозофије докторски испит учиним, почем сам се, скоро искључително с њом за ова три теченија, с највећом охотом, занимао, ... Лајпцишки универзитет за промовирање зато сам узео, што је такс тога у пола нижа, него у Берлину...” (*Бачки дневник*, стр. 57—58; белешка из фебруара 1847).

¹¹ „У мојој дисертацији мислио сам најпре радити *Von der Identität der wahren Freiheit und Notwendigkeit*, по смислу спекулативне филозофије, али сам овај предмет због тога оставити морао, што при Лајпцигском свеучилишту нема хегелијанера, а што више, мрзност је на ове, па би ми се препона у промовирању лако ставити могла” (исто). Одбојност према хегеловству је била наслеђе Вилхелма Траугота Круга (1777—1842), који је у Лајпцигу дуго година држао катедру, полемишући при том непрестано с Хегелом.

из круга берлинских хегелијанаца окупљених око Мишлеа.¹² То је само подгревало недоумице о читавој овој епизоди из Матићеве академске биографије, премда нико није успео да до краја расправи шта се заправо догодило с његовим докторатом. Тако се следећих век и по Матићева дисертација нетрагом изгубила из српске филозофије, а пошто је изгледа нико у Србији никада није имао у рукама, јавиле су се чак и сумње да ли је она уопште била завршена, предата и одбрањена. У историографској литератури се није знао ни њен прави наслов, па се уопштено говорило о Матићевом филозофском докторату, одбрањеном у Немачкој.¹³ Додуше, Матић је у својем *Дневнику* описно навео тему одбрањене тезе: „У мојој расправи (dissertatio) радио сам уколико се из Кантове филозофије морала непремјено развити Фихтеова, Шелингова и Хеглова (мисао).”¹⁴ Нико, међутим, није погодио да је то заправо њен прави наслов. Сви су сматрали, иако Матић то нигде сам није ни наговестио а камоли рекао, да је његова дисертација, ако је уопште постојала, морала бити написана на немачком језику, који је тада у академском саобраћању преузимао ранију улогу латинског. Писање латинских дисертација је, наиме, било обавезно на католичким универзитетима све до средине XIX века,

¹² „Сад сам се постојано тог посла примио, и учитеља, који ће ми помоћи у том преправљати се, једног доктора филозофије, узео сам, гди се непрестано скоро без одмора ради.” /Д. Матић, *Бачки дневник* (1845—1848), стр. 58./ Из Матићевог *Дневника* се види да су се и мишлеовци, неоправдано названи стари или десни хегелијанци, такође редовно састајали ради дискусија, попут разбарушених младохегелијанаца, који су се претходно окупљали у славној грчми „Код Хипела”, где су се могли видети Бруно Бауер, Арнолд Руге, Макс Штирнер, Аугуст Цјешковски, Фридрих Енгелс, па чак (кратко) и Карл Маркс. У ствари, мишлеовци постају активни као група управо онда када се клуб младих доктора (такозваних левохегелијанаца) већ био развишао (1844). Матић је био импресиониран личностима непосредних Хегелових ученика из Мишлеовог круга, па је у једном запису о Мишлеовој књизи *Über die Persönlichkeit des Absoluten oder Epiphanie* (Nurnberg 1844), открио персонални идентитет њених митолошких карактера („дејствителна лица”) препознајући из грчких имена Телофанеса, Калилогоса, Лоипотела, Еусебија, Ликоса, Ноемона и Елпизона управо самог Мишлеа и његове сараднике Хотоа, Ваткеа, Габлера, Алтхауса, Мархајнекеа и др. Поменутог доктора Матић је вероватно упознао на овим неформалним окупљањима, која су имала за циљ да продуже дух овековеченог филозофа (Хегела).

¹³ Занимљиво је колико и индикативно да Андрија Стојковић сасвим овлашно спомиње Матићеву дисертацију у својој књизи *Развијтак Филозофије код Срба 1804—1941* (Београд 1972), која је дуго сматрана најмеродавнијим прегледом српске филозофије. Уопште, читав Матићев филозофски рад Стојковић, без икаквог образложења, покрива немогућом формулом „хегеловски натуралист” (*Српски народ на размеђу Истока и Запада*, Београд 1999, стр. 170, 173), а уместо Матићевим теоријским списима сву пажњу посвећује његовом ангажовању на пословима од националног значаја.

¹⁴ Д. Матић, *Бачки дневник*, стр. 58.

али је на протестантским високим школама то све више постајао само добар обичај или тек још увек могућа опција. После Хумболтових реформи, латинске дисертације из филозофије се пишу све ређе, мада се стара пракса одржавала у Европи све тамо до Бергсонове кратке расправе о Аристотеловом схватању простора (1889),¹⁵ али нико није претпостављао да је то управо био случај и са Матићевом промоцијом, заправо последњом латинском тезом неког српског филозофа. Од Матића је вероватно тражено да тезу поднесе на латинском језику, чиме је не само он стављен пред додатну препону него је и потомству накнадно отежан приступ његовом делу. Не знамо зашто је Матић све то прећутао у свом *Дневнику* (можда је читаву перипетију сматрао неважним техничким податком, а можда ју је без роптања прихватио као нужан академски узус), тек чињеница је да се о његовој дисертацији у српској јавности одавно престало говорити, тим пре што његов лични примерак није био предат ни Српском ученом друштву нити некој другој установи у Београду, а његова породица га није сачувала или бар ми о томе ништа не знамо.¹⁶

II

Када се данас, после толико година, осврнемо на то шта је све о Матићу до сада писано, није јасно да ли су истраживачи током протеклих деценија долазили до закључка да је његова дисертација неповратно изгубљена након властитих (узалудних) покушаја да је пронађу или су сви (они који су уопште за њу знали) напросто прихватили да је она одавно нестала, понављајући као закључак оно што су претходници износили само као претпоставку. Оно што се са сигурношћу може рећи јесте то да се приликом досадашњих трагања за њом није обратила пажња на неколико пресудних детаља: транскрипцију Матићевог имена у уписним књигама, језик његове тезе и место одбране. Приповест о поновном откривању Матићеве дисертације започиње стога спознајом да се он у Немачкој није водио под родним именом Димитрије Матић, већ под његовом

¹⁵ А. Бергсон, *Quid Aristoteles de loco senserit*. Додуше, Бергсон је другу паралелну књигу (неопходну за француску агрегацију) предао на француском језику.

¹⁶ Након што је Матићев син 1912. године продао Српском државном архиву рукописну биографију свога оца скупа са неколико докумената (њу ће Василије Крстић касније пронаћи у Мађарској), Матићева ћерка је 1930. године предала Универзитетској библиотеци на чување четири свеске Матићевих рукописа, али се међу њима није налазила дисертација њеног оца.

латинском верзијом Demetrius Matthics, што се јасно види из регистрационог каталога Берлинског универзитета.¹⁷ Друго, као што је још Илија Марић схватио, требало је дисертацију тражити у Лајпцигу, иако Матић није тамо био уписан, а не у Берлину или Хајделбергу, где је заправо студирао.¹⁸ Ако су ранији истраживачи трагали за Матићевом дисертацијом под „погрешно” написаним именом аутора (Димитрије Матић уместо Demetrius Matthics), разумљиво је да су њихови изгледи да је нађу били врло слаби, поготово ако су је уз то још тражили на погрешном месту (у Берлину или Хајделбергу уместо у Лајпцигу). Како јасно произлази из *Дневника*, Матић своју тезу није предао у Берлину, где је до тада студирао, нити у Хајделбергу, куда се био запутио, већ у Лајпцигу, који му је био само кратка међустаница на том путу.¹⁹ Разлог, сасвим разумљив за тадашње финансијско стање једног сиромашног студента из Србије: нижа такса. Повезујући ове две ствари, право име аутора и право место одбране, обратили смо се у априлу 2010. године Универзитетској библиотеци у Лајпцигу с молбом да на основу података из Матићевог *Дневника* погледају да ли под именом Demetrius Matthics имају неку дисертацију са могућим насловом *Über die Entwicklung des deutschen Idealismus (Fichte, Schelling, Hegel) aus der Philosophie Kants*. После две недеље чекања добили смо разочаравајући одговор др Карл-Фридер Неча: *Bedauerlicherweise besitzt unsere Universitätsbibliothek die Dissertation von Demetrius Matthic nicht, obwohl es sich um eine Leipziger Arbeit handelt. Auch konnte ich diese bibliographisch nicht nachweisen, nicht einmal in: „Bio-Bibliographisches Verzeichnis von Universitäts- u. Hochschuldrucken (Dissertationen) vom Aus-*

¹⁷ Упор. попис српских благодјеланаца, који је уз свој чланак о првим српским студентима у Берлину (1842—1853) приложила Љубинка Трговчевић (*Пола века науке и шехнике у обновљеној Србији (1804—1853)*, Крагујевац 1996, стр. 578).

¹⁸ Он, дакле, није докторирао, односно промовирао, у Берлину као што се наводи у Дурковић-Јакшићевом предговору за штампано издање *Ђачког Дневника* (стр. 1), што је изгледа многе истраживаче завело на погрешне закључке о месту где је требало тражити његову докторску тезу. У свом прегледу српске филозофије Драган Јеремић је отишао на супротну страну, па је читаоцима (погрешно) саопштио да је Матић „докторирао у Хајделбергу” (*Филозофија код Срба*, Београд 1997, стр. 33). Пребацивање доктората на други универзитет није тада било сасвим неуобичајено, као што се види из примера Карла Маркса, који је студирао у Бону и Берлину (неколико година пре Матића), али је тезу о античком атомизму пријавио у Јени, предочивши тамо, баш као и Матић у Лајпцигу, одговарајућа сведочанства из Берлина.

¹⁹ „Данас сам оправео на Лајбцижски универзитет моју дисертацију, нужна сведетелства и такс за докторат у филозофији. До 14 дана надам се решенију од Факултета филозофског, оће ли иста примљена бити...” (стр. 61, белешка од (2)/14. марта 1847).

gang des 16. bis Ende des 19. Jahrhunderts” (1965) /hrsg. von Hermann Mundt/.²⁰ Тешко је било после овог пасуса из Нечовог дописа не помислити да се обновљена потрага за изгубљеном дисертацијом завршила већ ту на свом почетку, а да нова идеја да се тражи спис Demetriusa Matthicsa у Лајпцигу, а не Димитрија Матића у Берлину, није нимало плоднија од ранијих покушаја, било стога што је читава повест о дисертацији магловита, било стога што ни пословично систематичне немачке универзитетске библиотеке нису биле баш толико ажурне како се то данас сматра.

Међутим, Матићев опис административних радњи и грозничавих припрема за одбрану (посебно спомињање немачког доктора, који му је при том помагао) деловао је веома уверљиво управо зато што је био срочен скромно и без уобичајеног самоуздизања својственог другим нашим немачким докторима из тог времена. Довољно уверљиво да се не одустане од трагања. Помало је, наравно, било необично да поред наведених спољашњих података у Матићевим *Дневницима* нема ни речи о његовим унутрашњим стваралачким мукама и мисаоним дилемама које су га притискале током писања овог рада. У Универзитетској библиотеци чувају се Матићеве опсежне белешке са предавања из Берлина (1845—1847) и Хајделберга (1847—1848), али ни у њима нема изричитог спомена о самом писању докторске тезе.²¹ Упркос осведоченој Матићевој скромности, тешко је објаснити ову уздржаност, а поготово касније одсуство позивања на тај рад код њега самог, у познијим аутобиографским записима. Стицање докторског звања њему очевидно није био циљ сам по себи, о чему он јасно говори у свом *Дневнику*: „... ја ни до сада нисам се трудио у философији за докторство, већ за моје примирење с испознањем истине”.²² Па ипак

²⁰ Karl-Frieder Netsch, „Auskunft ueber eine alte Promotion” (електронска порука од 16. априла 2010. године). У преводу порука гласи: Нажалост наша Универзитетска библиотека не поседује дисертацију Demetriusa Matticha, иако се ради о једном лајпцишком раду. Такође, нисам могао да нађем библиографска указивања на њу ни у „Био-библиографском прегледу универзитетских и високошколских публикација (дисертација) од истека 16. до краја 19. века” (1965), изд. Хермана Мунта.

²¹ Док свеске из Хајделберга углавном садрже белешке са предавања из правних дисциплина (инв. бр. 591, 592), дотле оне из Берлина (инв. бр. 593, 594) имају много разноврснији садржај. Посебно су филозофски занимљиве забелешке о Мишлеовим предавањима из *Енциклопедије филозофије* (1845/46) и *Филозофије историје* (1846/47), као и спискови радова Хегела, Шелинга и Мишлеа. Међутим, осим ових тематски сродних забелешки нема трагова о раду на дисертацији.

²² Д. Матић, *Бачки дневник*, стр. 63. Примирење о коме је реч односи се на недоумице о одрживости претходних филозофских уверења, заснованих на Круговом здраворазумском тумачењу Канта.

оно је свакако представљало важан корак у каријери, поред тога што је било вредно и као друштвено сведочанство властитог напредовања у тежњи ка овладавању најразвијенијом филозофијом његовог времена. Ако се узме у обзир та страна ствари, поставља се питање зар је могуће да једна докторска теза буде одбрањена на угледном немачком универзитету, а да о томе нигде не остане никаква забелешка код оних који су рад примили? Ако су немачки библиотекари направили пропуст, те некако из евиденције испустили баш Матићеву дисертацију, то не значи да је и немачка универзитетска администрација изгубила сваки траг о том спису, који је, како сам Матић наводи, званично био предат у процедуру 14. марта. 1847. Стога је имало смисла учинити још један покушај и обратити се овог пута на адресу Универзитетског архива у Лајпцигу.²³

После две недеље стигао нам је одговор и *voilà*, не само да они имају регистровану дисертацију *Demetriusa Matthicsa* него поседују и један њен примерак. Наслов се, додуше, не поклапа с претпостављеном немачком реконструкцијом, већ гласи: *Dissertatio de via qua Fichtii, Schellingii, Hegelique philosophia e speculativa investigatione Kantiana exulta sit* (у преводу: *О љућу којим се из канџовскоџ сѣкулаџивноџ истраживања развила филозофија Фихџеа, Шелинџа и Хеџела*), али није било никакве сумње да је то баш онај исти рад који је Матић описно навео у свом *Дневнику*. Коначна потврда је стигла 18. маја 2010. када смо најзад дошли у посед дигиталне копије ове тезе, која има укупно 44 руком лепо исписаних страница на издуженом формату.²⁴ Нажалост, уз сам снимак нисмо добили имена чланова лајпцишке комисије ни њихово мишљење о Матићевој тези, мада је извесно да је оно на крају морало бити повољно.²⁵ Такође није разрешена ни загонетка како је дошло до тога да Универзитетска библиотека у Лајпцигу, која иначе похрањује све тамошње дисертације, буде остављена без тако-

²³ Доктору Нечу дугујем захвалност и за упит код Универзитетског архива у Лајпцигу (Leipziger Universitätsarchiv, Oststr. 40—42, 04317 Leipzig).

²⁴ Захваљујем на томе архивару Сенди Мул (Sandy Muhl), која је обезбедила изванредно квалитетну дигитализацију већ избледеле и слабо укоричене дисертације.

²⁵ Чланове комисије треба тражити међу следећим професорима лајпцишког Филозофског факултета, који су 1847. године били активни у настави: Густаву Хартенштајну (1808—1890), који је био професор теоријске филозофије, Морицу Вилхелму Дробишу (1802—1896), који је поред филозофије предавао и математику, те Фридриху фон Билау (1805—1859), који је био задужен за практичну филозофију. Из *Дневника* се види да је Матић најпре писмено контактирао фон Билау у фебруару, те да се с њим сусрео дан пре одбране (1. априла) и да су онда скупа посетили декана Антона Вестермана (филолога), па је највероватније да је фон Билау уз Хартенштајна и Дробиша био члан комисије.

званог обавезног примерка Матићеве докторске тезе. Тешко је данас, после више од 150 година, утврдити тачно како се Матићевој дисертацији, већ на самом почетку њеног кратког јавног живота, замео сваки траг. Могуће је да је томе узрок то што је Матић у Лајпцигу боравио само један једини дан ради одбране тезе, не уписујући се при томе као редован студент (докторанд). Лако је такође замислити да он сам, из било ког разлога, након одбране није испунио своју обавезу да достави тражени препис (он је већ сутрадан, после званичне промоције, отишао у Хале да се сусретне са Љубомиром Ненадовићем), те да због тога његова теза није доспела у фонд библиотеке где би свакако била каталoшки заведена. На срећу, један једини примерак сачувао се ипак у Архиву лајпцишког Универзитета, из чијих подрума он сада може да изађе на светло српске културе, према којој је Матић гајио тако чедно родољубље.

Тешко је пренагласити значај овог налаза, који попуњава велику празнину у нашем досадашњем познавању српске филозофије из времена Лицеја и образовања првих стипендиста на немачким универзитетима. Реч је о првој српској филозофској тези у XIX веку, докторату који по времену знатно претходи немачким дисертацијама каснијих професора Велике школе (Михаила Вујића, Љубомира Недића, Бранислава Петронијевића). Уједно, то је и први филозофски спис неког српског мислиоца који тематски спада у тада код нас још неоформљени род историје филозофије. Матићева дисертација, дакле, јесте не само прва српска филозофска дисертација у XIX веку одбрањена на једном угледном немачком универзитету, већ и први рад из историје (новије) филозофије код Срба уопште (монографија о односу Канта и немачког идеализма), рад који је уз то настао пре објављених књига Матићевих професора са Лицеја.²⁶ Околност да је ова теза написана на латинском језику најмање је важна, иако је свакако занимљива, посебно зато што вероватно објашњава зашто је Матићу била потребна помоћ „једног немачког доктора”. Познато је да је Матић изванредно добро владао немачким језиком, па за писање на немачком засигурно не би тражио асистенцију са стране. Пошто су сви претпостављали да је Матићева дисертација била написана

²⁶ *Основно мудрословије*, које је Константин Бранковић припремио на захтев српског министарства просвете, објављено је 1848. године, и то као адаптација Вилхелма Траугота Круга, једног сасвим неспекулативног Кантовог епигона. Док је Матић унутрашње устројство трансценденталне филозофије излагао према изворној *Критици чистог ума* (1781), Бранковић је то исто разглобљивање филозофије на учење о елементима и методи изводио преко Кругове симплификације у такозваној *Fundamentalphilosophie* (1818).

на том језику, сматрало се да је помоћ тог неименованог доцента била од суштинске важности, те да је задрала у саму садржину рада (утолико пре што је сам Матић тог немачког доктора назвао својим „учитељем”). Због тога се и веровало да он после тога није придавао никакав значај том свом раном спису, наиме, зато што га није сматрао довољно ауторским остварењем. Сада знамо да то по свој прилици није био случај, јер је Матић био сасвим добро упућен у материју о којој је писао, па је стога удео тога немачког доктора био у оквирима онога што је академски легитимна помоћ једном страном докторанду. То, наравно, не значи да Матић није морао да уложи доста труда да сачини рад и да се добро припреми за одбрану, у чему су му разговори са старијим колегом сигурно били веома корисни. У том смислу је он вероватно тог доцента и назвао својим „учитељем”. Нажалост, он није навео име свог помагача, који је на овај или онај начин суделовао у писању тезе, па стога о његовом идентитету можемо само спекулисати с обзиром на тадашње интелектуалне прилике у Берлину. Привлачна је помисао да би то могао бити неки доцент из чувене Хипелове крчме, у којој су се од почетка четрдесетих година окупљали леви хегелијанци („Слободни”), али се та група младих доцената углавном тада већ била потпуно расула, па је вероватније да је реч о неком доктору из Мишлеовог круга, такозваног друштва „Пријатеља овековеченог филозофа” (Хегела).²⁷

Матић није случајно дошао до своје теме нити је њој приступио без неопходне претходне припреме. Његово откривање важности историје филозофије за саму филозофију почело је већ од његовог првог сусрета с Хегеловом спекулативном мишљу, коју је он кренуо да упознаје 1845. године, одмах по доласку у Берлин. Како се види из његовог *Дневника*, на њега су у том погледу одлучујући утицај имала предавања Карла Лудвига Мишлеа, као и његова књига *Повести новијих система филозофије у Немачкој*, која у два тома обухвата развој немачке филозофије од Канта до Хегела.²⁸ Мишле је као Хегелов уче-

²⁷ Матић се преко Мишлеа везује за старе или десне хегеловце, супростављене такозваним младим или левим хегеловцима, а тој подели се обично придаје политички смисао (конзервативизма и прогресивности), који она заправо није имала, или бар не једнозначно. Сви хегеловци су подржавали Француску револуцију и њене тековине, па би у том смислу сви они били либерално усмерени, а етикете конзервативни и десни су прикачене онима који, са становишта Марксове групе, нису били довољно радикални да поред републиканског уређења и сталешке равноправности захтевају и општељудску еманципацију.

²⁸ К. L. Michelet, *Geschichte der letzten Systeme der Philosophie in Deutschland von Kant bis Hegel*, I—II, Berlin 1837—1838. Матић се у дисертацији на два места позива на ову књигу да би одредио историјски положај Кантове и Фихтеове филозофије.

ник постхумно издао позната филозофова предавања из историје филозофије (јенски и берлински курс), која су потпуно изменила положај историје филозофије не само у целини студија филозофије него уопште у филозофском промишљању савремености. Матић је, дакле, преко Мишлеа од првог дана био уведен у саму талионицу филозофске историје филозофије каква се тада уобличавала у Берлину као непосредни изданак Хегелове историје филозофије. Већ одушевљене опаске о лектури Хегелових списа и неколико других историјских књига, које је Матић тада читао, а о којима је оставио неколико напомена у своме *Дневнику* (*Шталова Историја природног права*, *Кузенова Историја филозофије*, *Мињеова Историја Француске револуције*, *Ротекова Свеошћта историја*), говоре о његовом постепеном прелажењу на историјско схватање филозофије, односно о превладавању апстрактног разумевања идеја код српских волфоваца и круговаца. У том склопу посебан значај за разумевање Матићевог филозофског сазревања добијају забелешке на крају треће свеске из 1845/46. године у којима се на основу Мишлеових предавања говори о развоју нововековне мисли од Декарта до Хегела.²⁹ У средишту Матићевог занимања за историју филозофије налазио се немачки идеализам, а нарочито Хегел, који је, према једној забелешци, Немцима дао оно што су Платон и Аристотел пружили Грцима. Матић је у потпуности усвојио Хегелово становиште о апсолутном духу, које је сматрао врхунцем развоја филозофије уопште. О томе, поред његових многобројних изјава у *Дневнику*, изричито и документовано сведоче белешке са Мишлеових предавања о филозофији историје (летњи семестар 1846/7), сачуване у четвртој свесци из фонда Универзитетске библиотеке (рукопис бр. 594). Као што је приметио Здравко Кучинар, део ових белешки који се односи на Канта, Фихтеа, Шелинга и Хегела временски се подудара с периодом припрема за усмену одбрану дисертације (март 1847).

Најупадљивија карактеристика тог филозофско-историјског гледања на филозофију јесте, према Матићевим белешкама, преузимање хегеловског повезивања историје филозофских идеја с разумевањем дате епохе, односно развијање филозофије из саморазумевања духа времена. Један одељак свески под насловом *Филозофија 19. столећа* представља малу скицу о развоју немачке филозофије, у којој се као њена посебна заслуга истиче откриће основног принципа мишљења у самоделатности субјекта. У тој скици, која садржински одговара језгру будуће дисертације (или чак чини њену идејну основу), Канту се одаје признање да је положио темеље за развитак немачког идеали-

²⁹ Рукопис УБ бр. 593.

зма, који је Фихте као некакав филозофски Наполеон протегаво на конструисање света, да би Хегел онда тај развој, као јулски револуционар, довео до фазе апсолутног духа, у коме се, у јединству субјекта и објекта, мире све пређашње супротности. Насупрот томе, остарели Шелинг, чија је предавања Матић имао прилике да чује одмах након генерације у којој су били Киркегор, Енгелс и Бакуњин,³⁰ покушава да изведе рестаурацију старе објективности превладавањем субјективности помоћу спинозистичког појма супстанције.³¹ Ова помало политички интонирана реконструкција развоја немачког идеализма, која очевидно одсликава тадашње (хајнеовско) виђење немачке ситуације и стања духа, није, међутим, могла да прође у Лајпцигу, јер је тамо још увек било снажно Кругово антихегеловско наслеђе, па је Матић био принуђен да за основу рада узме Кантову трансценденталну филозофију, а да онда, академски неутрално, прикаже унутрашњу логику њеног мисаоног развоја, не улазећи при том уопште у његову биографско-доксографску страну, а поготово не у политичке импликације немачког филозофског промишљања револуције.³² Матић је, дакле, за своју промоциону тезу узео тему с којом је био веома добро упознат на берлинским студијама, али којој је сада мо-

³⁰ Током академске 1845/46. Матић је у Берлину уживо слушао и Шелинга, али, судећи по његовим опаскама, то интелектуално искуство није на њега оставило неки нарочито велики утисак, уосталом као ни на Киркегора, Енгелса и Бакуњина три године пре тога. „Ја, по који пут, слушам славнопознатог старца, филозофа Шелинга”, пише он тада у свом дневнику. „Седином украшени 70-годишњи старац, још стојећи за катедром своја врла предавања доста громогласно даје. ... Озбиљност највећа означава његов поступак. Поглед му је још доста ведар, премда чело и лице набором испуњено. Он предаје сада Филозофију митологије, и показује вештаствену разлику између монотеизма и политезима.” (*Бачки дневник*, стр. 33).

³¹ Како ме је љубазно подсетио З. Кучинар, политичке аналогije између немачке класичне филозофије и Француске револуције потичу у ствари од Хајнриха Хајнеа, који је у спису намењеном одвећ поносним француским читаоцима (*Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland*, 1835), упоредио еволуцију њихове револуције с претходним развојем немачке филозофије. Велики немачки мислиоци се у том поређењу јављају као политичке фигуре из француске историје, коју филозофски антиципирају. Према тој Хајнеовој аналогiji, Кантова филозофија јесте терористичко разарање свега (Робеспјејров јакобински конвент), Фихте је Наполеон, односно велико неумољиво Ја које обједињује мишљење са чином (бонапартистичко царство), Шелинг је рестаурирајућа реакција природе, а Хегел је филозофско довршење револуције у јулским догађајима из 1830. године (3, 2—3, 3).

³² Из белешки се види да је Матић усвајао Мишлеово схватање да је Кантова филозофија негација дотадашње филозофије у оном смислу у коме је Француска револуција била негација дотадашњег поретка. У предговору своје *Повести нових система филозофије (Geschichte der letzten Systeme der Philosophie in Deutschland von Kant bis Hegel, I Teil, 1837, S. IV)* Мишле успоставља паралелу између 1781. (година објављивања *Критике чистог ума*) и 1879. (година избијања Француске револуције).

рао да приступи другачије, наиме у смислу разматрања појмовних односа, а не из њеног финалног исхода протумаченог са становишта Хегелове филозофије. Зато се Хегел у Матићевој дисертацији спомиње сасвим узгредно (свега три пута), а главна пажња се усмерава на мисаону линију која води ка Фихтеу и преко овога ка Шелингу.

III

Као што сам наслов Матићеве тезе одмах казује, његово истраживање је било постављено генетички, али не као спољашња историографија околности, личних искустава и политичких подела, већ као утврђивање основе немачког идеализма (пре свега Фихтеа и Шелинга) у Кантовој мисли као његовом мисаоном изворишту.³³ Матић је због тога морао да уђе у само језгро једне од најспекулативнијих филозофија свога времена, а да онда изнутра, уз поштовање изграђене филозофске методологије, укаже на главне станице на развојној траси од трансценденталног критицизма, преко субјективног и апсолутног идеализма до Шелинговог покушаја да се обнови објективни идеализам. У основи, његов рад је у првом делу монографија о Кантовој филозофији, која се излаже према *Критици чистог ума* (*Critica purae rationis*, 1781), док се остали Кантови списи не узимају у обзир, или бар не изричито. Критички трансцендентализам се смешта у склоп расправе између емпиризма и објективног идеализма,³⁴ а преко Фихтеове разраде (односно његове радикализације) означава се као субјективни идеализам, којим се укида објективна спознаја истине (*Kantius omnem objectivae cognitionis veritatem sustulisse videtur*).³⁵ Матићу је, разуме се, најближе било становиште објективног идеализма, али у Хегеловој разради супстанцијалности као субјективности, а не у Шелинговом потпуном подређивању субјекта супстанцији. Он је, наиме, сматрао да Кантово откриће делатне субјективности јесте тако значајно постигнуће да се оно, без обзира на све мањкавости у односу на кантовску уздржаност према достизању истине о стварности, не сме поништити, већ напротив, мора уградити у опште разумевање света и филозофије. Пошто се, међутим, плашио одбојне реакције лајпци-

³³ Ту тезу је Матић могао да нађе у Мишлеовој књизи, у којој се каже да Кантова критичка филозофија у себи садржи све поставке субјективног идеализма (том I, С. 37).

³⁴ Д. Матић, *Dissertatio*, 4а (сви наводи даље према листовима Матићевог рукописа).

³⁵ *Dissertatio*, 7а.

шких професора према Хегелу, он тај коначни исход приказује само у општим цртама не улазећи у подробно излагање Хегелове мисли, већ само успут назначујући правце којима ће немачки идеалисти (нарочито Фихте и Шелинг) кренути из свог полазишта унутар Кантове филозофије. За такав начин обраде потоњег идеализма карактеристична је веома дугачка фуснота о статусу Кантове листе категорија, чија четворострука подела (квантитет, квалитет, релација и модалитет) даје, према Матићу, кључ за разумевање читаве Кантове мисли.³⁶ У другом делу тезе, Канта као чвориште излагања замењује Фихтеова филозофија делатне свести, чијој се разради посвећује главна пажња, јер се она узима као везивна спона између Канта и Шелинга, али се у расправу уводи и Кантова позна *Критика моћи суђења* (1790), с чијом аналитиком укуса се теза и завршава.³⁷

У систематском средишту Матићеве теме лежи проблем порекла, природе и домаћаја филозофског знања, око чијег решавања се, према његовом разумевању, води главни спор у немачкој филозофији. Парафразирајући на самом почетку рада Кантово схватања овог проблема, Матић утврђује темељну (трансценденталну) дистинкцију у облику и статусу научног знања, дуж које се одвија његово даље излагање. Свака наука, каже он, проширује наше спознаје уколико датости подвргава синтези појмова, али је потребно да се објасни и сама та синтеза, њено порекло и механизам њене репродукције. Скупа с рационалистичком традицијом, Кант је веровао да ова синтеза не може сама потицати из искуства, већ да је дело искључиво разума (*intellectus*).³⁸ Зато су њој иманентни појмови синтезе попут појма јединства (*unitas*), кроз који се опајају све ствари, што је признао чак и један емпириста попут Лока.³⁹ Међутим, емпиризам не схвата да то обједињавање мора бити априорно, јер се само на тај начин за науку може обезбедити општост и нужност знања. За овај увид Матић се позива на Лајбница, који је својевремено Лока опоменуо да никаква нужна истина не може потећи из чула, јер из искуства дознајемо само да нешто јесте и начин на који се оно догађа, али не и зашто оно јесте (Аристотелово познато *διότι*). Одсуство спознаје разлога исто је стога што и одсуство филозофске спознаје, па отуда испитивати да ли је могуће конструисати метафизику као науку излази на питање да ли је истински могуће развити синтетичке судове а *priori*, који пружају одговарајућу општост и нужност

³⁶ *Dissertatio*, 4b—6a.

³⁷ Матић се ту поново позива на Мишлеа као на сведока да је Кантова филозофија средиште око кога се окреће потоња филозофија (22a).

³⁸ *Dissertatio*, 5b.

³⁹ *Disseratio*, 2a.

знања.⁴⁰ Кантова велика заслуга (Матић каже заслуга бесмртног Канта = *immortale Kantii meritum*) састоји се у томе што је први поставио питање шта треба да се збуди пре искуства да би се могла спознати било која ствар. Да би одговорио на то питање, он је најпре, према Матићу, поделио све судове на две врсте, синтетичке и аналитичке. Суд да је свако тело тешко јесте синтетички, док је суд да су сва тела протежна аналитички. Онима који не уочавају никакву разлику између ова два суда, Матић, с позивањем на Канта, али без коришћења бестежинског стања као искуственог доказа, одговара логичким разјашњавањем: у аналитичком суду појам субјекта у себи садржи појам предиката, који се у суду само исказује, док се у синтетичком суду предикат додаје субјекту проширујући тиме наше знање о њему. Још важнија од ове поделе јесте разлика између две врсте синтетичких судова. Наиме, унутар подручја синтетичког суђења уопште издваја се, насупрот апостериорном емпиријском суђењу, априорна синтеза као услов могућности научног, а то значи објективно ваљаног знања.⁴¹

На основу реченог, Кантов допринос филозофији Матић сада ближе одређује као отварање истраживања о извору тог синтетичког знања уопште.⁴² Он при том не своди Кантово постигнуће само на нову теорију судова (она је, без те треће врсте судова, имплицитно била позната Лајбницу и Хјуму), него ову проширује на целину сазнајног процеса, па с тим у вези указује и на коперникански обрт којим се, уместо традиционалне поставке о примарности предмета, уводи схватање према коме предмети, напротив (*e contrario*), морају моћи да се прилагођавају нашим спознајама. Наука која испитује и а priori заснива ове спознаје назива се *критичком*, односно *трансценденталном филозофијом*.⁴³ Она има двоструки задатак,

⁴⁰ *Dissertatio*, 1a.

⁴¹ Подразумевајући ваљда да је то само по себи очевидно из расправе о синтетичности као таквој, Матић уопште не разјашњава, бар не онолико колико би било потребно, природу синтетичких судова а priori, те треће, до тада незапажене врсте судова, мада је управо она одлучујућа за разумевање ваљаности априорних судова, односно њихове општости и нужности. Он их стално спомиње, али не наводи ниједан пример нити указује у чему се разликују од остале две врсте. Држећи се дихотомне поделе на аналитичке и синтетичке судове, он синтетичке судове а priori подводи под општу категорију *judicia synthetica*, што неупућеног читаоца (то свакако нису били чланови лајпцишке комисије) може да наведе на сасвим погрешно разумевање синтезе као апостериорног суђења, поготово ако се не схвати да је реч о чисто интелектуалној синтези оличеној у утичку такозваних категорија разума. Мишле наводи Кантове примере за све три врсте судова (*Geschichte der letzten Systeme der Philosophie in Deutschland von Kant bis Hegel*, I Teil, S. 45).

⁴² *Dissertatio*, 1b.

⁴³ *Dissertatio*, 2a.

који се исказује поделом на учење о елементима и о методи, која ће се у српској филозофији убрзо усталити преко адаптација Кругових приручника филозофије и логике: унутар првог учења испитују се и просуђују наше спознаје, а у оквиру другог утврђују се њихови односи и везе у целини с обзиром на општост и расположивост тога знања. Матић укратко приказује Кантову поделу учења о елементима на трансценденталну естетику и трансценденталну аналитику (логику), примећујући у једној белешци⁴⁴ да се она заснива на разликовању два извора сазнања: рецептивности чула (*sensum sensa in nos recipiendi facultas*) надражених спољашњим утисцима, и спонтаности моћи поимања (*facultas notionum*), којом се предмети подвргавају нашим категоријама. Као трансценденталне дисциплине, и естетика и аналитика треба да испитују априорне форме сазнања, које се налазе у нашем духу (*in sola mentis*), с тим што се естетика усмерава на форме чулности (простор и време), а аналитика на релације (категорије разума). У односу на форме чулности Матићев интерпретативни закључак гласи да „време и простор сами нису од оних ствари које се искуством спознају, већ да представљају законе самог искуства”.⁴⁵ Стога се време и простор не смеју схватити као нешто по себи опстојеће и објективно, како су их узимали антички мислиоци (Платон и Аристотел), већ као наше субјективне форме, а пошто је то тако, ми ни спољашње ствари не сазнајемо какве су оне по себи (*per se*), већ онако како се оне разумевају према законима нашег ума. У истом том смислу преегзистентних форми Матић тумачи и сазнајни учинак разумских категорија, чији списак назначује (без навођења) према Кантовој логичкој табели су-

JUDICIA	
I Ex quantitate	II Ex qualitate
universalia particularia singularia	affirmativa negativa infinita
III Ex relatione	IV Ex modalitate
categorica hypothetica disjunctiva	problematica assertorica apodictica

⁴⁴ *Dissertatio*, 2b.

⁴⁵ *Dissertatio*, 3a.

⁴⁶ *Dissertatio*, 4b.

На овој тачки Матић отвара већ споменуто дугачку фусноту (читавих пет страна), у којој се на примеру категорија као универзалних и нужних принципа синтезе мноштвености опажаја излажу потоња (њему савремена) сучељавања с последицама Кантовог коперниканског обрта ка субјективности управо с обзиром на објективност важења сазнања. Он најпре указује на то како Кантова табела од 12 категорија, својом систематичношћу и унутрашњом рашчлањеношћу, превладава рапсодичку листу Аристотелових највиших родова, али затим, по први пут у раду, уводи у расправу и потоња становишта Фихтеа, Шелинга и Хегела, са којих се Кантова обрада категорија појављује као замрачење сазнајног процеса и његовог предмета. Напуштајући иманентно излагање Кантове логике, он се, наиме, позива на Фихтеов радикални субјективизам као доследно опонирање у основи искуственом карактеру Кантових категорија (изведених из искуства ради примене на искуство), на Шелингов увид да је априорна синтеза нужна последица изворне противречности појмова, које се превладавају у тротакту синтезе прве две категорије из сваке четвртине, те на Хегелову критику ових категорија као придавања чисто субјективног значења логичким одредбама бића. Прихватајући Хегелов суд о Канту, он изричито каже да је Аристотелов списак категорија, упркос томе што му недостаје јединствено начело организације, исправнији од Кантовог, јер не одустаје од објективне истине ствари, које се критичка филозофија клони.⁴⁷ Што се тиче улоге такозваног појмовног *шемајизма*, Матић признаје да три принципа релације (супстанцијалност, каузалност и узајамно дејство) утврђују услове под којима се употребљавају категорије у синтетичким судовима, али инсистира на томе да је могуће испунити захтеве објективности и без постулирања непознатљиве ствари по себи.⁴⁸ Кант је, сматра он, укинуо сваку објективну истину тврдњом да знамо само да постоје ствари које су узроци наших спознаја, али да не знамо какве су оне, те да нам у сазнању није допуштено да прелазимо границе чула.⁴⁹ Трансцендентална логика је ограничена на способности разума онако како су оне обрађене у традиционалној логици, наиме као поимање, суђење и закључивање. Све што иде преко тога, спада код Канта у трансценденталну дијалетику, која проучава ум као моћ начела. Она се, међутим, не односи на посебне предмете, већ само на јединство ума и његових моћи. Заборављајући очевидно Аристотелово одвајање

⁴⁷ *Dissertatio*, 5a.

⁴⁸ *Dissertatio*, 7a.

⁴⁹ *Dissertatio*, 7b.

дијаноје од нуса, Матић хвали ово разликовање две основне моћи као прво те врсте у филозофији.⁵⁰ Појмови разума су посебни или појединачни, док су појмови ума општи и односе се на целину. Метафизичке спознаје се заснивају на појмовима ума (идејама), односно природној тежњи човека да иде преко граница искуства.⁵¹ Идеје ума не проширују знање, али имају за њега регулативну функцију, што се нарочито види у случају постулата слободе.

Поводом постулата слободе Матић у неколико наврата скреће пажњу на даље развијање наговештеног примата практичне филозофије код Фихтеа. Док је појам слободе код Канта имао средишњи положај само у практичној филозофији, Фихте је слободу учинио почетком и циљем читаве филозофије, повезујући на тај начин сазнање и делање.⁵² Матић поводом овога истиче да је Фихте постулате практичног ума, које је Кант прогласио неспознатљивим, учинио примарном последицом саме идеје науке, јер се сазнајне способности изводе из практичних моћи. Канту, према Матићу, остаје пре свега задруга да је јасно утврдио апсолутну природу моралног закона,⁵³ али из изворне истине моралног закона људске ваљаности произлази за филозофско знање примарност практичног ума.⁵⁴ Поставку о примарности практичног ума у односу на теоријски ум увео је у српску филозофију Јован Филиповић у својој *Филозофији њрава* (1839), али јој није дао тако широко филозофско и историјско утемељење као Матић.⁵⁵ Везујући спознају о примарности практичног ума за Фихтеову разраду Кантове филозофије морала, Матић приказује њено спекулативно извођење преко свезе сазнања и сврхе. У поретку ствари мора постојати нека веза узрока, каже он, која је већа и снажнија од искуства, а према којој појам ствари може успоставити однос са опазивим поретком ствари с обзиром на људску ваљаност (*honestas*), то јест, морају постојати правила из којих се изводи веза између спознајних ствари и нашега Ја, тако да се оне процењује у складу с појмом сврхе. У том односу сам сазнајни чин и наука постају практични (*tum quod theoreticum appeletur*,

⁵⁰ *Dissertatio*, 7b.

⁵¹ Ове идеје подразумевају, међутим, појам супстанције, а не субјекта. Матић примећује да Кантов појам ствари по себи одговара традиционалном појму супстанције бар у том смислу што означава нешто постојано (7a). Он, међутим, делом потврђује, а делом оспорава да такав појам супстанције може имати објективно важење.

⁵² *Dissertatio*, 9a.

⁵³ *Dissertatio*, 10b.

⁵⁴ *Disserattio*, 11a.

⁵⁵ Јован Филиповић само утврђује тај примат, без извођења и даљег образлагања (*Филозофија њрава*, Београд 1839, параграф 2).

practicum est ipsa actio theoreticum recta cognitione et scientia). Из слободe и аутономије произлази принцип јединства теоријског и практичног ума, који омогућава да се и у смртном животу достигне највише добро (summum bonum).⁵⁶ Разумевајући читаву филозофију из принципа чисте слободe, Фихте је, међутим, њену архимедовску тачку и у сазнајном смислу поставио у субјект, односно у свест.⁵⁷ За њега стога сама ствар није ништа друго до спознаја осведочена нашим знањем, што излази на изједначавање бића с појмљеношћу (ipsum Esse intelligitur esse). Фихтеов одговор на Кантово питање о пореклу синтетичких априорних судова Матић формулише ефектно као једначину суда и просудитеља: Ego ipse iudicium syntheticum a priori sum.⁵⁸ Мислилац није себе свестан само као нечега мислећег, већ и као оног мишљеног, тако да он на тај начин постаје једно са својим предметом, а његов чин у промишљању (свест се схвата као чин) одсликава се у њему самом. Место у коме се субјекат и објекат обједињавају не подлеже ограничењима простора и времена, па Ја постаје заиста аутор властитих чинова, а његова свест не може бити чисто теоријска, већ основа реалности. „Човек јесте утолико уколико себе разумева, којим чином њему све ствари тек ничу и почињу да бивствују” (мото). Кант, коме су биле познате ове Фихтеове мисли, видео је у њима само груби паралогизам, на који је у *Критици чистог ума* упозоравао скрећући пажњу на то да се нашим унутрашњим чулом не може постићи ништа трајно, али је он, према Матићу, сам тај пут припремио чинећи јединство ствари зависним од јединства синтетичке аперцепције.⁵⁹

Полазећи од Кантових ставова о јединству јаства, Фихте се пита на који начин се наше мисли и појмови слажу са стварима на које се односе, те којим се разлозима можемо уверити да нашим мислима одговара нешто што је изван нас. Његов одговор обнавља завршетак II Декартове *Медијације* у којој се показује да, шта год ми помишљали, не можемо то двојити од појма Ја (Его), које се у свему што помишљамо поима као оно најизвесније. Уколико себе мисли, Фихтеово Ја јесте себи истовремено објекат и субјекат, оно исто што делује и оно на коме се дела (is, qui agit atque id, quod agitur), а кроз то делова-

⁵⁶ *Dissertatio*, 10a.

⁵⁷ *Dissertatio*, 11b.

⁵⁸ *Dissertatio*, 12a.

⁵⁹ *Dissertatio*, 12b. У пропратној фусноти Матић се позива на Мишлеа, као на оног који је први Фихтеову филозофију назвао великом граном (der erste grosse Zweig) проистеклој из критичке филозофије (*Geschichte der letzten Systeme der Philosophie in Deutschland von Kant bis Hegel*, I Teil, S. 431); он сам је метафорички назива првим значајним цветом (primum flos notabilis) /13a/.

ње себи самој најпрозирнија способност. Иако не спомиње ову везу са картезијанским мислећим Ја, уосталом ионако проширену кантовском идејом слободе, Матић добро схвата како овако схваћено јаство може избећи кантовску ствар по себи простим само-ограничавањем Ја у односу на Не-Ја.⁶⁰ У Фихтеовој разради овог еголошког идеализма он разликује два периода, од којих се други, помало мистички и пантеистички, како се сматра, веома приближава шелинговском резонувању, што је и Шелинг сам тврдио у кореспонденцији с Фихтеом. Матић се не слаже с овим мишљењем, заступљеним и у Швеглеровој *Историји филозофије*, коју ће он превести две деценије касније,⁶¹ па уместо тога тврди да се Фихтеово становиште није касније мењало, већ само проширивало (*Fichteus in eadem semper sententia mansuit, sed eam postea amplificavit*).⁶² Фихтеову филозофију он приказује на основу њеног првог периода, односно на основу *Учења о науци (Wissenschaftslehre)*, у коме су разрађена три спекулативна начела (истоветности, супротстављености, одређености).⁶³ У дугачкој фусноти, која представља фихтеовски пандан раније споменутој фусноти о кантовским категоријима, Матић започиње навођењем првог апсолутно безусловног, али недоказивог принципа идентитета: $A=A$. Он се тиче само форме једног односа, који су метафизичари од Аристотела до Волфа увек истицали, превиђајући при том да је она постављена од Ја, те да је А заправо у Ја.⁶⁴ Одатле произлази једнакост $Ja=Ja$, али Матић примећује да Фихте не остаје само на празној замени $A=A$ са $Ego=Ego$, већ да овом формулом изводи и постојање обоје (и А и Ја), од кога у другом принципу разликује Не-Ја. Међутим, Не-Ја је такође постављено од Ја, па од њега добија своју реалност укључујући деловање на Ја (такозвани *Anstoss*, који Матић преводи са *reactio*). На тај начин биће по себи (*ens per se*) код Фихтеа бива увучено у Ја као његов властити производ. Међутим, оно и даље остаје мрачно као и Кантова ствар по себи, јер му недостаје шелинговски појам објективног ума расутог по целом свету. Зато је Хегел, поред Ја и Не-Ја, увео и трећи моменат у овај

⁶⁰ *Dissertatio*, 13a.

⁶¹ А. Швеглер, *Историја филозофије*, Београд 1865, II, стр. 190; Мишле такође сматра да у позној Фихтеовој метафизици основни тон даје шелинговство (*Geschichte der letzten Systeme der Philosophie in Deutschland von Kant bis Hegel*, II Teil, 1838, S. 145).

⁶² *Dissertatio*, 14b.

⁶³ За разлику од приказа Канта, у првом делу ослоњеног само на једну књигу (*Критику чистог ума*), Матић се у излагању Фихтеа позива на више разрада учења о науци.

⁶⁴ *Dissertatio*, 13b.

однос, наиме, негацију негације, која води до спекулативне афирмације. Тај учинак Матић налази и у Фихтеовом принципу лимитације, којим се, кроз узајамно одређивање без поништавања, долази до спознаје да су и Ја и Не-Ја бар делимично оно друго.⁶⁵

Надовезујући се на претходно разматрање Кантове табеле априорних синтетичких појмова, Матић сада каже да Фихтеово међусобно одређивање Ја и Не-Ја успоставља све Кантове категорије кроз истинску дедукцију појмова.⁶⁶ Он опет не наводи изричито како се долази до посебних категорија из Кантове листе, од количине до супстанције и каузалитета, али јасно упућује на њихов извор у принципу лимитације. Категоријална синтеза Ја и Не-Ја представља, према Матићу, Фихтеов одговор на Кантово питање како су могући синтетички судови а priori и уједно пружа основ повезаности теоријске и практичне филозофије.⁶⁷ Поврх тога, њоме се разрешавају Кантове антиномије и превладава Волфова и Кантова метода супсумције у филозофији, односно просто подвођење мале премисе под велику, као да тај логички однос адекватно описује активност Ја.⁶⁸ Матић, дакле, не објашњава само иманентно поједине одсеке критичког идеализма и његове разраде у субјективном идеализму, него их обоје историјски вреднује у склопу развојне прогресије спекулативног мишљења. Он зато Фихтеу одаје признање да је промислио све оно што је Кант поставио, али да је то изоштреније и тананије дефинисао и расветлио од свог претходника,⁶⁹ те да је последније из полазног принципа свести извео јединствено и постојано учење о субјективности.⁷⁰ Фихтеово обртање Канта, до кога је при том дошло, он карактерише на следећи начин: „Кант је из идеалности простора дошао до идеалности самих ствари које опажамо чулима, док

⁶⁵ *Dissertatio*, 14a.

⁶⁶ Шире о овоме извођењу кантовских категорија кроз дијалектику Ја и Не-Ја видети код Швеглера, *Историја филозофије* II, стр. 174–178.

⁶⁷ *Dissertatio*, 14a.

⁶⁸ Матићево везивање Кантовог поступка извођења за Волфову математичку методу супсумције делује на први поглед необично, јер је Кант оспоравао Волфов метод као у основи синтетички, тражећи уместо тога да филозофија аналитички разлаже дате, а не конструисане појмове. Треба, међутим, имати у виду да Кант приговара Волфу више начин долажења до полазних ставова, него њихово извођење по принципу супсумције (или дедукције). Упркос почетном одбацивању синтетичког поступка, Кант је на крају и сам морао да прихвати синтезу у смислу априорног повезивања полазних елемената, то јест еуклидовски начин геометријског извођења (видети за ово: Н. J. Engfenger, *Zur Methodendiskussion bei Wolff und Kant*, in: *Christian Wolff 1679–1754*, hrsg. W. Schneiders, Hamburg 1983, S. 56).

⁶⁹ *Dissertatio*, 15a.

⁷⁰ *Dissertatio*, 15a.

је Фихте, напротив, држећи се начела Кантове филозофије, ову тако обрадио да се тај простор има утврдити као пука слика нашег духа.”⁷¹ На овај начин, продужава он даље, шта год се изван нас посматра, произлази из нашег Ја, које у свим овим просторно опаженим стварима нужно треба мислити као њихов сажети узрок.⁷² Наше Ја помоћу уобразиље обезбеђује, наиме, појам објекта који се опажа у простору, додајући мишљењем такву ствар као његов узрок.⁷³ Али, уз све дивљење за Фихтеову неупоредиву доследност, Матић не пропушта да укаже на основну слабост те филозофије, наиме, неопходност да се изван нашег Ја постави нешто што ће наметнути просторно-временска ограничења нашем телу. Та вера да изван нас постоји нешто чему придајемо реалност и истинитост јесте добровољна (*fides voluntaria*), али је такође наметнута моралном обавезом у односу на људске ствари.⁷⁴ Фихтеу стога Матић приговара оно што је Кант приговарао Хјуму, наиме, да није испитао све стране проблема односа према Не-Ја, те утврдио откуда се уопште јавља опрека ума и природе.⁷⁵ Тај проблем покушао је, према Матићу, да разреши Шелинг помоћу јединственог (Спинозиног) појма природе, који не само да повезује све посебне форме с једном пра-формом, већ показује како се оне заправо слажу, односно како се у апсолуту све супротности завађених принципа истовремено превладавају и одржавају.⁷⁶

Матић, који овде такорећи наговештава опширније разматрање Шелинговог система, каже да се овај не може исправно разумети и процењивати, а да се поново не вратимо расправи о Кантовој филозофији, али овог пута његовој *Критици моћи суђења* у којој се уводи трећи, средњи пут између критике чистог и критике практичног ума. Он стога скреће пажњу на то да у трећој Кантовој критици средишњу улогу има појам сврховитости (*finis*), који је још Аристотел на изоштрен начин увео у филозофију, али који је тек Кант успео да присвоји за филозофију уза све његове друге значењске аспекте (пре свега религијске). Овим појмом Кант је, наиме, превладао раздвоје-

⁷¹ *Dissertatio*, 14b—15a; овде Матић упућује на Фихтеов спис *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre*, Лајпциг 1794, с. 138.

⁷² *Dissertatio*, 15b.

⁷³ *Dissertatio*, 16a.

⁷⁴ *Dissertatio*, 16a.

⁷⁵ *Dissertatio*, 16b.

⁷⁶ *Dissertatio*, 17a. Шелингово излагање из оквира Фихтеове филозофије Матић везује за појаву *Система трансценденцијалног идеализма* из 1800. године, мада се трагови удаљавања називу већ од 1796. године у *Писима о догматизму и критицизму*, која су првобитно објављена у Нитхамеровом *Филозофском журналу*.

ност између сфере природе и морала, односно сфере контемплације и сфере делања, која је оптерећивала и његову властиту и традиционалну филозофију.⁷⁷ Веза различитих делова филозофије се у трећој *Критици* остварује кроз моћ суђења која за свој предмет има истинито, лепо и исправно, посредујући на тај начин, кроз судове укуса, између теоријских и практичних исказа. Уместо разматрања телеологије природе, која би се лако могла довести у везу са Шелинговом филозофијом природе, Матић се неочекивано усмерава на Кантову аналитику естетичких судова.⁷⁸ Њима је, према Матићевом тумачењу *Критике моћи суђења*, заједничко са теоретским судовима то да су универзални у том смислу што треба да важе код свих оних који процењују нешто као лепо.⁷⁹ Ова Матићева формулација није сасвим прецизна, јер су естетички судови по својој форми увек сингуларни, мада подижу захтев за универзално важење као да је лепо некакав логички појам. Међутим, њихова универзалност је субјективна, а не објективна, јер се заснива на односу представе предмета према субјективном стању посматрача. То пред сам крај списка увиђа и Матић, мада истиче да сингуларно као нешто у себи завршено садржи и оно појединачно и универзално, тако да важи за све људе.⁸⁰ Практичним судовима естетички судови наликују пак по томе што следе осећај пријатности у просудитељу.⁸¹ Да је Матић свестан особености естетичких судова, види се одмах у продужетку где он каже да се судови укуса од теоретских судова разликују по томе што нису објективни, а од практичних по томе што се речено задовољство односи само на просудитеља, који га једини осећа.⁸² Да он такође не разумева погрешно особену природу естетичких судова о лепом (за разлику од естетичких судова о пријатности), говори његова опаска да се ствар жели зато што је лепа, а не зато што је корисна.⁸³ Синтезу мноштвености у

⁷⁷ *Dissertatio*, 17b.

⁷⁸ Матић у *Дневнику* примећује да се нова Шелингова (позитивна) филозофија изродила у „шоластичну филозофију”, па је он зато није опширније узео у обзир у својој тези, јер у том облику она не стоји више у вези са ходом нове филозофије (стр. 58).

⁷⁹ *Dissertatio*, 18a.

⁸⁰ *Dissertatio*, 22a.

⁸¹ Матић у свом латинском преводу Кантових термина употребљава прејак израз *voluptas* (уместо *gaudium* или *jucundum*) зато што говори у начелу о естетичким судовима, који обухватају једнако рефлексивни суд укуса о незаинтересованом задовољству (Кантово *Wohlgefallen*) и спонтани суд који изражава чулну пријатност (*Lust*), а тиме и жудњу.

⁸² *Dissertatio*, 18b.

⁸³ *Dissertatio*, 19a. Додуше, Кант никада не би рекао да лепо као предмет естетичког рефлексивног суда јесте предмет жудње, јер она по својој природи

естетичком искуству Матић означава као ментални учинак који надилази свесност, јер подразумева деловање не само мисли већ и чула, што значи да ствари на различите начине делују на моћ сазнања.⁸⁴ Док је лепо (*pulchrum*) везано за сврховитост коначне телесне форме, узвишено (*sublimum*) указује на апсолутно бесконачну и вечну сврху, која се тиче нашег духовног и моралног одређења.⁸⁵ У том склопу, примећује Матић, треба разјаснити улогу уметности као места узвишавања врлине (*locus sublimitatis virtuti*) на коме моћ суђења уз помоћ уобразиље (*phantasia*) мири разум са умом прилагођавајући их обоје животу.⁸⁶ Кантова анализа уметничког искуства као сложене свезе чулне природе, сазнајне рационалности и моралне сврхе чини се Матићу дубљом од свега што је о уметности речено у ранијој филозофији, а посебно од Платоновог подређивања уметности извањским мерилима: „Да је Кантов суд о уметности тананији и виши од онога што је сам божански Платон о њој изрекао, јасно је само по себи.”⁸⁷ Повезавши преко рефлексивног укуса суђење у теоријској и практичној сфери, Кант је себе, према Матићу, поставио у средиште трансценденталне критичке филозофије из кога потоња идеалистичка филозофија изводи своје подстицаје, чиме се потврђује и докторандова главна теза наговештена насловом целог рада.

IV

Нема никакве сумње да Матићева дисертација представља веома озбиљну филозофску студију, која сведочи о ваљаном разумевању најтежих питања из историје немачког идеализма, а посебно расправа о импликацијама Кантовог открића делатне субјективности. Она је заснована на непосредном проучавању извора, а изведена је у форми њиховог синоптичког сагледавања, што је омогућило приказивање раног немачког идеализма у проблемском јединству и целовитости каква се не може добити простим историјским прегледом следовања. Да бисмо праведно могли да вреднујемо Матићев релативно кратак али мисаоно веома згуснут докторски спис, потребно је имати на уму да он чини први велики искорак из суморног стања у

изражава некакав интерес, али Матић јасно каже да лепо ништа не доприноси мом одржању и животу (*ad salutem meam vitamque nihil omnino facit*).

⁸⁴ *Dissertatio*, 19b.

⁸⁵ *Dissertatio*, 20a.

⁸⁶ *Dissertatio*, 21b.

⁸⁷ *Dissertatio*, 21a.

коме се налазила настава филозофије у времену Лицеја, на коме су Матићеви професори (Бранковић и Стерија) неговали потпуно неисторијски приступ филозофској мисли, заснован на илузији о дефинитивном карактеру епигонских кантовских систематизација. Без обзира на то што је реч о делу једног двадесетшестогодишњака, Матићев спис показује сасвим добро разумевање развојне природе филозофске мисли и посебно главних филозофских нијанси у прелазу од Кантове трансценденталне филозофије (синтетичког априорног сазнања) на позицију немачког идеализма (самоделатне субјективности и апсолутног духа). Својом дисертацијом Матић не открива непознате стране у Кантовом трансцендентализму и немачком идеализму, већ настоји да читаво то мисаоно кретање схвати као мисаоно надовезивање, а не тек као ређање различитих мњења, као што се филозофија до тада код нас углавном разумевала. Стога овај рад као прва српска монографија из историје филозофије означава почетак историјско-филозофских проучавања код нас. Све до Матићеве властите адаптације Швиглерове *Историје филозофије* из 1865. године и одговарајућих одсека из *Историје новије филозофије* (1903) Бранислава Петронијевића, нема у српској филозофији рада који би се могао мерити са овом дисертацијом по дубини разумевања главних токова немачког идеализма.⁸⁸ Утолико је њено предуго одсуство из српске филозофије било већи губитак за примерену рецепцију овог дела европске филозофске баштине.

Иако усредсређен првенствено на Кантову мисао као главно извориште тог великог обрта у нововековној филозофији, Матићев рад показује да је његов аутор ништа мање био упознат и са делима осталих значајних мислилаца немачког идеализма, на чије ставове такође често упућује. Додуше, са изузетком Фихтеа, чију филозофију као изравни изданак критичког идеализма обрађује прилично подробно, он о Шелингу и Хегелу говори више у белешкама и назнакама, него тематски и усредсређено. Али, његове фусноте су понекад веома развијене и продубљене, тако да се преко њих ипак добија добра слика о Фихтеовој и Шелинговој мисли, које пре Матића није обрађи-

⁸⁸ Овде занемарујемо чисто монографски конципиран спис Алимпија Васиљевића „Кратки преглед Хеглове философије” (*ГЛСС*, XVII/1863, у коме се на цигло две стране упућује на остале представнике немачког идеализма, мада је он свакако у сагласности с Матићевим радом. Фихте је, према Васиљевићу, схватио да ако је појавност Кантове ствари само наша мисао, онда то исто важи и за њену суштину, а Шелинг је тај исти увид довео до спознаје о истовестности мишљења и реалности. Међутим, ни један ни други нису схватили да се форме реалности показују у кретању мишљења, а то је основа на којој се јавља Хегелова филозофија (стр. 187—188).

вао ниједан српски филозоф. Матићева дисертација јесте заправо први филозофски рад код Срба у коме се управо преко фуснота успоставља мета-теоријски однос према предмету излагања и излази изван оквира једне једине филозофије, која је код претходника одређивала читав теоријски видокруг. И у погледу осталих захтева академског заната, односно потребе да се при изради тезе консултују радови различитих савремених специјалиста (такозвана секундарна литература), Матићев рад задовољава све задате норме научне обраде теме, па и са те стране представља прекретницу у српској филозофији, која се до тада развијала у форми монолошких списа, без свести о другачијим могућностима и каснијим учинцима. Поред изворних дела Канта, Фихтеа, Хегела и Шелинга, Матић најчешће цитира своје професоре Мишлеа, Тренделенбурга и Габлера, али наводи и друге мислиоце — Шопенхауера, Круга, Рајнхолда и Штефенса. Излагање је свакако могло бити боље организовано поделом по поглављима или одељцима, али се и овако у њему добро разазнаје једна основна линија која се следи од почетка до краја рада. Што је најважније, читалац одмах стиче утисак да овај рад није за аутора био само један академски дистанциран спис, већ и израз властитог филозофског става. У складу с фихтеовском поставком о практичном карактеру теоријског рада, Матић је, наиме, своју дисертацију схватио као лични чин саморазумевања, којим се друге ствари тек јављају на хоризонту његовог бивствовања. Дисертација се стога завршава пословичним *dixi*, симболичким исказивањем сливеног односа са садржајем изложених идеја, које више није могућно схватити као чисту објективност.

„Помиреније” са самим собом било је, међутим, тек први ступањ у помирењу мислиоца са светом, у који је Матић 1847. године ступио као једини српски члан немачког докторског клуба, способан да се упусти у расправу о најсложенијим питањима немачке спекулативне филозофије. До његовог препуштања том дијалогу није, међутим, никада дошло, јер се он против воље запутио другим путевима, путевима чији су правци били одређени практичним задацима тренутка. Наредни Матићев кораци морали су стога, као и у филозофији чији је дух усвајао, да буду заобилазни и испосредовани конкретним околностима његовог послања. Упркос одушевљењу апсолутном филозофијом духа, код Матића је осећање обавезе према домовини, која га је послала на студије права, надвладао личну склоност према филозофији као облику слободног мишљења и самопознавања. Схвативши потребе времена и своје отаџбине за организацијом државне управе, он је самосвесно жртвовао своју љубав према спекулативној филозофији и поново

се окренуо праву.⁸⁹ То што се убрзо удаљио од својих спекулативних почетака последица је, дакле, његових обавеза према студијама и раду на теорији државе и права, а не одрицања од докторске тезе и њених ставова. Иако одбрањена у Лајпцигу, она је била производ Матићевих филозофских студија у Берлину, које су трајно формирале његов интелектуални профил. Зато је његов опроштај од Берлина, о коме извештава непосредно пред одбрану дисертације, био заправо опроштај од интензивног рада на спекулативној филозофији: „Први април одређен је као дан ми одласка из Берлина, с којим се, чини ми се, не би нигда радо разстао. Ја сам се сродио с душевним развићем његовим. Његове музе мени су миле. Оне су ме у свој храм тако радо примиле, и тако брзо у светињу њиове божествености поверитељно увеле, и с њима за свагда срођеним учиниле. Ја Берлин, као место мог, другог умног рођења, развитка, нигда заборавити не могу.”⁹⁰ Накнадним открићем Матићеве дисертације поново се у српској филозофији оживљава дух тог великог града, који је на основама хумболтовских образовних реформи тада израстао у изузетно интелектуално средиште, чија је репутација потпуно засенила много старије универзитете. Матић је био поносан на своје берлинске године и њихов интелектуални учинак, независно од тога што је био принуђен да завршни академски рад пренесе на други универзитет. Одбранивши докторат, он је учинио први значајан корак ка остварењу свог сна о институционалном преношењу „шпекулативне филозофије у србско Отечество”.⁹¹ Наиме, стекао је звање на основу кога ће касније бити изабран за професора Лицеја, на коме ће се, нажалост, задржати свега неколико година пре него што због слободоумља и „рђавог утицаја на омладину” буде премештен у државну администрацију. Иако Матићева латинска теза није била позната у Србији нити о њој у српској култури постоји било какав савремени одјек, њене идеје (посебно оне о слободи и аутономији личности) биле су уткане у Матићева предавања из 1848. године о историјском развоју државе, права и морала, као и у његове друге објављене радове.

⁸⁹ „Ја се морам праштати са оним сладко проведеним временом у коме сам искључително с њом /апсолутном филозофијом/ занимати се могло. ... Наше Отечество потребује материјални поособни наука. Наш народ није још на том степену, да би му се цват овај целог умног развића одкривено исказати могло. Ја сам већ практични правослов, и дома био, а и овде сам се нарочно последњи теченија с Римским правом, као основом целог познијег правословног развића, занимао, па сад морам у Хајделберг ићи, да тамо исто продужим, јер је обште мњеније да се у нечем боље тамо права предају, него овде у Берлину.” (Д. Матић, *Бачки дневник*, стр. 59)

⁹⁰ *Исто*, стр. 59—60.

⁹¹ *Исто*, стр. 51.

БИСЕРКА РАЈЧИЋ

ЈИДИШ КЊИЖЕВНОСТ И КУЛТУРА У ПОЉСКОЈ

Јидиш књижевност писана је на језику насталом на основу доњенемачког дијалекта, са траговима старофранцуског и позајмицама из хебрејског. Потпуно оформљеном у XVI веку, мада се делио на два дијалекта: на *зајадни* којим су се користили немачки и холандски Јевреји и *источни* који је обухватао Источну Европу и развијао се под утицајем словенских језика. Источни дијалекат се због великог простора који је покривао делио на низ поддијалеката: на *волињски*, језик Јевреја настањених у Галицији, Украјини и Молдавији, *лишвански*, којим су говорили Јевреји у Литви, Белорусији и Бјалистоцкој области и *централни* или *пољски* који је обухватао терене Конгресувке или Краљевине Пољске (1815—1915). Сваки се делио на нове поддијалекте који су углавном носили имена великих градова: варшавски, вилњански, лођски и др. Мада је јидиш књижевност, као и језик на коме је писана, у бити екстериторијална, следећи миграције Јевреја од Немачке преко северне Италије, Пољске стигавши на Блиски Исток, у Јерусалим и Каиро, крајем XI и почетком XII века. Док је у свом зениту, од XVII до XX века била присутна и на северу Европе, у Холандији, Енглеској, Француској, као и на низу других континената, у Сједињеним Америчким Државама, Јужној Америци и Аустралији. Из те чињенице проистиче и њена периодизација на стару и нову. Старом се назива књижевност настала до краја XVIII века, а новом она из XIX и XX века. Од старе је сачувано веома мало дела, од нове готово све. Међутим и једна и друга слабо су превођене на друге језике. Осим ретких изузетака какви су Шолем Алејхем и нобеловац Сингер. Данас је јидиш колоквијални језик извесних група Јевреја које живе у Сједињеним Америчким Државама и у Израелу. Имају и своје нови-

не, издају књиге, користе га у позориштима. Наравно, у знатно мањем обиму него у прошлости.

Појам стара књижевност односи се на религијске списе, молитвенике, одређена правила понашања побожних Јевреја. Најстарији сачувани споменик у Пољској је књига за жене *Se-ne urene* с почетка XVII века, сажетак Петокњижја у коме се говори о понашању жене од колевке па до гроба. Постоји сличан и за мушкарце, из нешто каснијег периода. Најстарије инкунабуле на јидишу су штампане у Венецији, а нешто касније у Прагу. У Пољској најстарија штампарија на јидишу помиње се у Кракову, у XVI веку. У време барока доста се објављује поезија, тачније фрагменти из светих књига у стиху, ради лакшег памћења. Први световни текстови су адаптације углавном дела немачких и италијанских писаца у стиху и прози. Једно од првих дела на јидишу јесте поема о Естери Гумпрехта Левија, објављена 1649. у Амстердаму. Касније је имала низ варијанти, јер представља зборник текстова позајмљених из Старог завета и Талмуда. Зборник текстова из *Књиџе о Естери* читали су жене и деца код куће или ученици у јешивама, с обзиром на то да нису ишли у синагогу. У драмском виду ти текстови извођени код куће добили су назив Пуримшпил, а касније „јеврејски карневал”, из чега се развила комедија. Док је библијска драма на јидишу каснија творевина, с обзиром на то да јој је јудаизам наметао бројна ограничења.

Поред *Књиџе о Естери* позајмљивани су мотиви и из других старозаветних књига, из *Књиџе о царевима*, *Књиџе о Јову*, *Књиџе о Руши*, *Књиџе о судијама* и др., комбиноване с дворском књижевношћу, нарочито немачком и енглеском. Та дела су припремила терен за настанак тзв. историјске поезије или поезије која говори о одређеним догађајима из историје Јевреја. Најстарије такве песме у Пољској говоре о судбини Јевреја у Украјини у време устанака Хмјелњицког 1648/9, о ритуалним убиствима које су починили Јевреји у Вилну, Познању и Сандомјежу и о краковском Јеврејину који је купио сребро украдено из цркве. Те песме, поред тога што спадају у зачетке епске поезије, сматрају се и зачецима новина.

Нова јидиш књижевност ствара се од XVIII до XX века. Углавном је индивидуална творевина, у великој мери настала под утицајем Хаскале. Језички и стилски је разнородна, јер је готово истовремено с рационалистичком Хаскалом настао ирационалан, екстатични хасидизам, такође масовни народни покрет. Књижевност на јидишу оба ова правца најпотпуније се испољила кроз приповетку и хагиографију, тачније кроз посебан начин приповедања, најближи стилизацији која се као поступак одржала до дана данашњег. Обилује мистификацијама,

алегоријама, кабалистичком симболиком, парадоксима, неочекиваним обртима, мноштвом детаља, пародијом, гротеском... Најстаријим класиком те књижевности сматра се Шалом Јаков Абрамович или Менделе Мојхер Сфорим са својим романима *Кљусе* и *Јеврејски Дон Кихот*. На њега се надовезују Шолем Алејхем и Исак Лејб Перец који су умрли за време Првог светског рата. Њиховим великим доприносом се сматра стварање књижевног јидиш језика који је објединио постојеће дијалекте, поставши наддијалекатски. На њему се радило још много деценија, док није кодификован и изједначен с руским и пољским књижевним језиком. Шолем Алејхем је био под великим утицајем велике руске књижевности XIX века, а Исак Лејб Перец пољске, као и Хаскале и ционизма. Оставши ипак писци који су подједнако добро писали и на хебрејском и на јидишу, како поезију тако прозу и драме.

У међуратном периоду у Пољској су се формирала два јака центра јидиш књижевности, у Варшави и Вилну. Канон те књижевности се у односу на јидиш класику променио, у свим књижевним жанровима и језику. Најрадикалнија промена се састојала у томе што је та књижевност престала да се пише само за Јевреје. Њени представници су почели да прихватају друге књижевности и промене у њима настале уочи и непосредно после Првог светског рата. Преводе их и бивају преводјени. У највећа достигнућа спада поезија Переца Маркиша, Лејба Квитка, Давида Хофштејна, Мојжеша Кулбака, Мојжеша Бродерсона, Ури Цви Гринберга, Мелеха Равича, Хаима Градеа, Абрахама Суцкјевера и проза Шалома Аша, Јозефа Опатошуа, Израела Јошуе Сингера, Давида Бергелсона, Нистера и Мојше Кулбака, Ојзера Варшавског, Исроела Рабона, Зусмана Сегаловича, Михала Бурштина, Јехошуа Перлеа, а после Другог светског рата Исака Башевиса Сингера и Хаима Градеа. Многи од њих су емигрирали у Америку и Израел, настављајући да пишу на јидишу. Нажалост, са њима се завршила велика књижевност на том необичном, али, како се показало, веома експресивном језику.

За појам јидиш везан је и појам јидишизам, културни правац који је пропагирао развој световне јеврејске културе на јидишу. Његов оснивач је Шимон Дубнов из Белорусије, који је сматрао да јидиш преко културе треба да повезује Јевреје у расејању. Да би до тога дошло основан је Јеврејски научни институт који је био и прво јеврејско световно училиште, са четири секције: филолошком, историјском, економско-статистичком и психолошко-педагошком. Идеју Дубнова су подржали и познати научници јеврејског порекла попут Ајнштајна, Фројда, Чериковера, Штифа, Лешчињског и многих других. На Првој

конференцији јеврејских научника у Берлину 1925. године одлучено је да његово седиште буде у Вилну, с филијалама у Њујорку, Берлину, Паризу и Варшави. Сарадници Института у периоду између два светска рата бавили су се веома интензивно истраживањем културе Јевреја у свету, а посебно у Источној Европи, објављујући резултате истраживања у низу научних публикација, све до избијања Другог светског рата, када је његова централа из Вилна пресељена у Њујорк. Рад Института подржавао је и низ историчара, правника, књижевника, новинара, издавача, позоришних и филмских радника, сликара — речју интелигенција. Тако су у Пољској настали бројнији правци и групе у којима су први пут у историји имали превагу јеврејски уметници: футуристи, експресионисти, формисти, лођска група Jung Idysz, варшавска књижевно-ликовна авангарда окупљена око часописа *Халасцџе*, варшавски експериментални Јунг Театар, Варшавско јеврејско уметничко позориште Абрахама Исака, Естере Рахеле и Иде Камински које је најпре било путујућа трупа, а од 1913. стално позориште у Варшави, са веома амбициозним јеврејским и светским репертоаром, Вилњанска трупа и низ књижевних кабареа и ревијских позоришта (*Qui pro Quo*, Банда, Варшавски боеми, Велика ревија, Варшавски берберин, Момус, Сфинга, Жива мува, Аргус, Црна мачка, Дудук, Морско око, Оаза), тесно повезаних са сличним у Немачкој, Италији и Совјетском Савезу. Створили су и посебан књижевни кабаретски жанр *шмонцес*, кратко сценско дело писано у стиху или у прози, у виду монолога или дијалога, о темама из свакодневног живота Јевреја. Специфику тог жанра чинио је језик, односно необична мешавина пољског и јидиша, са обиљем језичких игара, комичних алузија, које су често доводиле до апсурдних неспоразума и ситуација.

Такође морам да истакнем и то да пољски Јевреји нису користили само јидиш, мада је као средство комуникације и књижевни језик доминирао међу осталим језицима, којима су се служили. И даље се у оквиру религије, филозофије и школства користио хебрејски, до данас задржавши хебрејска слова. Латински и латиницу нису прихватили из верских разлога, јер би то значило прихватање хришћанства. Исто тако ни ћирилицу. Као народ књиге сви су знали хебрејска слова. Разлози неприхватања поменутих писама нису били само религиозни већ и велики број Јевреја у многим местима, нарочито у источним деловима Пољско-литванске уније. Процентуално знатно већи него у било којој другој земљи Европе. Статистичари кажу да се у Краљевини Пољској у периоду 1816—1913. број становника повећао за 381%, а Јевреја за 822%. Нарочито у Варшави,

Лођу и Познању који су се у поменутом периоду економски највише развијали, а и због чињенице да Западна Европа и Америка у том периоду нису примале Јевреје. Доста Јевреја из пруског и руског дела Пољске населило се у Галицији која је била под аустријском, у погледу културе најтолерантнијом окупацијом. Крајем XIX и почетком XX века било их је близу 900.000 или нешто више од 10% опште популације. У односу на Пруску и Русију у њој су живеле две трећине Јевреја. У градовима, као што су Броди, Рава, Станиславув било их је више од 50%. Међутим, Галиција се економски слабо развијала, тако да су били приморани да се иселавају, најчешће у Аустрију и Северну и Јужну Америку. Први светски рат и погроми у Русији приморавали су их да масовно напуштају тај простор, насељавајући се најчешће у Варшави, али и у Мађарској и Чешкој. Након завршетка Првог светског рата и ослобођења и уједињења Пољске многи су се вратили. Период између два рата веома им је погодовао, тако да их је 1939. било скоро 4.000.000, достигавши уз то максимум економског и културног развоја. Други светски рат не само да је зауставио тај развој него је довео такорећи до нестанка Јевреја на том простору. Рат, гета, холокауст, концентрационе логоре преживело је око двеста хиљада. Међутим, појачани антисемитизам после Другог светског рата их је нагнао да се иселе у Израел и друге земље. Последњи велики талас иселавања догодио се 1968. Данас у Пољској једва да има десетак хиљада Јевреја, а антисемитизам и даље постоји. И, како каже Адам Михњик, биће га док у Пољској не остане ниједан Јеврејин. У Пољској, али и у другим земљама Европе. Без обзира на огроман допринос Јевреја свим областима живота, посебно култури.

Подела на „ми” и „они” остала је током целе историје суживота Јевреја с народима у чијим државама су живели. Остала је као нерешив проблем. Нерешив, јер су увек постојале две антагонистички настројене стране. С једне стране, постојао је антисемитизам, а с друге извесна „одбојност” Јевреја према нејеврејима. О оба проблема много се писало. Често и објективно. Од стране историчара пољског порекла и од стране историчара јеврејског порекла. Закључци су се, међутим, сводили на песимистичке оцене могућности пољско-јеврејског суживота. Те оцене, или пре концепције, посебно су разрађене у доба романтизма, али не само пољског већ пре немачког, јер је као правац мишљења настао раније и био снажнији од пољског. Осим тога, пољски антисемитизам до XX века није био отворен, какав је био у Европи.

Романтичарски и позитивистички историографски мислиоци у разматрању јеврејског питања проблем су видели у је-

врејској религији, тачније у њеном тобожњем фанатизму и „мрачности”. Поготову у хасидизму, који је настао на терену Пољске и у њој био најраширенији. Излаз из изолације која је пратила Јевреје видели су у просвећености, увођењу световних школа, похађању пољских школа, односно у прећутној асимилацији. И многи Јевреји су увиђали да се морају мењати. С обзиром на знатно повећање броја Јевреја од средњег до XVII века и даље, због бројних таласа досељавања из Европе од XV века, због померања јеврејских насеобина на Исток, на простор Литве, Белорусије, Украјине, Русије и даље, чак до Индије, Кине и Јапана, због повећавања броја општина и непроширивања привилегија од стране пољских краљева, забране насељавања у већим градовима и бављења низом професија, што је изазивало беду, а често и смртност, а у Украјини погроме од стране Козака, а крајем XIX века и емиграције у Америку, тако да су Јевреји почели да се еманципују, тј. асимилују. У почетку умерено, у XX веку радикалније. Тој појави је веома допринео настанак друштвено-културног покрета Хаскала, који је прокламовао отварање Јевреја према европској култури, учешће у њој и реформе јудаизма. Хаскала, међутим, није била једносмерна, како се то на први поглед чини. Веома је допринела упознавању Европе са јудаизмом, развоју библистике, преводјењу списа јеврејских мислилаца, приближивши их Европи, заинтересовавши је за јеврејско наслеђе и традицију. У Пољској је Хаскала прихваћена нешто касније, због последње поделе земље 1795. од стране Русије, Пруске и Аустрије и престанка постојања Пољско-литванске уније која је функционисала читава четири века. Тада се појављују слогани: „Бити Јеврејин код куће, а човек на улици” и „Пољак Мојсијеве вере”. Јер, русификација и германизација простора бивше Пољске односила се и на Јевреје. Нису могли остати при „умереној асимилацији”. Морали су прихватити „радикалну”. И тако се са хебрејског и јидиша прелазило на руски, немачки, пољски. Похађале су се школе и универзитети на тим језицима. И, по завршетку световних школа, са знањем европских језика Јевреји су се почели укључивати у живот или капитализам који је надирао из све снаге. Најеклатантнији пример тих промена је настанак првог пољског индустријског града — Лођа, и улоге Јевреја у томе. То је поред Жеромског у роману *Обећана земља* сјајно приказао Израел Јошуа Сингер, један од великана јидиш књижевности, старији брат нобеловца Исака Башевиса Сингера, у роману *Браћа Ашкенази*, а цео процес асимилације Јевреја у роману *Породица Карновски*, на примеру трију генерација, од којих прва живи у градићу југоисточне Пољске, називаном штетл, друга у Берлину и трећа у Америци. Иако је у

Пољској и Украјини стварао само петнаестак година, од почетка 20-их до средине 30-их година и то на јидишу, његова дела су превођена на пољски, адаптирана за позориште, био је цењени новинар и интелектуалац, а с обзиром на то да је припадао групи окупљеној око часописа *Халасџра* и знао немачки, француски и руски, био је повезан с пољским, руским и италијанским футуристима, немачким експресионистима и европским авангардистима тога времена. Отишавши 1934. у Америку, тамо је брзо успоставио односе са њујоршком интелектуалном елитом. Његови романи писани на јидишу, почев од романа *Јосје Телац*, излазили су најпре у наставцима у новинама на јидишу, у великим тиражима и веома брзо су превођени на енглески. Ту сјајну каријеру прекинула је изненадна смрт 1944. године. На срећу, исту линију књижевности, пре свега линију романа-породичних сага наставиће његов једанаест година млађи брат Исак Башевис, једини добитник Нобелове награде за књижевност писану на јидишу (1978). Браћа Сингер нису били занимљива појава само као уметници, већ су и њихове биографије биле несвакидашње. И са мајчине и са очеве стране потичу из старих, познатих и ортодоксних рабинских породица. Отац им је био веома побожни рабин. Мајка такође. Живели су скромно, тачније сиромашно. У јеврејским четвртима, у низу мањих градова источне Пољске (Леонћин, Рађимин, Билгорај, Стари Ђикув) и у два маха у Варшави. Опет изоловано. На простору на коме се за време Другог светског рата налазио највећи гето у свету, у Крохмалној улици 8 и 10, коју ће нобеловац Сингер овековечити у својим делима. Одгајани су крајње строго. Завршили су јешиву. Није им допуштано да се друже с другом децом, чак ни с јеврејском. Нити да читају световну књижевност. Ни да уче стране језике. Јер је требало да наставе породичну традицију и постану рабини. Те планове родитеља омели су Први светски рат и Октобарска револуција. Израел Јошуа се нашао у Кијеву, где се упознао с лево оријентисаним јеврејским уметницима и интелектуалцима. У Пољску се вратио 1921, после тзв. Совјетско-пољског рата. За комунизам је заинтересовао и старију сестру Хинделе Естер, која је такође имала уметничке склоности и касније постала изврстан приповедач и новинар. Почели су да уче стране језике. Да читају дела светске књижевности на пољском, немачком, француском и руском, а ускоро и да их преводе. Да читају филозофију. Да се интересују за авангардну уметност. Врло успешно су се бавили новинарством. Израел Јошуа је постао члан јеврејског ПЕН-клуба. На велику жалост родитеља, напустили су јеврејску четврт и преселили се у пољски део Варшаве, а сестра се удала за Јеврејина из Лондона. Са роди-

тељима је остао само њихов најмлађи брат Моше који је био књиџар. За родитеље то је представљало такав грех да су их се заувек одрекли. На питање околине чиме се баве одговарали су: Тргују књигама. Нису прочитали ниједну књигу ниједног свог детета. Посебно су били окрутни према ћерки Хинделе Естер, коју су сматрали највећим издајником породице и јеврејства. Не сазнавши никада да управо сви пишу аутобиографску књижевност. О хасидима, од чијег оснивача Бал Шем Това очев део породице води порекло. Онако како ниједан други писац с тог простора неће писати. Тематски, психолошки, филозофски, језички и стилски пребогата, савршена дела. Први пут, на свој начин реалистички писали су о вишем, рабинском свету и нижем, народу. О свакодневном и духовном животу. О обичајима пуним мистике и фантастике. О нетипичним људима. О људима склоним греху. О екстатичности хасидизма у верском и свакодневном животу. О очекивању Месије. О искушењима, гресима и искупљивању од грехова. Посебно о љубави. Забрањеној и искушавајућој, путеној, која је основна тема најзначајнијег романа Израела Јошуе Сингера, *Јосје Телац*. О молитвама које и поред потпуне преданости верника не помажу. Не заустављају заразу. Не доносе кишу. Не спречавају прогоне, погроме, глад и пожаре. О свему што их је формирало и против чега су се веома рано побунили. Болно раскинувши и с породицом и са својим хасидским окружењем. Не посетивши више никада Пољску. Не отишавши ни у Палестину, у коју се из њиховог круга људи масовно одлазило. Не отишавши, јер нису били повезани с ционизмом који је постулирао препород и уједињење јеврејског народа и стварање јеврејске државе. И поред познавања других језика, ипак су остали при јидишу, доказавши да се на сваком језику може писати велика књижевност.

Исак Башевис Сингер је рођен 1904. у градићу Леонћину, где је његов отац био рабин. Године 1908. породица се преселила у Варшаву, али је 1917. морала да побегне пред Немцима у мајчин родни град Билгорај, поново се вративши тек 1923. у Варшаву, у Крохмалну, која ће се појављивати у више његових дела. За разлику од старије сестре и старијег брата лошије је учио и имао мање самопоуздања у осамостаљивању. Двапут је покушавао самоубиство. Брат и сестра су га спасавали усмеравајући га ка књижевности. Угледајући се на њих и сам је почео да пише приче, али се није усуђивао да их објављује под правим именом већ под низом псеудонима. Бавио се углавном коректорским и лекторским пословима у новинама на јидишу. Упадао је повремено у лоше друштво које га је искоришћавало. Био је у дугогодишњој, веома сложеној вези са знатно ста-

ријом женом, које га је ослободила њена смрт. И касније, у Варшави и Њујорку, имао је низ проблематичних еротских веза које су га чиниле несрећним. Имао је комплекс старијег брата. Да би се разликовао од њега покушао је да пише на хебрејском, али му није ишло. Покушао је да пише поезију, али му ни она није ишла. Упориште у књижевности је нашао тек после пресељења у Америку. Тада поред коректуре и лектуре почиње да прави интервјуе, пише репортаже, бави се књижевном и позоришном критиком. Потпуно се ослободио тог терета после братовљеве смрти 1944. године.

Следећи брата објављивао је приче и романе у наставцима у високотиражним новинама на јидишу, које је годинама лекторисао. Касније их је дотеривао и објављивао у виду књига. Али не све, ни половину написаног. С јидиша су најпре превођени на енглески, а касније на пољски. Постао је познат романом *Саїана у Горају*. Његова радња се, као и радње братовљевих романа, одиграва у североисточној Пољској у XVII веку, у време чувеног мистика Сабатаја Цвија, вође религиозног покрета сабатизам, ученика чувеног кабалисте Исака Лурије. На њега су рабини бацили клетву, тако да су се његовим учењем тајно бавиле групе младих, називане сабатистима. За овај роман није битан само оригиналан садржај већ и велико језичко умеће, примена својеврсне стилизације коју ће и касније примењивати и усавршавати. И даље га је интересовао проблем мистицизма, те пише роман *Грешни Месија*, о Јакубу Лејбовичу Франку, утемељитељу франкизма који је изложио у *Манифесту*, објављеном на хебрејском и пољском. Франкизам је као и сабатизам имао за циљ навраћање Јевреја на праву веру, али је од стране званичне религије сматран јеретичким, стога и забрањиван, јер је оспоравао Мојсијеве законе и ауторитет Талмуда. Своје учење је излагао литерарно, у виду приповести и афоризама, што је увећавало његову популарност. Франк је веровао да је трећи Месија, одмах иза Сабатаја Цвија и Барухја Руса, али се није залагао за повратак у Палестину, односно сматрао је да је Пољска обећано Месијино краљевство. Иако је простудирао обимну литературу о Франку, његовој породици и присталицама роман није завршио нити га је објавио у виду књиге, јер га је сматрао уметнички неуспелим. У њујоршким новинама *Forwerts* у наставцима је 1945. почео да излази његов роман-сага *Породица Мушкати* инспирисан животом веома богате варшавске породице Привес, односно дезинтеграцијом јеврејског друштва у међуратном периоду. Дуго је радио на њему и у виду књиге га је објавио тек 1950. Роман му је донео признање за којим је чезнуо. Почео је да бива превођен. Веома добро је у Америци и у Европи оцењено и

његово дело *Гумџел луда*. Поготову када га је похвалио Сол Белоу. И поред тог великог успеха Сингер је наставио да своје приче и романи најпре објављује у новинама, а касније у књигама, у енглеској и у јидиш верзији. Непрекидно дотерујући текст сваког дела. У *Forwerts*-у је у наставцима објавио тридесетак романа, а само девет у виду књига. Међу њима има доста аутобиографских које критичари третирају као врсту кључа за разумевање његовог стваралаштва, јер је у њима знатно отворенији него у делима фикције природе, поготову када су у питању табу теме, религијског и еротског карактера. Међу њима посебно се истиче пишчева аутобиографија писана на јидишу 1974/75. и у одломцима објављивана под насловом *Љубав и изгнанство*, а као књига под насловом *Вера и сумња*. У њој веома подробно говори о себи, породици, очевој пастви, животу у малим градовима, попут Билгораја, у којима су живели, те о јеврејској, пре свега сиромашној Варшави. У наставцима је објављивао и биографију насловљену *Из старој и новој дома*, али је није довршио ни издао као књигу ни на једном језику. „Опседнутост аутобиографијом” — како истичу многи критичари — налазимо и у његовим романима попут *Одрасћања*, *Прођаној сина*, *Експедиција душе*. Последњи је касније веома изменио и преименовао, тако да је познат под насловом *Шоша*, и то само у енглеској верзији. Обрадивши у њему тему јеврејске уметничке боемије међуратне Варшаве коју је пред одлазак у Америку упознао. Велику инспирацију за њега је представљала и Америка, посебно у романима *Побуњеници*, *Нејријашељи*, *Покајник* и *Јарме и Кеље*, у којима описује живот емиграната из Пољске уочи Другог светског рата. У виду књига, само на енглеском, објавио је *Покајника* и *Нејријашеље*.

Поред аутобиографских елемената у његовом делу срећемо доста елемената хасидског фолклора, нарочито демонизма. У *Мађионичару из Љубљина*, *Двору*, *Робу*, *Голему*, *Сањару*. Којим се, с једне стране, бавио веома студиозно, а с друге, уметнички га сјајно изражавајући.

У велика Сингерова уметничка достигнућа спадају приче. Има их више стотина. И, као у случају романа, нису све ушле у књиге. Неке су ушле у збирке *Гумџел луда*, *Последњи демон*, *Синоза из Трговачке улице*, *Смисао*, *Моћ светлости*, *Смрти Мешузалема*, *Огледало* и *Изабране приче*. При том не треба заборавити ни његове приче за децу које је објавио у петнаестак збирки са сјајним илустрацијама које су веома допринеле њиховој популарности и превођењу на низ језика од Америке до Јапана. Мада је и у овом случају објављено само тридесетак посто његовог укупног стваралаштва на јидишу и енглеском, а на пољском знатно мање. Могло би се рећи да је до добијања

Нобелове награде 1978. у земљи у којој се родио био такорећи непознат. Тек од почетка 80-их година преводе се његова најзначајнија дела и објављују у старим или у новим преводима главна дела његовог брата и сестре, пишу се о њима студије.

На јидишу је писала лавовска књижевница и теоретичарка уметности, доктор филозофије Дебора Фогел, која је за разлику од браће Сингер потицала из еманциповане јеврејске породице. Више година је с родитељима провела у Бечу. Ишла у аустријске школе. Интересовала се за позориште, оперу, музеје, посебно за авангардну уметност. Знала је савршено пољски и немачки. Јидиш је почела релативно касно да учи и да на њему пише. Сама је своју поезију, прозу и теоријске радове о модерној уметности написане на јидишу лако преводила на пољски, а могла је и на немачки. Међутим јидиш је одражавао њена схватања о јеврејству. По много чему блиска ционистичким. У личном и професионалном животу осећала се сасвим добро у Лавову, једном од најкултурнијих градова Пољске. Била је блиска и с Пољацима, особито са закопанским културним кругом, који се сматрао трећим центром културе, одмах иза Варшаве и Кракова. Долазећи лети и зими у Закопане, упознала је бројне представнике интелектуалне и уметничке елите која није водила рачуна о пореклу. Тако је, захваљујући свом изврсном образовању и оригиналности уметничког израза, ушла у круг Станислава Игнација Виткјевича, који се поред уметности бавио и филозофијом. Насликао је и њен портрет, који је нажалост изгубљен. У Закопану је упознала Бруна Шульца, који је такође припадао Виткјевичевом кругу. Мада још увек није био писац већ је покушавао да се бави сликарством. Из њихове веома особене преписке на пољском убрзо су почеле да настају Шулцове приче које ће објавити у збирци *Продавнице циметове боје* које ће му, нажалост, донети посмртно славу. И његов случај је занимљив и крајње посебан. Потицао је из веома ортодоксне јеврејске средине, из Дрохобича, малог, крајње провинцијског галицијског града. Града који је економски пропадао. Јер, капитализам није допирао до њега. Сам је живео на ивици беде, радећи као наставник ручног рада и ликовног у основној школи у Дрохобичу, издржавајући после очеве смрти породицу. Без могућности стицања ширег образовања. Без могућности промене начина живота. Само сањајући о Бечу, Берлину, Паризу, па чак о Варшави. Имао је срећу да његова писма која је у очајању писао многим познатим личностима, тражећи од њих помоћ, буду схваћена као приметак књижевности. Ни хебрејски ни јидиш није знао. Иако није био левичар, није био ни побожан. Свој уметнички свет, ликовни и књижевни, створио је из своје веома богате маште. Дебору

Фогел и Бруна Шульца, поред сличних осећања за уметност, повезало је још нешто: обоје су 1942. године ликвидирани у гетима. Она у лавовском, он у дрохобичком. Ни једно ни друго не очекујући то од Немаца и Пољака. Не очекујући, односно не потрудивши се да као многи други Јевреји прибаве себи аријске крштенице. А могли су. Нису сви Пољаци били антисемити, поготову из круга интелектуалаца и уметника којем су припадали.

Немогуће је говорити о јидиш књижевности а не споменути и издаваштво и штампарство, штампу. У време старе јидиш књижевности књиге су увожене из Италије, Немачке и Чешке. Прва јеврејска штампарија основана је 30-их година XVI века у Кракову. Штампала је дела из различитих области. Од средине XVI века појављују се штампарије и у другим градовима, у Љубљину, Познању, Вилну, Лавову, Гродну, које углавном штампају црквену литературу. Световна књижевност штампа се тек од XIX века. Углавном у Варшави, где се помињу: Гликсбергова, Мортковичева, Оргелбрандова, ФишEROVA штампарија које су и издавачке куће, а поред дела на хебрејском и јидишу, штампају и на пољском. Други центар је Краков који се специјализовао за књиге из историје, репродукције ликовних дела, популарну књижевност. Међу најпопуларнијим кућама помињу се: Химелбрау, Голдман, Телцел, браћа Левин-Епштејн, браћа Вујћикјевич, Хендлер, Рекорд, Монолит, Монографија, Рекорд и др.

Штампа на јидишу у Пољској је релативно касна појава, повезана са појавом Хаскале у XVIII веку. У првој половини XIX века већ се помињу бројни наслови новина на хебрејском и јидишу: *Савремени преглед*, *Субојња жртва*, *Пољски Израелићанин*, *Верни гласник* и др. Њихов број расте с процесом асимилације. Крајем века Варшава постаје највећи издавачки центар. Поред дневних листова почиње да издаје недељнике, месечнике и др. Издају их и други градови: Краков, Лавов, Вилно. Најчитанији на јидишу су били: *Данас*, *Моменї*, *Наш експрес*, *Наш преглед*, *Мњење*, *Свакодневне јеврејске новине*, *Јеврејски месечник*, *Историјске свеске*, *Књижевне вестїи*, *Глобус*, *Халастїре*, *Jung Jidysz* и др. У том периоду наводи се 28 наслова новина на јидишу. Постојала је и Јеврејска телеграфска агенција (1920—1939) која је радила до избијања рата. Новине и билтени издавани су чак у гетима. После Другог светског рата њихов број се смањио до минимума и данас излази само неколико новина и часописа, углавном на јидишу и пољском: *Јеврејска реч*, *Јеврејче*, *Мидраш*, *Глас јеврејске ойшїине*, *Постїојимо*. Углавном сведоче о постојању јеврејске традиције писане и штампане речи, традиције књиге, јер су мудрост и знање спалили у основне вредности јеврејског етоса.

ПОЕТИКА РАЗГОВОРА

ДОБРИЦА ЂОСИЋ

О „АУТОНОМИЈИ МИШЉЕЊА”
ДАРКА ТАНАСКОВИЋА

Пред нама је *Аутономија мишљења* професора исламологије и амбасадора у Турској и Ватикану Дарка Танасковића, интелектуалца са самог врха живе српске културе. Жанровски посматрано, то је књига Танасковићевих одговора на промишљена и луцидна питања Милоша Јевтића, човека који је створио импресивну биографску и дијалошку библиотеку сачињену од 181 књиге исповедних разговора са угледним савременицима. Јевтићева библиотека има капиталан културолошки значај.

Аутономија мишљења богатством тема и идеја — политичких, културних, религијских и цивилизацијских, приказом структуре и религијско-политичке доктрине најмање, а најмистериозније државе на планети — Ватикана, писана књижевно-стилском култивисаношћу израза врло сложених садржина, иако нам не открива и тамно постоље Свете столице, јединствена је књига у нашој савременој публицистици и књижевности, општије схваћеној.

Одмах напомињем: *Аутономија мишљења* својим садржајима знатно надилази моја знања и лаичка уверења; док сам је читао, био сам више пута намеран да се захвалим пријатељу Дарку Танасковићу на части коју ми је указао да говорим о његовој књизи. То нисам учинио због убеђења да у овом времену „раскрвављених граница” међу религијама и ентропији хришћанства у Европи, и ја као писац треба да подржим неопходност начелног екуменизма и међурелигијског дијалога за који се убедљиво залаже Дарко Танасковић.

О чему је, дакле, реч у *Аутономији мишљења* Дарка Танасковића?

Реч је о амбасадорском искуству Дарка Танасковића у Ватикану, о неким аспектима политичке и интелектуалне про-

блематике католицизма данас, о Ватикану као католичкој држави, о водећим личностима римске Курије — кардиналима; о екуменизму уопште и посебно о екуменском дијалогу Ватикана и Српске православне цркве, његовој неопходности, донекима и догматским ограничењима; реч је о бурној експанзији ислама у другој половини 20. века и неминовности међурелигијског дијалога и међусобне толеранције; реч је о односу Ватикана према Србији, Босни и Босанском рату, Косовском питању данас; реч је о изузетно значајним ставовима папе Бенедикта XVI према исламу, Турској и Европској унији; реч је о методама политике римске Курије и њеним утицајима на збивања у савременом свету.

Амбасадор Танасковић је, с књижевним даром и урођеном стваралачком интуицијом, ванредно рељефно скицирао интелектуално-карактерне портрете последњих папа и најутичајнијих кардинала у Ватикану, њихове односе према савремености и методама утицаја римске Курије на савремена збивања. У овој обимној и обилној књизи дипломатског искуства и разноврсних умних промишљања има само неопходне приватности, што посебно истичем. Али нема довољно израженијег критичког говора о улози Ватикана у разбијању Југославије и србобосанском фаворизовању хрватске католичке цркве као „предзиђа хришћанства”, па је милитантни Каптол ту улогу улио у усташку идеологију, у прогон и уништење Срба-православаца, које се не окончава ни данас са њиховим остатком, што озбиљно нарушава веру у екуменизам православних архијереја, веру у искреност каптолских велечасника. Танасковићев благи, рафиновани критицизам према милитантном католичанству сматрам недостатком ове актуелне и по свему значајне књиге, недостатком свакако мотивисаним ауторовом дипломатском скрупулозношћу и Јевтићевим свесним искључивањем те теме из дијалога са српским амбасадором у Ватикану.

Аутономија мишљења, иако тематски представља одговоре на Јевтићева питања, та питања су поводи да амбасадор Танасковић исписује праве студије са пространом и задивљујућом ерудицијом, научничком акрибијом, промишљеним анализама и селективним искуством, кад говори о политици и персоналностима Курије. Он пише књижевним стилем и богатим језиком, разбокореном реченицом, помало и барокном, понегде и екстензивном дескрипцијом људи и атмосфере. Та књига је писана са позитивним политичким и дипломатским намерама које су биле у мисији српског амбасадора. Њене трајне вредности су, по мом мишљењу, поред екуменистичког пледојаја, у Танасковићевим културно-религијским садржајима, којима је мера одредница целокупног Танасковићевог мишљења, проце-

на и суда. Неким новим погледима и садржајима, стваралачким и умним исказима о смислу екуменизма у савременом свету, однегованом културом толеранције, *Аутономија мишљења* може бити и узбеничко штиво православних јереја и младих теолога, али је то штиво још неопходније српским дипломатама, оним неискусним, страначки одабираним, често и неадекватним репрезентантима Србије, данас у свему зависне, унижене, опстајањем пренапрегнуте државе. Овај више монолошки но дијалогски професорско-амбасадорски есеј, подстиче читаоца на размишљање о многим егзистенцијалним питањима човека у савременој постиндустријској цивилизацији, њеној духовној и моралној кризи, доминацији профитерске енергије и животним неизвесностима која дотичу и метафизику, о којима професор Танасковић не пише увек експлицитно, али их јасно подразумева и сугерише читаоцу да о њима размишља.

Већ сам наговестио да ме у *Аутономији мишљења* посебно занима и највећи значај придајем идеји екуменизма, проблематици религијских дијалога и толеранције. Те духовне садржаје сматрам фундаменталним претпоставкама за опстанак нове цивилизације у којој живимо, у ствари, у чијим се „сударима цивилизација” налазимо, пред неизвесностима које се умножавају, не само српском народу, коме се животна криза продубљује и зато што ми политички бивствујемо на незнању и заблудама, чини ми се, не мањим но на почетку прошлог века.

Послужићу се мало у историцизмом, надам се, не и сувишним у саглашавању са Танасковићевим начелним залагањем за екуменизам.

Његов корен је у појму трпељивости, који је у темељима филозофије старих Грка, Сократа и Платона, а трпељивост се заснивала на ауторитету разума. У доба кад је разум проглашен ауторитетом, заснованим на аргументима, он није био владајући принцип ни у античком друштву, па је протагонист ауторитета разума испио кукуту, да би га и својом смрћу завештао потомству.

Ауторитет разума, који је налагао трпељивост и толеранцију другог и другачијег, подлегао је ауторитету власти над људским мишљењем и вером, цезаризму, теократији, религијском догматизму, католичкој инквизицији, да би тек у 17. и 18. веку филозофи Пјер Бејл, Џон Лок и Барух де Спиноза својим схватањима обновили моћ и значај разума и слободу мисли. Античку идеју трпељивости разлика, коју подразумева модерно схватање толеранције и у последњој инстанци онтолошки и друштвено заснива екуменизам, по мом схватању је у другој половини 18. века најдоследније изразио Волтер у свом *Филозофском речнику*, овим аргументима: „... да су сви људи сазда-

ни од слабости и заблуда”; да треба да „праштамо један другогме глупости”; да је „ова страшна неслога, која траје већ неколико векова, велика поука како треба међусобно да праштамо грешке које чинимо”; да је „неслога велико зло људског рода, а трпељивост је једини лек... и плата људскости”; да је сваки који због неслагања у питањима вере „прогони другог човека, свог брата, обично чудовиште”.

У 20. веку у оба светска рата водили су се и верски ратови, а у раздобљу међу њима засновале су се тоталитарне идеологије са милитантним циљевима. И када је поражена нацистичка идеологија, идеолошки антагонизам се наставио током Хладног рата и после његовог завршетка и краха стаљинистичког социјализма. Није се догодила смрт идеологија, догматски нормираног мишљења и веровања, ни када је у тријумфу либерализма, слободног тржишта и дириговане демократије Американац Фукујама означио „крај историје”. Напротив. У другој половини 20. века настало је „ускрснуће ислама” (Хантингтонова синтагма), бурно, експлозивно ширење ислама и избијање читаве серије верских и међуисламских ратова, које су инспирисале историчара Семјуела Хантингтона да напише врло сугестивну, али не и у свему објективну, на истинама засновану књигу *Судар цивилизација*. Неспорном се може сматрати чињеница да је са престанком Хладног рата и нестанком биполарног света, настао мултиполарни и мултицивилизацијски свет који је створила глобализација са факторима који су и њу омогућили, активирајући старе и стварајући нове идеологије, али и узрокујући међузависност драматичног интензитета.

Српски народ вековима бивствује на граници цивилизација и вера, а последњи ратови на просторима бивше Југославије, особито Босански рат, узроковани су и милитантним религијским енергијама, нарочито исламском, која је идеолошки и политички формулисана седамдесетих година прошлог века у *Исламској декларацији* Алије Изетбеговића, за чије су друштвено и државно уређење муслимани и повели рат у Босни 1992. године, а одговорили им Хрвати и Срби са својим политичким мотивима, у којима су и религијски били снажно и трагично изражени. Верски карактер Босанског рата био је прожет и подстицан интернационалним исламом, џихадом и помоћи исламских држава, нарочито Ирана, Саудијске Арабије и Турске, па се исламистичком сребренизацијом и окончао, и то са жртвеничким светилиштем и претњом освете у поруци, у коме је лажно и вишеструко увећан број муслиманских жртава у злочину који су починили Срби, што је плиткоумно и капитулантски прихватила тадашња влада Републике Српске и неки државни и страначки функционери Србије, уз сагласност политички коруптивних интелектуалаца окупљених у неким „не-

владиным организацијама” и медијима који разастирu неистине и зла схватања.

Последица „исламског ускрeнућа” је неоосманска политика Турске чији је министар ове јесени у Сарајеву значај Босне за Турску изједначио са значајем Анадолије, а Сарајево с Истанбулом, најављујући обнављање османског Балкана, на чему активно раде бошњачки реис-ул-улема и новопазарски милитантни муфтија, који настоје да интернационализују обнову османских санџака као бошњачки санџак у Србији, чија су верска и национална права тобоже угрожена српском репресивном влашћу. Рајетинско ћутање званичника наше државе и културне јавности о идеји обнове османског Балкана наговештава понорнички наставак титоистичке политике Србије према милитантном исламу.

Да овде станемо са суморним анализама српске стварности и поново се начелно сагласимо са Танасковићевим залагањем за екуменизам.

Упркос нејеванђељској идеологији милитантног католицизма и нашем трагичном искуству у 20. веку, искрено осуђујући верске злочине Срба у Другом светском рату и у грађанским ратовима деведесетих година прошлог века, сматрам и ја да Српска православна црква својим јеванђељским духом треба храбрије да заступа екуменистичку мисао са свим религијама нашег тла. Идеје екуменизма на секуларан и достојанствен начин треба у својој политици да заступа и Република Србија, не одступајући од свог идентитета и националних интереса у одбрани од упорног антисрпства бошњачких следбеника Изетбеговићеве *Исламске декларације* и лицемерног европејства и шовинизма у још увек традиционалној, туђманској политици Хрватске.

Православно-католички и међурелигијски дијалог с исламом на екуменистичким претпоставкама, у циљу разумне, толерантне трпеливости верских догми и демократске коегзистенције религија, ја сматрам егзистенцијалним питањем српског, свих балканских и европских народа. Екуменски дух, дух разума и слободе, дух споразумевања на уважавању аргумената и међусобног поштовања треба да прожме целокупну веру, културу и политику Србије, јер то је темељ мира на не-османском Балкану.

Аутономија мишљења професора Дарка Танасковића убедљиво и смислено служи духу екуменизма, хришћанској љубави међу људима и волтеровском просветитељском хуманизму.*

* Реч на представљању књиге Милоша Јевтића *Аутономија мишљења. Нови разговори с Дарком Танасковићем*, одржаном у Београду, у Задужбини Илије Милосављевића Коларца, 17. децембра 2009. године.

ЧУВАР ЛОГОСА

„Посреди је личност која се никако не би смела заобићи.” Овом констатацијом закључује Милка Ивић своју језгровиту „Реч унапред”, предговор у књизи разговора познатог новинара Милоша Јевтића с нашим угледним славистом, а својим учеником, Предрагом Пипером *Трагом речи*.¹ Постоји сви разлози да се осврт на ову сјајну перлу у ђердану јединствене Колекције *Одговори* започне увереношћу да је посреди књига која се никако не би смела заобићи.

Предраг Пипер (Београд, 1950) није непознато име у српској и европској науци о језику, а посебно у славистици. Напротив! Својим темељним радовима тематски разуђеног спектра, али и прожетим унутрашњим мисаоним и теоријским јединством усмерења, као и методичним и одговорним организационим радом у широко захваћеној струци (тридесетак сталних задужења у различитим институцијама и удружењима!), овај предани професор Београдског и Новосадског универзитета стекао је неоспоран, заслужени углед, како у славистичком еснафу тако и ван њега, у широј лингвистичкој и академској средини. Иако је по основном образовању русиста, а по пространости својих знања и интересовања слависта најплеменитијег кова, Предраг Пипер је постао и несумњиви ауторитет у питањима савременог српског језика, његове граматике и норме. Пипер је, дакле, ту спора нема, већ данас велико име наше науке о језику. Књига разговора с проницљивим Милошем Јевтићем, и самим славистом, речито потврђује ту чињеницу. Читалац ће у њој наћи прегршт драгоцених обавештења, саопштених на јасан, прецизан и неусиљено разговорни начин, о читавом низу значајних славистичких, србистичких, примењенолингвистичких и општелингвистичких тема. Просечно, па и натпросечно обавештени знатижељници ће у многим мудро осмишљеним и вешто формулисаним питањима Милоша Јевтића препознати недоумице које и сами у вези с појединим језичким и језикословним питањима имају, а у садржајним, никад догматским и аподиктичким, али увек довољно одређеним и логично образложеним одговорима Предрага Пипера

¹ Књига *Трагом речи. Разговори с Предрагом Пипером* објављена је у Београду 2009. године, у издању „Београдске књиге”, као 170. књига у Колекцији *Одговори*.

добити поуздани путоказ за сналажење у колоплету, неретко и врзином колу језичко-друштвене стварности у коју су урњени.

Књига *Трагом речи* обједињује три Јевтићева разговора с Пипером, вођена 1995, 2001. и 2006/2007. године. То, с аспекта кохерентности целине, уопште није недостатак, већ прилика да се развојно сагледају чврстина основног система вредности, као и морална и научна доследност његових полазишта и главних опредељења, уз стално будну „декартовску” сумњу и спремност на преиспитивање сваког суда у светлу нових сазнања и искустава, али и без несамопоуздане колебљивости. С друге стране, три остварена хронолошка пресека уобличавају слојевиту и динамичну слику наше, а делом и светске, језичке, културне, друштвене и политичке стварности током последње бурне и збуњујуће деценије прошлог и првих година овог века. С обзиром на Пиперово научно опредељење и његово активно учешће у готово свим најважнијим кретањима на југословенској и српској (социо-)лингвистичкој сцени, разумљиво је да су збивања на том плану у средишту пажње двојице брижних саговорника. То им, међутим, никако не сужава простор за разматрање питања од општег, глобалног домаћаја и цивилизацијске далекосежности. Чак и кад су непретенциозно саопштени само у назнакама, без обзира на то о чему је конкретно реч, Пиперове оцене и судови по правилу су изречени с мером, али без имало склоности опортунистичком разводњавању и претераном релативизовању. Добар пример за то је, рецимо, његово изјашњавање о осетљивом проблему односа према нашим писмима, ћирици и латиници (стр. 43—44, 106—107, 172), као и оспораваном називу великог *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ (171). „Не треба Србима увозна стабилност логорског типа с перспективном стабилности гробљанског типа”, духовито је резолутан Пипер, да би, као једини прави излаз из драме у којој се српски народ налази, препоручио онај истовремено најједноставнији, али и најтежи, „да се људи понашају како доликује човеку, без обзира на то ко је које вере и нације”, при чему треба „почети од себе” (180). Блиско је то „етици патријарха Павла”, сублимираној у вапају: „Будимо људи!”, али и Аристотеловој похвали умовању из *Никомахове еџике* (1177б—1178а), где се од људи, божански одликованих умом, тражи да живе према оном што је у њима најплеменитије, „јер, ма колико да је то обимом малено, оно ипак снагом и достојанством надмаша све остало”. Предраг Пипер се одлучно противи „моралном окоштавању” (111), а залаже се, и речју и делом, за изналажење „праве мере

компромиса и за главу и за душу” (92). У свему, а не само у науци, наравно.

Уопште, да је Предраг Пипер истакнути, свестрани и озбиљни научни посленик знало се и пре настанка и појављивања ове књиге разговора, а знало би се и без ње, иако она немало доприноси потпунијем сагледавању и те јавне и познатије стране његове личности. Она је, међутим, јединствена и драгоценна као капија кроз чија се дискретно размакнута крила, до границе омеђене Пиперовом скромношћу и смерношћу, као и карактеристичном отменом спољашњом уздржаношћу, може провирити у пределе његових интимнијих људских својстава. Није сигурно да је он тиме баш одушевљен, али је пристанком на „исповедни” разговор с Милошем Јевтићем показао да и човек његовог хабитуса и васпитања каткад (да ли баш сасвим ретко?) осети потребу да оспољи свет свог унутарњег склада, али и трагачких немира. И злато се проверава на пламену.

Потписник ових редова већ подуже познаје Предрага Пипера као цењеног и пријатног колегу, од оних који би могли послужити као образац научника и универзитетског наставника, а каквих је нажалост све мање, премда их, по свој прилици, никада није ни било баш много. Није ми он стран ни из повремених, у новије време све редовнијих, драгоцених кафанских дружења. Ипак, осећам да сам му као човеку на трагу тек од читања *Трага речи*. Зато и верујем да је посреди незаобилазна књига. Њеним трагом стиже се до ризнице која неслућено обогаћује и охрабрује сазнањем да у нашој народној средини, са свих страна заплускиваној и потапаној претећим таласима ништења и ништавила, постоје и делују људи којима је, као Предрагу Пиперу, јасно шта треба чинити, куда и како усмеравати српски брод. А српски брод је, у овом случају, и свељудски брод, јер Предраг Пипер спада међу оне истински најпросвећеније Србе којима ни пред великим светом није потребно да доказују како су његови пуноправни грађани. Управо онакав тип интелектуалца каквог је прижељкивао „најпознатији словенофил Алексеј Хомјаков, кога су пријатељи описивали као у много чему англофила” (53). Сама чињеница да Пипер помиње Хомјакова, на кога се, рецимо, често позива један од најбољих католичких познавалаца духовности источне цркве, кардинал Томаш Шпидлик, вишеструко је индикативна. Јер, мало је савремених лингвиста који би се сетили тананог Хомјакова!² Из разговора с Милошем Јевтићем неодољиво из-

² Пиперово вајкање да је „словенски дом могао бити једна од централних грађевина заједничког Европског дома” (99), као да одјекује са страница Шпидликове књиге *На изворима Европе* (Београд 2007), с тим што њен аутор

бија озарење спознаје да су Пиперови дисциплинованост, доследност, упорност и непомерљива радна методичност, по којима је у академској средини одавно познат, и на којима му се може само позавидети, исходишно нешто много више и дубље од васпитаваних, свесно развијаних и стицаних навика понашања. Пипер научник и професор израња из једног колегама и пријатељима, сем можда онима најближим, непознатог Пипера човека, из оствареног суштинског мира са самим собом и из готово савршене унутрашње равнотеже, утемељен на целомитом поимању Логоса, Речи веће од свих речи, а у свима њима оличеној. „Језик нам је дат да њиме славимо сав створени свет и живот, и да стварамо реалне и имагинарне светове по мери своје душе и датог нам надахнућа. Као што се сунце огледа у свакој капи воде, свет се огледа у свакој нашој речи и реченици, у укупном језику сваког човека и сваког народа. Сви језици и дијалекти света, садашњи и бивши, јесу разнобојна жива огледала Живота безмерно већег од језика”, своје лингвистичко, али пре свега људско *вјерују* надахнуто исповеда Предраг Пипер (179). Не чини ли вам се да горњи навод спада међу најмудрије, најлепше, али и најтачније редове о речи, који се на српском језику могу прочитати?

Међу запаженим одликама књига из Колекције *Одговори* јесу и добро погођени, ефектно срочени наслови. Тако је и овога пута. *Трагом речи* истовремено сажима богату садржину разговора и упућује на кључ разумевања Пиперовог универзума. Трагом речи стиже се до истовремено прапочетне и вечне Речи, оне што на Почетку би и којом је човек издвојен међу свим бићима — до Логоса. Сва разматрања у књизи одиста су у знаку Логоса, а целокупно Пиперово лингвистичко промишљање и делање усмерено је ка сагледавању и очувању његове озбиљно угрожене целовитости. Наслов књиге би свакако могао бити и „Чувар Логоса”, јер Предраг Пипер се укупношћу свог ревновања исказује као истрајни заточник тог врхунског Смисла. „Прави филолози су људи који трагом Речи трагају за смислом свог постојања” (143) саопштава он своје поимање научног служења језику и књижевности, односно *словесности*, као „шире схваћене науке о језику” (142). Да, о словесности је реч! Колико сам се само, поготово с обзиром на контекст, обрадовао сусрету с тим незаменљивим, а ипак из нашег језика и науке о њему одавно протераним словенским појмом/термином, с којим је модерна српска национална култура учинила

верује да словенски народи, кроз персонализовање поприлично отуђеног црквеног хришћанства, тек треба да одиграју своју велику улогу у изградњи заједничког *хришћанског* европског дома.

прве кораке. Та „шире схваћена наука о језику” заправо је целокупна људска делатност изражена и посредована речју, при чему је, како упозорава Пипер, „функција споразумевања само једна од многих језичких функција” (98, 169), а „језик је, пре свега, средство којим се у разговору *сџвара* (курзив — Д. Т.) нешто ново” (129). Та стваралачка, *лоџосна* димензија и енергија речи/језика произлази из значења које је „старије од физичке стране речи, као што је дух старији од тела у којем привремено обитава”, тако да речи у својој укупности, као и потенцијал њиховог комбиновања „представљају језичку слику света” (142). С обзиром на овакво, у бити метафизичко схватање односа између речи и (њеног) значења, разумљиво је да се Предраг Пипер матичним током свог теоријског проницања у тајну језика усредредио на повезаност граматичких и семантичких појава. Од самог почетка највише су га заокупљала питања граматичке и лексичке семантике, првенствено у словенским језицима, али с општелингвистичким, па и филозофским импликацијама. Његово постулирање постојања извесног општијег принципа „који се на мање или више сличан начин реализује у већем броју граматичких и семантичких категорија”, употребом терминолошке метафоре *локализација*, у зрелијој фази истраживања довело је до формулисања оригиналног *принципа најкашњеоријалне локализације*. Тако је Предраг Пипер стигао до промишљања проблематике језичких, а посебно граматичких метафора, односно до „централних проблема когнитивне лингвистике”, који су, како сâм констатује, „углавном остајали ван фокуса истраживања у водећим лингвистичким правцима и школама” (38). Наш угледни лингвиста је своје увиде објавио, у виду основа теорије семантичких локализација, у запаженој књизи *Језик и њпросџор* (1997), чиме је, као и даљим истраживањима у овој области, стао у ред истакнутих посленика на суштински важном и актуалном научном задатку превазилажења ограничења разних одвећ уских, формализованих и до теоријске догматичности и искушења „онтологизовања метода” самодопадљивих изданака и деривата структуралистичке лингвистике. Читаоцу разговора сабраних у књизи *Траџом речи* биће много јаснији људска позадина, систем вредности и мисаони хумус из којих је изникла баш таква ретка и племенита лингвистичка биљка, што није мала предност у сагледавању њених како језикословних тако и општијих домашаја и порука. Јер, велика је опасност од трајнијег поремећаја, па и потпуног губљења везе између *знака* и *означеноџ*, од тога да њихово аналитичко раздвајање, које је омогућило неслућене сазнајне продоре у језичку структуру, запрети коначним распућењем и, на крају, сумраком Логоса. Из чега, уосталом, из-

раста и на чему почива „хипокризија планетарних размера”, о којој као о „једном од карактеристичних обележја нашег времена” Милошу Јевтићу забринито говори Предраг Пипер (60)?

Само онај ко је проникао у сложени однос између речи и мисли зна да не треба арчити ни речи ни мисли, већ говорити тако да буде, андрићевски, „речима тесно, а мислима пространо”. Управо тако збори Предраг Пипер. Речима у његовом разговору с Јевтићем, срећом, није претесно, али је мислима раскошно пространо. Пипер није први који пред искусним, а добротним питачем открива можда и нешто више но што би желео да се о њему зна. Ако и јесте тако, добро је што је тако. Обојици хвала! Пипер на једном месту каже да је више склон „читању и слушању биографија и исповести других људи” (15), што се и могло претпоставити. Теже је било очекивати да ће нам он толико важног и драгоценог рећи о себи, и то на тако убедљив и упечатљив начин. Усуђујем се претпоставити да су његову уобичајену резервисаност, извесну закопчаност и обазриву уздржаност превладали човекољубље („лепа људска димензија сарадње и дружења”, 159), потреба за дијалогом који није првенствено научни, увереност у најдубље истине света и спознаја историјске бременитости времена у коме живимо, а у коме је човекова свест о тим истинама озбиљно пољуљана. Књига *Трагом речи* употпуњује познавање научника и професора Предрага Пипера, а открива га као личност богатог унутрашњег живота, стамену у темељним уверењима и кадру да своја зрела запажања о многим питањима прошлости, садашњости и будућности искаже мислилачки мудро, епиграмски језгровито, појмовно јасно, а све то неретко и однегованим, готово песничким стилем казивања. После свега, а свакако и пре свега, кад заклопимо корице књиге Јевтићевих разговора с Предрагом Пипером, схватамо да су његове научничке, педагошке и организационе врлине, које одавно поштујемо, појавни одблесак равнотеже једног унутрашњег душевног поретка смирено усидреног у веру да је „будућност давно објављена”, а да је „наше да ту објаву препознамо и да јој следимо” (183). Није, стога, нимало чудно то што је, такорећи мистички изражена, највећа жеља овог рационалног, дисциплинованог научника „нечујно ићи кроз живот као што у сунчано јутро клизи барка огледалом мора”, јер се тако, „по мери приближавања свету суштина, приближавамо свету апсолутне безвремене тишине, где су тренутност и вечност исто” (182). Само неко ко „признаје власт онога који је све створио и ко то носи у себи као принцип *унутрашње* теократије..., свестан ефемерности и 'демократија' и 'теократија' које се данас свим средствима намећу” (177), може имати разума и снаге да, савесно и зналач-

ки обделавајући језичке леје, о многим тешким и горућим недаћама и проблемима савременог света и свога народа проговори духовно надмоћним, али и вазда конструктивним, суштински ведрим исказом.

Трагом речи стиже се веома, веома далеко. До Почетка!

ПРЕДРАГ ПИПЕР

ДИЈАЛОШКИ УВИДИ У НАУКЕ И УМЕТНОСТИ

О издавачкој колекцији „Одговори”
Милоша Јевтића

Има питања без одговора, али нема одговора без питања. Та позната и важна истина говори о улози питања у историји сазнања, о сазнавању као дијалогу и о сазнању као плоду разговора, а и о значају умећа и искуства постављања правих питања у правом тренутку правом саговорнику.

У укупној историји српске културе тешко да је ико јавно поставио толико питања меродавним саговорницима, и добио на њих одговоре, колико је то учинио Милош Јевтић. Десетине поколења оних који говоре или бар разумеју српски, у Србији, Југославији и у другим земљама су, слушајући веома познату емисију Другог програма Радио Београда „Гост Другог програма” или читајући неке од преко пет стотина разговора које је Милош Јевтић у тој емисији водио, а потом многе и објавио, стицале или употпуњавале своја знања о томе ко је ко у српској и југословенској култури, а донекле и у културама других земаља, и шта је шта према поимању тих Јевтићевих саговорника. Више таквих разговора објављено је изван одређене едиције, у књигама неколико издавача, а највећи део је уграђен у колекцију *Одговори*. У њој су до сада објављене 182 књиге! Многи од тих разговора нису имали радијску верзију него су први пут објављени управо као део те едиције. „Тираж” сваке емисије „Гост Другог програма”, мерен бројем слушалаца, несумњиво је био већи од тиража било које књиге у тој едицији, али трајност штампаног медија свакако надилази трајност речи изговорених у етар, поготову што је судбина

сваке добре књиге, а Јевтићеве су такве, да има више читања и више читалаца.

Емисијом „Гост Другог програма” и колекцијом *Одговори* Милош Јевтић се подухватио важног задатка представљања широј јавности личности које по његовом мишљењу чине или су чиниле значајан део интелектуалне елите у Србији и некадашњој Југославији, укључујући и више слависта из других земаља, који су професионално и пријатељски били и остали у чврстим везама с нама. Међутим, колекција *Одговори* није само галерија словесних портрета познатих личности, иако у њој с разлогом има доста и таквих, него су саговорници Милоша Јевтића често и људи који, по природи свога посла, или свога карактера, мање или више удаљени од очију јавности, предано стварају у некој области науке или уметности уграђујући тиме своја најбоља стремљења, таленат, труд, знање и умеће у ризницу људског духа.

Земља која се развија промишљено, и сваки такав народ, води бригу о свим својим друштвеним слојевима, од којих је сваки на свој начин важан, али су посебно важни они по којем свет тај народ препознаје и по којем народ сам себе препознаје. Интелигенцију чине образовани људи. Елиту чине најбољи и најкреативнији, понекад и без формалног образовања. У стабилним и јаким земљама неговању елите посвећује се посебна пажња и то је део традиције развијених цивилизација. То се чини почевши од начина одабира најбољих ученика и студената на престижним школама, до начина њиховог школовања, стварања повољног амбијента да се индивидуалне способности најпотпуније развију на корист целог друштва и до систематског и промишљеног и сталног представљања таквих личности и њиховог рада својој и светској јавности.

У мање срећним народима то није тако складно организовано (с оправдањем или без оправдања што је тако) него је ту више непотребно изгубљених даровитих људи и плодова њиховог рада. А како стоји с њиховим представљањем широј јавности. Код нас се, на пример, ниједна установа тиме не бави систематски, него тек понека и понекад, па и тада углавном онима из своје уже делатности. А тешко да иједан појединац може сам стећи довољно добар увид у живот и рад највећих српских биолога, медицинара, хемичара, сликара, историчара, музичара, писаца, филолога итд. Нико их не може довољно добро упознати без помоћи онога ко би пред њим поуздано отварао врата домова и радних кабинета таквих људи, ко би заинтересоване ненаметљиво, али сигурно уводио у живот савременика чије ће дело вероватно трајати дуже од њихових биолошких живота. Тог важног посла примио се Милош Јевтић,

и пола века га обавља с много добре воље, припремања, знања и умења, свестан да ће, нажалост, увек бити и оних које није стигао да представи својим читаоцима и слушаоцима, али да је то разлог више да не посустаје у свом благородном послу и у добрим намерама.

Колекција *Одговори* пример је издавачког подухвата осмишљеног и у целини и у појединостима. Ко су саговорници Милоша Јевтића? То су представници различитих области науке, уметности и културног живота уопште. Ту су и лица која шири јавност добро познаје, али и они који се тој, широј јавности први пут представљају тако подробно. Када би у колекцији *Одговори* били само први, степен новог био би за већину читалаца сразмерно мањи, а када би то били само други, интересовање доброг дела потенцијалних читалаца могло би ослабити. Овако су ту и једни и други према месту које имају у културном животу своје средине.

У колекцији *Одговори* заступљене су, с једне стране, личности чији је стваралачки опус умногоне заокружен, а, с друге, и они релативно млађи, који су већ стекли углед у стручним круговима, али који још много могу да дају. Милош Јевтић таквим избором саговорника представља читаоцима колекције *Одговори* како личности које већ јесу препознатљиви део српске интелектуалне елите тако и оне који то све више постају, што целој едицији даје динамичност сразмерну процесу у којем се старија и млађа поколења сустичу и поступно замењују на заједничким културним пословима.

Као што сам избор речи „колекција” подсећа на збирку нечега што завређује посебну пажњу, тако и њен назив *Одговори* у фокус ставља *саговорнике* господина Јевтића. Иако не бива одговора без питања, овде су у жижи управо *Одговори*, а питања зато да би подстакла на што богатије одговоре. Таква позиција Милоша Јевтића у односу на његове саговорнике види се и у начину на који се обликује однос имена и наслова на корицама књиге и на импресуму књига колекција *Одговори*. Име Милоша Јевтића, као аутора књиге, дато је ситнијим слогом, а име његовог саговорника даје се као део наслова, односно поднаслова тако да буде наглашеније препоручено пажњи читалаца.

Наслови књига у колекцији *Одговори* очигледно су брижљиво одабрани. Они, пре свега, садрже неки карактеристичан податак о саговорнику Милоша Јевтића, било у вези с његовим послом или с његовом личношћу или биографијом, нпр. *Белине Цвејка Лаиновића*, *Ујоришћа Александра Деспића*, *Исјовесћи Василија Креспића*, *Адресе времена: најновије ујоришћаности за Владету Јерошића*, *Вершикале Јована Мићића*, *Москови*

Миодрага Јовановића, Снага јростѿора: Разговори са Николом Хајдином, Рукойис времена: Разговори с Љубомиром Симовићем и др. У наслову је често глаголска или апстрактна именица, а лингвисти добро знају да је глаголска именица кондензовани израз читаве реченице, а реченица ознака целе ситуације, због чега су наслови књига у колекцији *Одговори* по форми врло сажети, а по значењу врло богати.

Разговори у колекцији *Одговори* имају одмерено дату личну ноту, почев од објављивања на самом почетку књиге писма Милоша Јевтића своме саговорнику са захвалношћу што је пристао на разговор, и узвратног писма Милошу Јевтићу од његовог саговорника. То није просто размена љубазности него се ту често нађу подаци који сликовито дочаравају атмосферу пријатељског односа између Милоша Јевтића и његовог саговорника, и уводе читаоца у разговор који следи. Тај лични оквир има свој други део у завршним реченицама разговора, и на задњој корици, где увек видимо заједничку фотографију Милоша Јевтића и његовог саговорника у пријатељском разговору, а из захвалности коју Милош Јевтић испод те фотографије исказује својим сарадницима, види се да је свака књига његових разговора настала заслугом више људи који су се као пријатељи нашли на истом послу да подрже Милоша Јевтића у објављивању још једне књиге у едицији *Одговори*.

У самој структури разговора јасно се види да он обично има устаљени ток који иде од кратког представљања радне биографије саговорника преко питања о детињству и школовању, о учитељима и узорима, до каснијих раздобља животног и професионалног развоја и све до времена у којем се разговор води, при чему се не пропушта готово ниједно актуелно питање, нпр. савремени тренутак науке или уметности којом се бави саговорник Милоша Јевтића, проблем назива језика и статуса српскога писма, научне и друштвене перспективе, питања о угрожености животне средине и др. У књигама колекције *Одговори* обично се дају два разговора, између којих је понекад повелики временски размак, а поређење таквих временских пресека даје прилику да се направи јаснији увид и у доба у којем живимо и у личне животне и стручне фазе развоја саговорника Милоша Јевтића.

У форми разговора, с мером опуштеног, али никада површног, Милош Јевтић у сваком питању нуди грозд потпитања, која су увек и сама по себи информативна, као што је увек индикативно и то како саговорник прави избор на која ће питања одговорити, а која потпитања, због ограниченог времена и простора, оставља само са назнаком одговора или без одговора. Када се има у виду широка разноликост професија оних с

којима разговара Милош Јевтић, и његова редовна висока обавештеност и о саговорнику и о саговорниковом послу, јасно је да је свака књига колекције *Одговори* узоран пример темељне припремљености за вођење интервјуа.

Иако едиција *Одговори* има форму развијених интервјуа, она је по садржају истовремено и врело наше културне мемоаристике. Историја културе једног народа, као што је познато, пише се на основу доступне историјске грађе, којој се затим дају научна тумачења према провереним методолошким критеријумима. Међутим, мемоаристика је двоструко важна у осветљавању културне историје. С једне стране, она доноси низ појединости које као допунско светло могу да допуне или ублаже честу схематичност општих историјских оцена. С друге стране, увек је корисно, а и васпитно важно, имати увид у живе примере људи који су се посветили неким важним уметничким и научним мисијама и који су у томе остварили лепа достигнућа. Милош Јевтић је за нас разговарао и разговара са стотинама људи од пера и духа. Предано настојећи да што ширем кругу људи приближи прегнућа својих саговорника, он и сам остварује стваралачки подвиг који се стално употпуњује. Због тога Милош Јевтић заслужује пуну захвалност свих својих саговорника, слушалаца емисије „Гост Другог програма” и читалаца колекције *Одговори*. Због тога и наслов колекције *Одговори* не би био мање тачан када би гласио *Разговори с Милошем Јевтићем*.

МИРО ВУКСАНОВИЋ

ПРОЗИВНИК МИЛОША ЈЕВТИЋА

Двоумио сам се да ли у наслову да напишем *именик* или *ѝрозивник*. При том сам се сетио старих школских дневника који су имали, на почетку, узбучена имена. Иза имена су ишли предмети, њихов попис, редом, а испод, у рубрикама, оцене које су уношене после испитивања. Плавим мастилом након усмених испита, а црвеним мастилом оцене писмених задатака. То ме привукло да напишем — *ѝрозивник*, због носталгије, иако хоћу о човеку који има обрнут поступак. Он најпре пажљиво осмотри, провери, саслуша оцене, па тек онда име унесе у свој прозивник. Реч је о поступку Милоша Јевтића.

Мислим да једино ми који смо имали привилегију да нам, у сетовима, у сноповима, из своје добродушности и ретке упорности, професионално а никад професорски, новинарски као нико толико и на такав начин, као нико у српском новинарству, једино ми, у томе и дакле, знамо колико је тежак и важан укупни посао Милоша Јевтића. Тежак јер захтева дуге припреме, пуну концентрацију и велику обавештеност. Важан јер од својих саговорника добија и оно што никад не би, у том облику и обиму, признали и објавили. Зато прозивање Милоша Јевтића добија виши и трајнији смисао, зато његов прозивник постаје јединствен именик, какав није могућно прочитати, саслушати и прегледати. Замислите, на тренутак, како је Милош Јевтић, кроз десетине година, безмало цео један радни век, сваке недеље, у шест поподне, после најаве која је у кућама као главна вест чекана, почињао своју емисију *Гости Другог Програма*, на Радио Београду. Емисије су трајале један сат, састављен као пун месец, као круг, а сав у кружићима, у алкама везаним једном за другу. У њима је, у казаном времену, на казани начин, своја сећања, размишљања и сведочења саопштавало више од седам стотина научника и уметника. (Има Милош Јевтић прецизан број. Код њега је све систематизовано, доведено у поредак који је он смислио, наређао у *пошљак*. Али, намера овог спонтаног описа није да буде такав, у свему прецизан, с тачним бројкама. Зар није довољно рећи да је имао више од седам стотина саговорника у својим емисијама? Зар неко може да покаже сличан рекорд? Достини је за све године новинарског рада и оно преко Јевтићевих седам стотина резултат за награђивање.)

Недавно сам, у пролеће ове године, имао у руци списак свих Јевтићевих саговорника. (Понавља се, намерно, реч *саговорник* а не нека новинарском послу приличнија, и чешћа реч, зато што је Јевтић доиста са својим гостима *разговарао*. И то је дало највише магнетних честица његовим емисијама. Реч на реч, мисао на мисао, лако и природно. Као да ништа није припремано, а нигде нема спотицања. Није лако достићи такву равнотежу.) Јевтић је од првог разговора кренуо магистралом. Није био заведен окукама и пречицама. Ове мале путне метафоре хоће да кажу: Јевтић је кренуо у свој океан разговора од председника академије наука и уметности, и то српске, у југословенско доба када је већина кретала с другог места, националног и струковног. Зато што је Србима као најбројнијим било одређено да буду попустљиви и пажљивији према другима него према себи. Јевтић је, ипак, уризикао да крене из средишта, а потом да се упуту рукавцима. Оно струковно, ту горе поменуто, мало неспретно хоће да наговести колико је Јевти-

ћев почетак (и пут до данашњег дана) био друкчији. Није кренуо од политичара и од првог међу њима. Није хтео да буде новинарски Пинки. Хтео је да буде новинарски Екерман. И то постао.

Немачки Екерман је одабрао најумнијег Немца да бележи његове узгредне мисли, оно што Гете (можда) не би записао. Тако смо и добили Гетеово високо мишљење о српској усменој књижевности. Српски Екерман Милош Јевтић имао је друкчију амбицију. Није одабрао једног српског (или југословенског) интелектуалца, водећег у свему, већ је одабрао стотине њих. Није, дакле, Милош Јевтић имао наум да побележи запажања човека који чини епоху. Хтео је да забележи епоху коју су обележили његовом пажњом одабрани људи. И то је успешно постигао, јер је по заслугама бирао научнике и уметнике из свих области. Читањем њихових имена, зачуђени, изненађени и када знамо Јевтићев подвиг, осећамо како се уз наше сећање нижу три века — деветнаести (као место рођења најстаријих), двадесети (као место када су се сви пуном снагом остваривали) и овај наш, завршни и почетни истовремено. И сваког можемо да чујемо у огромном радијском архиву, са трака које су ризница у једном примеру, од сваког од седам стотина и више уметника и научника имамо шта, узнемирени њиховим директним говором, да научимо. Да утрнемо од велике моћи знања и вештине свих врста.

Одатле, из ризнице какву није друга радио-станица осим београдске добила, Милош Јевтић је створио још једну јединствену збирку. Изговорено је пренео у писано, а писано у штампано, у књигама укоричено. Журим док пишем, јер се не може знати која је сада по реду Јевтићева књига у штампи, јер не можемо, опет, имати тачан број, јер се број књига у Едицији *Одговори* приближава двестотој. Такав систем књига у низу нема нико осим Милоша Јевтића. Толико је разговора у књигама досад објавио, а нема намеру да се заустави. Он то не уме. Природа и сви што дају, удружени, Милошу Јевтићу су одредили да иде напред, да иде увис, да се пење, да остави своју коту коју ће мало ко достићи. Тачније би било да кажем, у садашњој брзини свега, да нико неће ни помислити да се на толики врх пропне.

Јевтићеве књиге, у колекцији, имају осим питања и одговора, општих, обухватних, стостраних, из свих предела науке и уметности, имају посебне додатке: фотографије личности с којима је разговарао. Дате су између речи, речите на свој начин, по моделу *од малих нођу*.

Тако Милош Јевтић јесте троструки бележник. Његове ликове (баш какви су били, без кићења и додатака за било ка-

кво удешавање) можемо чути, прочитати што смо чули и видети какви су људи које смо чули и чије смо реченице прочитали. Глас, реч и изглед. Слушање, читање и гледање. То су и тачке и стране троуглова у којима налазимо госте *Другог програма* и Милоша Јевтића. Он је, заправо, основао и развио *други програм*.

Због свега, а и због овде непотпуно назначеног, због учинка пред којим се капа сама одиже — добронамернима и правичнима, и пред којим се завист уз руку пење да капу што пре спусти на главу оних који нису ни добронамерни ни правични, Милош Јевтић јесте неко други. Неко други по ономе што је сам собом учинио, а међу нама, и наш, као мало ко по ономе што нам је учинио.

Нови Сад, 2. IX 2010

ВЛАХО БОГИШИЋ

ЈЕВТИЋЕВ КРЛЕЖА

Након што је умакао из хабзбуршких војних завода те се неуспјешно покушао снаћи на балканским бојишницама и у загребачким редакцијама, Мирослав Крлежа преживљава Први свјетски рат, у којему нестају многи и много од онога што је формирало његов Свијет да би се убрзо пробио у само средиште јавнога живота и ондје задржао дуже од икога у грађанској Хрватској, преко шездесет година, све до своје смрти у дубокој старости. Прво, прискрбити позорност, успјело му је снагом талента, при чему није посвемашња изнимка, те великим размјером кризе, када и мале средине, попут хрватске, лакше кореспондирају с опћом дикцијом епоха. Крлежине су драме и новеле у авангардистичкоме слогу утопијскога оптимизма доиста не само изражавале сав трагедски потенцијал пирамида мртвих домобрана него и наше адмирале увјерљиво функционализирале на позадини црвених барјака посљедњих барикада које су се додиривале на еуропским улицама и позорницама. Но како је постигао оно друго, опстати тако дуго и тако усамљено на друштвеној позорници, од Видовданскога до Еуропскога устава, и у језику који се једнако драматично развио, од скучених кровова *Хрватске младе лирике* до лабиринта слободе у *Киклоју*, остаје загонетком која је повластица оних које заи-

ста, због себе, а не ради њега, занима оно што се при том догодило.

Када би се и сам, поткрај освртао на то што се с њиме збило, Крлежа је истицао проблем разумијевања, то да људи, како то понавља и у овој књизи често „читају како хоће, а не како је написано”. Крајем мјесеца студеног 1981, „у полумраку собе” свога дома на загребачком Гвозду говори сликару Ваништи, аутору најбољег, премда „фиктивног” интервјуа с њиме: „Био сам, може се рећи, политичар једног малог народа. Шездесет и више година залагао сам се да буде боље него што је било, за неку врсту прогреса... Ако је неки Хрват (у Загребу 1900) постао фишкал и, зарађујући на ситним парницама, купио двокатницу, то се сматрало великим успјехом. Дошао је Први свјетски рат и иза њега све остало. У таквој сам средини с биједном књижевношћу искочио, као clown, више буком него неким другим квалитетима. Покушао сам нешто рећи о томе народу, његовој повијесној и географској увјетованости, његовој стољетној потиштености. Писао сам о сликарству, о вјерском расколу, о Риму, патаренима... као артист, своје ратне новеле, драме, романе, есеје... Хоће ли штогод остати од свега тога; хоће ли се то заборавити, хоће ли нетко све то избрисати? Тко ће о томе просуђивати, и у којим околностима, у вакууму око нас, у помањкању климе, у потпуној празнини?” Крлежа није био само важан писац, његовим ријечима „политичар”, него и добар писац. А такви, добри писци се увијек, све до краја питају „хоће ли нетко све то избрисати”, је ли врједило толико да не буде избрисано. Но у разговору на који се позива Енес Ченгић он је нешто прије (1973) алудирао и на другу разину комуникацијске „празнине”: „За Хрвате сам од почетка био Србин и унитариста. За Србе франковац и усташа, а за усташе опасан марксист и комунист, за неке марксисте салонски комунист, за клерикалце и вјернике Антикрист кога треба прибити на срамни ступ. За малограђане послије рата сам крив да је до свега овога дошло, за партијце што нисам дошао у партизане, за војнике зато што сам антимилиитарист, а за антимилитаристе што сам бољшевик.”

Све и ако је доиста десетљећима након одласка, па и опоруче којом је и сам пројицирао својеврсну рецептивну одгоду свога портрета, остао заточеником властите преодце о непревладаним неспоразумима фигуре којима се Крлежа користи када говори о себи и онима с којима је живио — прогрес, партице, књижевност, патарени, раскол, унитаристи, клерикалци, милитаристи — замрле су саме од себе. У његову дјелу, њему самоме, међутим, мимо њих, дакле мимо његове не само мемоарске реторике, поред и изнад ње, живи спектар појмова

који га је учинио оним што је био, а и што јест — самоћа, љубав, истина, прича, демократија, слике, Еуропа — и понајприје будућност. Говорећи у овој књизи, њезину завршном, излазном поглављу о будућности, времену у којему живимо, писац је не само шокантно прецизан — компјутори се продају на буваљацима као стара крама, а генетски инжењеринг програмира физиолошке али и душевне димензије — него и оптимистичан: „Звездану, стаклену, прозирну, смарагдну Земљу, што ће пловити по мрачним даљинама непознатог времена као расвијетљена небеска свјетилка”. Крлежа је као „важан” писац доиста и „тежак” писац, с чиме су се суочили нараштаји гимназијалаца и њихових професора док га се читало и учило у школама, но исти је тај писац, као добар писац једноставан унаточ дугачким и замршеним реченицама, јер му је ритам хармоничан, па се о тому да је неразумљив и стога незанимљив најчешће говори када га се изврсно разумије, тако да се онога тко разумије то болно тиче.

У енциклопедији о Крлежи се за ову књигу „Разговора с Мирославом Крлежом и његовим дјелом” каже да припада жанру фиктивних интервјуа, односно да је разговорна цјелина цитатно аранжирана из ауторових биљешки и објављених дјела. У поетичкоме погледу та је претпоставка дјеломице тачна, па ју је вјеројатно био свјестан и српски публицист Милош Јевтић, уредник Радио Београда када се први пут обратио Крлежи с молбом да наступи у његову програму. На други начин свјестан од Ваниште, који је Крлежина непрестана враћања властитим цитатним топосима слушао живом, али тко год је читао Крлежу, а Јевтић очито јест и прије него га је у последњи трен срео, могао је знати да Крлежа и када говори — пише: „О начину вођења интервјуа могли бисмо се договорити посебно. Заправо, одговоре можете написати, а можете и говорити” (1977). На предлошку Јевтићева писма које се чува у Крлежиној оставштини у Националној и свеучилишној књижници у Загребу, Крлежа скицира одговор у којем каже да му је „жао што није у позицији да се одазове позиву из низа разлога, а највише зато што не води”, или можда „не воли”, јер је рукопис нечитак, „ову врсту разговора-интервјуа какви се јављају у нашој штампи”. А зашто их „не воли” објаснио је одмах на почетку разговора када је до њега ипак дошло: „До данас нисам чуо ни једне живе душе да би ме запитала јесам ли прочитао неки разговор с проминентом нашег пера.” Стога се Јевтић упућујући Крлежу тко је све и како важан говорио за његов доиста репрезентативан радијски програм, у што је Крлежа ионако био упућен, кретао погрешним трагом све док се није обратио Бели Крлежи, те прво с њоме снимио интервју.

Када Бела Крлежа, у такођер очито претходно текстуално припремљеном разговору, говори Јевтићу примјерице да су „театар и народ једна цјелина” те да „отуда, у свакој будућности човјеку ће бити потребна жива ријеч другог човјека” и да је управо „то театар”, Крлежа је, односно његови „цитати” већ близу.

Деведесетогодишњаци ни данас, па ни када с идејом разговора као таквога немају посебан проблем, не говоре често за радио или телевизију. Електронски медији особито нису средство кроз које би се разрађивале идеје, али Крлежа је преко *Енциклопедије* био непосредно освједочен колика је важност прочишћене, оцијеђене, једноставне и разговоријетне поруке. Његова неуморна расправа, и преписка, с писцима енциклопедијских текстова не тиче се тек, као што се то види из „маргиналија”, онога што се жели рећи већ поготово начина на који ће се то учинити. Водећи своје јавне расправе, умјесто кроз медије, у полемичким књигама и предавањима, те напосе у непосредним разговорима и преписци чији фрагменти сугерирају фасцинантне размјере, Крлежа је непрестанце провјеравао постоји ли у хрватској традицији, поред приповједне, експликацијске и пригодне и скривена „повијест идеја”. Када је започет рад на *Енциклопедији* њезино се језгро у љето 1951. договорило да ће „директор, Ујевић (Мате), Шегедин и Малинар узети на читање” Матошеве есеје, те да у том раду „неће скупљати самодатке потребне за израду” енциклопедија, „већ ће настојати исцрпсти све проблеме с најширег књижевног и историјског гледишта”. Сличној се врсти културнога рударства с обзиром на Крлежин опус, укључујући предлошке попут *Мога обрачуна с њима* и *Еуроје данас* већ идућега мјесеца посветила одабрана пробрана скупина кореспондената. Каже се да ће јој се „кад се поврати с годишњег одмора” придружити и др. Ујевић, но премда ће се она слиједећих десетљећа, све до заправо посљедњега разговора с Крлежом који води Јевтић, мијењати, о чему год Крлежа буде говорио уз њега су увијек властити цитати како се не би застранио у празнину које се бојао.

О томе хоће ли њихов разговор, након што је објављен на Радио Београду те у изводима пренесен у новинама, бити објављен као књига Крлежа и Јевтић се нису стигли договорити. „Посебно је, разуме се, питање, мислим да се друг Крлежа сагласио у начелу, о идеји да се текст објави као књига. Волео бих и о томе, ако друг Крлежа сматра да је то потребно, да се још једном договоримо”, пише Јевтић Бели Крлежи. Милош Јевтић је многе од својих разговора објавио у засебним збиркама, његова колекција „Одговори” обима са готово двјеста свезака, а транскрипти који се чувају у Народној библиотеци

Србије десетке тисућа картица. Но није Јевтићев разговор једина Крлежина књига која за протеклих четврт стољећа није објављена у Београду ни у Србији. Изузму ли се ријетка издања Крлежених драма као лектире, Крлежа је у Србији за чији је радио говорио и из парадигме „хрватске шутње”, када су га дома потихо оговарали да не говори уопће, прешућен. У разговору с Јевтићем Крлежа говори и о Хрватској Републици, али и о онима који су прије њега прелазили ту и друге границе да би их се у Хрватској и без радија чуло.

Од свога разговора с Крлежом Милош Јевтић као што се види није одустао. И без судбине која сваку књигу одређује тако да ју се чита с обзиром на њен живот, а не само оне који су је чинили, Јевтићев је разговор с Мирославом Крлежом доиста разговор и утолико друкчији не само од других текстова који се такођер зову или јесу разговори с Крлежом него и од Крлеже до каквога се долази у књижницама и када у њима има његових дјела. Приређен тако да остане дио духовнога амбијента времена у којему је настао, с језичким и стилским, фразеолошким, апаратом понекад музејски патетичним, овај Крлежа долази из Јевтићеве београдске собе као да се у њој намјерно скрио да би се изван времена цинично насмијао на наш и свој рачун, подсећајући да је упорно говорио о ономе што је знао, на начин како се то у различитим временима ради, када се ријечи премећу али истина, усамљеност и право човјека да мисли и говори друкчије од других не нестаје ма колико се они који ту једноставну повластицу писца покушавали оповргнути трудили тако да траже њихов скривени рукопис.*

САВА БАБИЋ

ИСТРАЈНИ ИГРАЧ

1.

Код нас је уопште мало људи који истрајно раде. Када је неки Србин такав, онда се за њега каже да мора имати у себи нешто немачке, швајцарске... крви.

Својевремено сам гледао у биоскопу већину филмова Пурише Ђорђевића. Памтим их као добра, изузетна дела. Сада

* Поводом књиге: Милош Јевтић, *Многочислованој господи мравима*, разговори са Мирославом Крлежом, Наклада „Левак”, Загреб 2009.

их гледам у низу, данас нам то техника лако омогућава. И дивим се њиховој вредности, зуб времена им није наудио. Чак су сасвим савремени филмови. А четрдесетак година је већ прошло. Откуд то? Па филмови брзо застаревају, брже него друге уметности. Али остају и трају само највреднија дела, оно што је посве изузетно. Да ли ће и даље филмови Пурише Ђорђевића одолевати времену?

Недавно сам путовао аутобусом за Ниш. Дуга возња аутопутем, обезбедио сам се лектиром. Загњурен у књигу, у неко доба приметим да жена средњих година до мене, добро одевена, тешко обуздава смех. Чуо сам смех деце и раније, вриште, али ме то није занимало: гледају неке филмове на екрану које пушта кондуктер. Погледам: серија филмова о... Ваљда под насловом *Жикина династија*. Загледам мало и ја. Знам ја ту серију, нешто мало сам гледао, ниједан филм до краја. Слабо, и направљено за неку широку публику. Кад оно, време минуло, а, ето, и данас изазива интересовање, чак раздраган смех, не само деце. Гледам и ја, и помислим: некада су Чаплин и Бастер Китон снимали кратке филмове који су били атракција, озбиљан свет их није ценио — све саме бургије, — неки други филмови су били на цени. Од тих других филмова једва шта је и преостало као жива вредност, а кратки филмови ове двојице и данас изазивају пажњу и — смех. Да ли ће се нешто слично поновити, помислио сам, у нашој савременој кинематографији. Све што је било помпезно, патетично, политички пробитачно, лажно... пропаде без трага, остаде о нашем добу — ова непретенциозна серија филмова као сведочанство о нама и нашем вемену.

Поновно гледање филмова Пурише Ђорђевића сада ме уверава да помисао није била тачна. А уз њега треба поменути Александра Петровића, Живојина Павловића, Душана Макавејева...

2.

А онда откривам још једну чињеницу. Када сам поређао низ најуспешнијих његових играних филмова, добио сам следећи низ: 1965 — *Девојка*, 1966 — *Сан*, 1967 — *Јуџиро*, 1968 — *Подне*, 1969 — *Крос-контри*, 1970 — *Бициклизми*.

Даље бих могао ређати филмове и године, али одустајем. Шест година узастопце, сваке године по један изузетан филм! У његовом личном животу то је раздобље између 41. и 46. године. А треба рећи да је снимео двадесетак играних филмова, педесетак кратких; написао преко 200 сценарија. Ми то обично зовемо комплетно животно дело. А он не престаје да пише

сценарија, а када на конкурс успе да обезбеди новац, и даље снима.

Па он нема ни капи српске крви, рећи ће они који истрајност и трајан успех тумаче не као таленат и рад, него као нешто нама старо.

3.

Али Пуриша Ђорђевић је исто тако и писац, непрекидно објављује своја дела, има за собом десет књига. И која је његова права вокација, могли бисмо се запитати. Он сам каже да књиге пише када не снима филмове, значи рад иде упоредо и наизменично, само што он исто тако каже да је њему писање теже од рада на филмовима. Зашто? Рекли бисмо да је ствар баш обрнута.

На почетку његовог књижевног рада налази се збирка приповедака *Писма из мале вароши*. Ратно време, али виђено на необичан, суров начин: суровост је општа, човек је подиљвао у злим временима. Пуриша Ђорђевић је сведок свога времена. С ове дистанце говори о ужасу као да је то неки стрип. Перспектива пронађеног тона: дечија наивност и спонтаност, ређање готово огољених догађаја, имена живих и мртвих другова, не да није примерено за ужасе, него обрнуто — тиме страхоте бивају још веће и потресније.

Свако од ових *Писама* има своју непроцењиву уметничку вредност. У једном строго контролисаном идеолошком времену партизани и четници на истим задацима, опредељења појединаца готово произвољна, последице убрзо страшне, репови још и данас трају. Све смо то ми, истовремено и злочинци и жртве. Збирка је комплетна и уметнички израз довољан.

Књиге које следе нису више такве. Шта им то недостаје, тешко је утврдити.

4.

Био сам једном у сличној дилеми. Живојин Павловић је нека врста пандана Пуриши Ђорђевићу. Филмски режисер и писац. И Павловићева прва збирка приповедака *Кривудава река* комплетно је дело, довољно као уметнички израз. Чак се у том првом делу огледа и наслућује укупан Павловићев свет и ауторов уметнички пут. Али сва остала књижевна дела која су уследила — иако значајна, успела, награђивана — носе печат недовољности. Шта им недостаје?

Павловић је изразити филмски стваралац, он и када пише романе, види их као предлошке за сценарија и филмове. Његовим књижевним делима недостаје режија, кадрирање, монтажа... да би била комплетна и уметнички довршена. Без обзи-

ра на остварене књижевне вредности, Павловић би, изгледа, најрадије ишао из филма у филм, али како нема прилике, свој филмски алат одржава књижевном продукцијом. Изузетак су *Дневници*, где се срећно спојило реаговање на стварност и блицеви као осветљења тренутка; то и није књижевност, већ само писање које не тражи белетристичке облике саопштавања.

И Павловић је продуктиван и неуморан, успешан и неисцрпан.

Нешто слично налазимо и у делу (делима филмским и књижевним) Пурише Ђорђевића. Не сећам се шта је Павловић мислио о Ђорђевићу и његовим делима (вероватно га је високо вредновао), али знам колико Ђорђевић цени Павловићево филмско дело.

Све књиге Пурише Ђорђевића (сем *Писама*) носе на себи печат: писао их је човек који мисли филмом. Било коју књигу можемо анализирати с тог становишта и доћи ћемо лако до тог закључка. Узмимо роман *Тужна недеља*. Заошијана велика тема, Срби и Мађари, Источна Европа и ми, крупне, атрактивне и недовршене сцене које вапију за филмом, али нису мотивисане, ни сцене ни личности. Очито да им недостаје рука режисера која ће конкретизовати и чулно изразити чудне перипетије и готово немогућа збивања. Све то у филму може да добије своју „логику” и уметничку вредност. Ђорђевић се чак одважио да једна од значајних личности буде Бела Хамваш, кога он неизмерно цени, па му је поверио улогу часног човека који активно делује, мота се с људима шпијунско-политичке професије, све у интересу спасавања одређених вредности. У књизи је и то проблематично, али није тешко замислити руку режисера Ђорђевића која све то претвара у сан који онда може да обухвати све, па и нешто што реално не припада једној крупној филозофској личности и медитативном поимању света.

5.

Одиста, Пуриша Ђорђевић се у својим најбољим делима бави сном. Он, аутор сновидан, средствима сна тка дело. Ако је уметничко дело, покушај да се „директно” реализује стварност, оно ће одмах застарети. За реализацију уметничког дела је неопходна лирика, другачије речено — сан. Чак ако и не видимо те елементе, можемо запазити вео којим је дело заклоњено, умерено ка лирици, музици, сну. Најбоље појединости, можемо се уверити, али и најбоља дела, настају у магновењу које нико не може рационално објаснити, чак ни сам стваралац. Сви рационални покушаји, колико год далеко стигли, не

могу сазнати настајање дела, преостају нерационални покушаји, ирационална тумачења, лелујаво сазнавање загонетке.

И стигли смо до суштине дела Пурише Ђорђевића. Најбоља његова дела понајпре, али и сва друга, можда мање успешно, заснована су на сну, лирици. Таква је збирка *Писма из мале вароши*, низ његових најбољих играних филмова, па чак и малено спонтано чудо, документарни филм *Тонино Гвера*.

6.

О самом Пуриши Ђорђевићу, срећом, имамо довољно забележених података, што филмски, што на хартији. *Биографија, Allegro t'a non troppo*, потом разговори с Ранком Мунитићем, па Спичеков филм *Лето време за млади грацк — Пуриша* (2009), а на крају, та драгоцену осветљења допуњава, ево, и књига у серији „Одговори” Милоша Јевтића (*Домаће огњиште Пурише Ђорђевића*, Београд 2009).

Подстакнут питањима М. Јевтића Пуриша Ђорђевић води своју причу у скоковима, помало шеретски, опет је нашао свој тон. Али када дописује, без упућених питања, другу половину књиге, као да се ништа и није догодило, опет тај нађени тон којим он лако говори о себи, не упадајући у хвалисавост и сентименталност, као ни у патетичност.

Али као да ова књига и није новост. Они који су читали друге Пуришине књиге, гледали његове филмове, као да то све однекуд знају, истина не овако експлицитно. Сада су се многе ствари нашле на окупу, драгоцено могу да послуже као поуздан приступ једном обимном и разгранатом делу које није лако сазнати и имати ваљан преглед над његовим вредностима. Филмови који су изгледали толико аутономни и незезани за конкретан живот, одједном добијају још једну конкретну линију, под овим снопом светлости померају се и њихово тумачење изгледа нешто другачије.

Довољно је, на пример, поменути његове опаске везане за поједине филмове и људе, за поједине књиге, њихову нарудбину. Можда је у овом нашем контексту занимљиво да је, каже он, написао сценарио који није био прихваћен, па је он на основу њега написао роман *Маслачак*. Али је најважније што је Ђорђевић веома поуздан сведок када говори о себи, увек говори о истој ствари на исти начин, без мењања чињеница које су у међувремену могле да расту и набујају.

7.

Од свих података који су разбацани по тракама и књигама Ђорђевић тка портрет свога оца, али само од успутних блицева; слуте се цела биографија од Првог светског рата па до ча-

чанског гробља. Поштовање и љубав сина потиснути у позадину, али уз вајкање: шта је све требало да га пита. А у Спичековом филму *Лейо време...* скулптор ваја бисту Пурише Ђорђевића, а потом на гробљу, поред бисте његовог оца, син на усној хармоници свира очеву песму *Грана од бора љала крај мора, немој мајки ћилим њкајки...* Питам га како је смогао толико снаге и концентрације, а он: ех, кнедла у грлу, јебига...

8.

Откуда извире тај чаробни и мајсторски пронађени тон, као да је он важнији чак и од форме дела, препокрива је. Мало је казати — шарм.

Можда је боље — да останемо ближе делу Пурише Ђорђевића — испричати две приче које је он јавно озбанио, два његова највећа „гафа”, како их је назвао.

Као познат фудбалер Борца, његов центархалф, на утакмици с Радничким, Чачани су први пут на прагу прве лиге. Пред сам крај утакмице центархалф даје аутогол и од сигурног пласмана ништа.

Један свој познати и успешни филм хтео је да прикаже, после Београда, и својим Чачанима. Појавио се на почетку, оставио салу и пошао да прошета и обиђе познанике. Вратио се у одређено време, музика одјавне шпице иде, улази у салу да се поклати публици. Нигде никога, сви су напустили пројекцију.

Ко може о себи да прича овакве анегдоте? Па само онај мангуп који има иза себе велико дело и који зна шта је могао још, а није му се дало.

9.

Када год се вратим са Златибора, ако ме ко запита (а и не мора, сам ћу наћи разлог да кажем) где сам био смештен, спремно одговарам: у апартману Пурише Ђорђевића!

Камповали смо на Златибору, деведесетих година све док камп није укинут. Тада у суседству, на једном пристранку почео је да се гради низ апартмана. Чули смо да ће и Пуриша Ђорђевић бити власник једног од њих. Лепо, прослављени филмски режисер имаће заслужени апартман. Много касније сазнао сам од њега самога да је одиста уплатио аванс, после није имао више пара, једва је успео да прода започету градњу и да извуче оно нешто уложеног новца. (Треба да га утешим: кажу да су ти апартмани лоше урађени, не ваља изолација и влаже!)

Од тада не само да казујем како сам боравио у апартману Пурише Ђорђевића, већ проширујем: у апартманима Пурише

Ђорђевића. Зашто би оговарање, трач били само негативни? Пуриша Ђорђевић има своје велико дело којем се треба дивити. Ја не могу ништа више, поред поштовања за аутора, него да му доделим неколико тричавих апартмана.

10.

Овде би сада могла да се наведе чудна мисао Пурише Ђорђевића: „Када те неко не воли, онда пиши. Тако су настали моји романи и приче.” Када он пише, увек му је, изгледа, на уму да ће то, ако није довољно добро, моћи да поправи приликом снимања. Ако није погођен тон, ако није довољно уверљиво, ако у том контексту не иде, е па, промениће, дописаће, скратиће, опет ће доћи на своју уметничку меру.

11.

Пуриша Ђорђевић често цитира Белу Хамваша чија му је мисао, изгледа, од помоћи. Па ево једне Хамвашеве мисли: Истина Жене и истина Мушкарца две су истине једнаке вредности, нема подређености ни надређености — тек заједно су Истина.*

МИОДРАГ ЈОВАНОВИЋ

СВЕТ ТИШИНЕ ДРАГАНА СТОЈКОВА

У 171. књизи Колекције „Одговори” Милоша Јевтића откривају се животна и уметничка упоришта сликара Драгана Стојкова. Поступно се сазнаје да се опробао у многим ликовним дисциплинама: цртежу, графици, дизајну, фотографији, док му је филм остао „најдраже искуство”. Коначно, све је потиснуло сликарство. Слика је за њега освајање белине. Истим приступом је освајао стазе властите будућности. Космичка наука захтева да се постоји увек и само за садашњи тренутак овоземаљског живота. Сложена личност Стојкова привржена је и том постулату, физички и у мислима увек је пред штафелајем, са породицом, пријатељима. Веома држи и до ширег окружења, посебно до публике на својим изложбама. Озареност посетилаца доживљајем пред његовим сликама донела је преокрет

* Поводом књиге: Милош Јевтић, *Домаће огњиште Пурише Ђорђевића*, „Београдска књига”, Београд 2009.

у њему самом, „раскрстио је са сликарством меланхолије и де-струкције”, предао се „сликама пуним оптимизма”.

Пред добро припремљеним и пронишљивим питањима Милоша Јевтића израстало је сопство саговорника и у овој књизи усмерено ка успостављању равнотеже између рационалног и емотивног, експониране иконографијом квадрата и кружнице. Овале облутака, јабука, пужева, кестења, супротставља он приказивањем правоугаоних рамова за слике и корица књига, стакленим пирамидама, стрелама заострених оловака, како би и на тај начин наглашеније сугерисао опозицију утиску да су све његове слике подређене покорности оштроугаоним геометријским матрицама. У таквим тумачењима за одговоре Милошу Јевтићу несумњиво се рефлектују особености Стојковљевог карактера. Јер, као образован сликар, венецијански ђак, добро упознат са амблематским вокабуларом италијанског барока, није имао разлога да скрива приврженост Јунговом схватању круга као симбола душе, а квадрата материјалне реалности. Под плаштом свог астролошког знака Стојков открива обележја свог персоналног портрета, обасјаног топлином свеprisутног топлотог погледа и меког осмеха. У гестовима наизглед смирен, уздржан, рационалан, у ствари, успешан је господар унутрашње напетости, баш као његово аналитичко сликарство које као застор заклања карактерну позорницу у чијој се драматургији сучељавају неприкосновеност правих и племенита топлина кривих линија.

У дијалозима у овој књизи, неочекивано говорљив, отворио је Стојков само део трезора сећања, захвалности, надања, стрепњи, као громадни габарит победника у двобоју разумног и осећајног, на нимало лаким путевима који воде миротворачкој равнотежи. Уверен да уметност није колективна ствар, потврђује усамљеност у дефинисању властитих стваралачких кажипута, тако да је сликарство за њега „начин мишљења, леп сан, освајање непознатог простора из ког се рађају нови животи, слобода и радост стварања”. Али не да би се претворило у испосничку самодовољност, непрестано предано и пожртвовано посвећеног ближњим и драгим. Та страна његовог живота привидно је заклоњена шамбранама прозора и дворишта сомборског дома у Војвођанској број девет, где је некада седео Лаза Костић чијој је *Santa Maria della Salute* посветио инвенцију својих сликовних експликација, ништа већој по маштовитости од ликовне трансформације духа Павићевог *Хазарског речника*.

Зашто не, Јевтић пита шта Стојков мисли о критици, критичарима, често запућеним према утиску о фотореализму његових слика. Уметник искрено истиче да му је драгоценост мишљење стручне јавности, пошто тако лакше одређује докле

је дошао, куда се запутио, подстичу га на самоиспитивање и на победоносно право да се буде запамћен и тако надвлада пролазност. Не устежући се да објашњава, не да брани, свој вид хиперреализма, исказивао је високо мишљење о медију фотографије. Она представља живот заустављен и фиксиран у једној непоновљивој тачки времена, изузетно погодујући уметничкој трансформацији. „Фотографија се издиже изнад поједностављеног документарног смисла, због тога не само што није протерана с мојих слика, него је укореењена у њима с више самосталног права”, одговорио је Стојков на питање колико се ослања на фотографију, евоцирајући истоветну запитаност Драгослава Срејовића у књизи о облацима Драгана Стојкова. Треба рећи и оно што проистиче, а он сам не сматра пресудном темом површне погледе, са дистанце, каквим се утврђује погрешна диоптрија вредновања перфекције његовог геста. Јер, Стојков је сликар, али строга, промишљеног грађења растера сликаних површина. Уосталом, све чешће и млађи теоретичари траже и налазе суштину богатства у различитости реализма и реализама. Треба се наћи у атељеу Стојкова и присуствовати тихој свечаности наношења потеза кичицом. Као што „капља камен дуби” Стојков смишљено, постојано, стрпљиво, гради и видљиву позорницу у хинтерgrund својих слика. А, чини то, како каже, „Божјом наклоношћу, смешком судбине, а на крилима фактора среће”.

У „свету тишине” сомборског дворишта није изградио егцентрични микрокосмос издвојен из свакодневнице човечанства, пре свега, свог народа, погођен последицама краха Југославије, несрећним грађанским ратовима, судбином људи и светиња на Косову и Метохији. Не допуштајући да буде нагрижен његов оптимизам, храни га вером у рад. И кад му је најтеже, сакупља опало лишће у свом врту, уноси га у иконологију својих слика, саветодавно и метафорично поручујући: обрађујте свој врт! На заборављеном селу, у малом граду. Не сневајте о престоници. Тачно је, у њој цвета и званична „државна култура”.

Ми смо у Сомбору „сачувани од притиска те нове урбане популације, држимо се на одстојању, на маргини наших стваралачких потенцијала”.

Ризница размишљања кроз питања и одговоре у овој књизи представља сусрет два менталитета или саговорнике само из два различита поднебља. Довољно да се уоче многи заједнички погледи на свет и живот. До тог исхода водио је виртуоз постављаних питања Милош Јевтић од којих се може саставити посебна књига, да се и без пристанка да лично буде предмет нечије радозналости и принуђен да одговара, да се

уобличи и његов персонални и професионални портрет. Чинио је то и дијалогу са Драганом Стојковим, храбар да закључи да је књига открила његова упоришта, тако да ће љубитељи његовог сликарства „пронаћи своје ослонце, док ће они који су ређе са његовим сликама бити трајније везани”.*

НЕБОЈША ДЕВЕТАК

ПРИЛОЗИ РАЗУМЈЕВАЊУ ЈЕДНОГ ПЈЕСНИКА

У чувеној едицији „Одговори” Милош Јевтић књигом разговора са књижевником Ненадом Грујичићем насловљеном *Живи звуци Ненада Грујичића* досегао је готово невјероватну бројку од 179 књига. Оволиким бројем наслова, дугогодишњи новинар и уредник емисије „Гост Другог програма” Радио Београда урадио је посао достојан једне институције. Три деценије, сваке недјеље, од шест до седам увече, Милош Јевтић је био домаћин плејади наших стваралаца, понајвише умјетника и научника из цијеле бивше Југославије а и неколико значајних иностраних гостију. Ова емисија покренута 1974. године осмишљена је да кроз разговоре са знаменитим личностима забиљежи најважнија дешавања како у њиховим животима, тако и у њиховом стваралаштву, а неријетко и са њиховим сагледавањем најважнијих збивања у времену у коме су живјели. И кад је ова емисија 2003. скинута са радио-програма Милош Јевтић је наставио да разговоре биљежи — у књиге.

У једном интервјуу, у замијењеним улогама, када је он био у позицији да одговара, на питање новинара одакле му толика страст за разговор Милош Јевтић каже да је највећи подстицај дошао из завичаја, ваљевског краја. „Тамо у тим расутиим, брдовитим селима, разговори су били на цени. Тада још није било комуникацијских средстава, чак ни телефона па сам већ као ђаче схватио да је разговор важан део живота, да је неодвојив од живота.”

Тако је настала и ова књига у којој Јевтић „преслишава” Грујичића, књижевника који се окушао у готово свим жанровима умјетности писане ријечи, плус што већ четврт вијека води једну од највећих пјесничких манифестација у нас — Бран-

* Поводом књиге: Милош Јевтић, *Упоришта Драгана Стојкова*, „Београдска књига”, Београд 2009.

ково коло. У Грујичићу је Јевтић препознао занимљивог и култивисаног саговорника. Очигледно је да је добро уочио и проучио не само његово дјело, већ и карактеролошке црте његове личности. Уосталом, на сличан начин је кроз разговор „снимио” и остале своје саговорнике; од њиховог животног пута, осјећања, склоности, идеала, заблуда, сензибилности итд. Овај серијал интервјуа, како то напомену Иван Негришорац „без премца је у српској култури и представља непроцењиво богатство у овом жанру”.

А у животопису Ненада Грујичића, као да је сублимисано све већ поменуто. Прво животне чињенице: да је рођен 1954. у Панчеву, дјетињство проведено у Шајкашу, да би се 60-их вратио у очев завичај, у Гомјеницу гдје је започео основно школовање, а затим у Приједор гдје је 1969. уписао Средњу техничку школу. Након завршене ове школе прелази у Нови Сад, уписује Вишу техничку школу коју, међутим, напушта двије године касније и уписује књижевност на Филозофском факултету у Новом Саду, гдје је дипломирао 1982. године. Ово су само натукнице којима се Милош Јевтић послужио да би ушао у жилиште Грујичићевог живота и стваралаштва, гдје поезија заузима кључно мјесто и како сам аутор рече у једном одговору: „Поезија је мој епицентрални језик, главна матица речи, највиши вид говора, Поезија не уступа место лажљивим пророцима и салијеријевским ограничењима. Она је моћ бића да се опаше крилима духа и опстане на висинама неизрецивог.”

Читајући ову књигу имао сам осјећај да читам препричане Грујичићеве пјесме. Наиме, већина његових одговора дотиче се животне нити коју је пјесник уплео у сопствену поезију, посебно оне објављене у збиркама *Јадац* и *Шајкашки сонети*. У те двије збирке, највише је дао, да не кажем опјевао себе, односно свој завичајни миље. На волшебан начин спојио је динарску (крајишку) дрчност и инатљивост са војвођанском, лалинском опуштеношћу. То му, претпостављам, и није било тешко јер је у Шајкашу провео најљепше доба дјетињства, док је у Босанској Крајини, односно Поткозарју већ почео мутирати, односно попримати оне динарске црте својствене Крајишницима, а у чему му је како се то из пјесама а и из разговора види — узор био отац. Отуда и његова љубав према крајишкој пјесми — ојкачи, светињи Крајишника, која се пјевала (а понегдје ваљда још увијек пјева) у свим приликама, осим на сахранама. Али ни то није искључено ако јарани попију коју преко мјере. Његова *Ојкача* доживјела је већ шесто издање а сигуран сам доживјеће их још, јер је ова пјесма у спрези са свакодневицом и стално се надопуњује новим темама, како пошалицама тако и гротескним темама, о чему најбоље свједоче оне настале у вријеме недавног грађанског рата.

Уз наведено свакако треба поменути и несвакидашњу, али никако небитну и неподмитљиву Грујичићеву особину или тачније речено самосвијест. Наиме, као што умије да буде танани лиричар, у полемичким текстовима умије да опонента баци на кољена без имало самилости, посебно ако у његовим текстовима препозна (а препознаје и те како) испразна и прозирна лапрдања, посебно о тековинама европске књижевности и њеном утјецају на српску. Овдје бих посебно истакао послуже књиге *Полемике и одушци* његове полемике са Б. Т. које су ме засмијавале до суза, а које је и данас могуће пронаћи на интернету. Или његов скорашњи осврт о третману савремене српске књижевности изван граница Србије у недавно објављеној *Енциклопедији српског народа*, гдје указује на несистематичност и пропусте на овом пројекту који је требало да представља „неприкосновено тачан водич кроз реалне чињенице и податке”, а испао је „жртвом прегломазних амбиција и убрзаног крпарења”.

Осим пјесничког, полемичког, сакупљачког рада Грујичић пише и критике, есеје, огледе и прозу; жанрове којима само учвршћује своју позицију на мапи српске књижевне сцене. Ову позицију свакако учвршћују и многобројне награде које је овај аутор добио за своје стваралаштво и које такође сагледава критички, истичући да и ту постоје површности и заблуде. Међутим, каже, да се међу писцима тачно зна гдје је коме мјесто, тако да награде, осим тренутне радости награђенима не могу ништа ни додати нити одузети.

Сумњичав је и према књижевничким организацијама које су, како рече, дневнополитички прирепак страначких идеологија или сасвим конкретне локалне власти, сматрајући да се сваки политички ангажман било ког умјетника кад-тад сведе на духовни пад и да га политика искористивши га на крају испљуне као преварено служинче. Занимљива је и његова опаска о све мањем броју читалаца. Сматра да је управо обрнуто, да се сада чита више него прије, захваљујући Интернету, да се бројна књижевна дјела већ налазе на сајтовима гдје је могуће пронаћи чак и забрањене текстове.

Могло би се набројати још сијасет занимљивих одговора и пикантерија овог отвореног, неријетко и контраверзног саговорника на многобројна и профилисана питања Милоша Јевтића. Ова књига се чита у даху, као узбудљив роман и не сумњам, да они који посегну за њом да је прочитају — неће зажалити.*

* Поводом књиге: Милош Јевтић, *Живи звуци Ненада Грујичића*, „Београдска књига”, Београд 2008.

БОЈАН РАДИЋ

КЊИГЕ ЗА ПАМЋЕЊЕ

Разговор са Милошем Јевтићем

Ретко се објављују разговори са новинарима, пошто се сматра да се они јавно оглашавају својим текстовима... *Лейтойис* се, ипак, одлучио да објави један такав интервју, у којем би била предочена вишегодишња делатност једног новинара. Позвали смо Милоша Јевтића, који је у својим разговорима и, посебно, у књигама тих разговора представио многе важне личности наше културе.

Овај новинар, који је рођен 1936. године у Ваљевском крају, професионални рад је највише остварио у Радио Београду, где је готово тридесет година водио једносатне разговоре у циклусу *Госћ Другог програма*, из којих је проистекла Колекција „Одговори”, у којој је ових дана објављена 190. књига.

Бојан Радић: *Драго ми је што сте прихватили да говорите за Летопис.*

Милош Јевтић: Доиста, радујем се што ћемо разговарати. *Лейтойис* је, мислим, био од првих часописа који су објавили моје текстове. И касније, па и сада, сматрам посебним признањем када *Лейтойис* објави — или неки мој текст или осврт на неку од мојих књига. И захваљујем се и Ивану Негришорцу — што ћемо разговарати и што ће моји погледи остати, као искуство, за будућа памћења!

Објавили сте — у Колекцији „Одговори” — сто деведесет књига разговора са нашим истакнутим научницима и уметницима, односно са личностима које су нас задужиле својим делима. Ти разговори су у почетку били прелиходно емитувани на Другом програму Радио Београда. Били сте први који је код нас присутни вођењу, можемо рећи, аналитичких интервјуа. Какви су били почетци, односно ко су били први саговорници?

Први сте који је ове разговоре назвао — *аналитичким интервјуима*. Драго ми је због тога, знајући да је и Ваше искуство у разговарању већ препознатљиво и уочљиво. Како је почело, питате. Почело је 1974. године, када сам дошао у Радио Београд. Рекао сам тадашњим руководиоцима — главном уредни-

ку Другог програма, Момчилу Баљаку и генералном директору Радио-телевизије Београд, Милану Вукосу — када смо се договарали о могућим пословима, да бих волео да моје задужење буду разговори са уметницима и научницима. И тражио сам, ако прихвате овај предлог, да ми омогуће веће време, не уобичајених двадесет или највише тридесет минута, али и стални термин, као и да разговарам са личности из читаве Југославије...

Тражили су ми, признајем, и списак могућих саговорника. За дан-два, што их је изненадило, предао сам повећи попис личности са којима бих, тако сам написао, волео да разговарам. Први на листи је био Велибор Глигорић, академик, књижевни историчар и мој факултетски професор. На том списку су још били — песници Десанка Максимовић, Душан Магић, Оскар Давичо и романсијери Бошко Петровић и Михаило Лалић, затим ликовни уметници Ристо Стијовић, Марко Челебоновић, Милан Коњовић и Миодраг Б. Протић, онда позоришни и филмски уметници Хуго Клајн, Раша Плавић, Мира Ступица, Марија Црнобори и Вјекослав Афрић, па музички ствараоци Михило Вукдраговић, Предраг Милошевић и Радмила Бакочевић, као и научници Павле Савић, Александар Деспић, Исидор Папо. Од стваралаца ван Србије у тај списак сам унео — Јосипа Видмара, Добришу Цесарића, Маријана Матковића, Матеја Бора, Блажа Конеског, Јура Каштелана... и да не ређам даље.

После више разговора и сусрета, прихватили су тај мој предлог, истина уз упозорење да би то била велика обавеза, нарочито ако желим да обухватим читав тадашњи југословенски простор. Одговорио сам им да смерам да се томе — до краја! — посветим. И одлучили су, онда, да ми доделе стални термин — недељом од 18 до 19 сати.

Са главним уредником доста сам, потом, разговарао како да назовемо те разговоре. Било је више предлога, почевши од сасвим претенциозног, за оно доба помодног — *Милош Јевтић разговара са...* На крају је прихваћен мој предлог да се тај циклус назове — *Госћи Другог програма Радио Београда*, да бисмо касније задржали само — *Госћи Другог програма*. У ствари, сматрао сам да ти разговори треба, у првом реду, да афирмишу саговорнике, а затим и медиј.

Када сте емитовали први разговор?

Први разговор, разговор са Велибором Глигорићем, снимом сам крајем марта 1974. године, а емитован је само после неколико дана — 1. априла 1974. године. Опет, први саговор-

ник ван Србије био је загребачки књижевник, академик Маријан Матковић, са којим сам разговарао у Дубровнику у лето, исте, 1974. године.

И онда је ишло све по реду.

У почетку је сваке недеље био нови саговорник. Међутим, временом сам схватио да се ти искази не могу увек „сместити” у један сат, па сам поједине саговорнике емитовао две, па и више недеља. Највише термина је имао Мирослав Крлежа, чак осам, односно емитован је осам недеља!

И разговоре у циклусу *Госћ Другог програма* водио сам до јануара 2003. године, дакле непуних тридесет година.

Зашто је циклус Гост Другог програма — обустављен (да уопште не би био један благи израз)? Зар нисте могли да „издржите” још годину дана, да бисте обележили, ипак, не тако честу јубилеј — тридесетогодишњицу?

И после 2001. године, када сам отишао у редовну пензију, наставио сам — у договору са тадашњим главним уредником Другог програма Ђорђе Малавразићем — да припремам те разговоре, односно да се емитују *Госћи Другог програма*. И тада смо се сложили — у праву сте! — да се циклус *Госћ Другог програма* заврши на крају тридесетогодињег трајања. То је требало да буде у априлу 2004. године.

Нажалост, део руководства Радио Београда, изгледа важнији, супротставио се том договору. Једноставно, они су сматрали да такви разговори, разговори са научницима и уметницима, од којих су многи били и академици, више нису потребни. Разлог, који су мени саоптили, био је други — наводно, тај термин био им је потребан за неке друге садржаје.

Истина, Ђорђе Малавразић ми је предложио неке друге термине — петак од 13 сати и слично. Нисам то прихватио, не због тога што сам био повређен, већ више што сам сматрао да је, после скоро три деценије, требало сачувати термин, самим тим и емисију, односно да је требало радијској јавности и даље представљати најугледније и најумније савремене ствараоце. И главном уреднику сам упутио писмо у коме сам, поред осталог, рекао: да „што се тиче предлога да циклус емисија ’Гост Другог програма’ добије нови термин, односно да из недељног предвечерја, од 18 до 19 сати и да се емитује радним даном, рецимо петком од 13 до 14 сати, мислим да то уопште не би било добро!” И додао сам још: „Као што се може претпоставити, ове једносатне говорне емисије од слушалаца траже пуну мисаону пажњу, не остављајући им много простора за неку другу паралелну активност, свеједно које врсте. Такође, Редак-

ција је морала бити обавезна и према гостима. Њима 'гостовање на радију' није било одлучујуће за професионалну афирмацију, али су знали да у овај циклус емисија не би ни били позвани да нису личности од потврђеног стваралачког рада и угледа. У ствари, њима је учешће на радију била више прилика да допринесу проширивању сазнања код широког аудиторијума о темама о којима се углавном говори у професионалним, ипак затворенијим круговима. Највећи број саговорника је у ове разговоре уложио и много свог времена, очекујући једино да буду — слушани! Због свега тога, сматрам", истакао сам, „да је настала ситуација уједно и најпогоднија прилика да се овај циклус 'угаси', и то у термину у коме је и започео пре 29 година..."

Са слушаоцима сам се, опет, опростио сасвим једноставно, готово безлично и без знака било каквог незадовољства: „Поштовани слушаоци, желео бих да вас обавестим да се вечерас — разговором са професором др Жарком Требјешанином — окончава циклус емисија *Госић Другођ програма*. Од априла 1974. до јануара 2003. године о свом животу и раду у више од 1.500 емисија говорило је преко 800 знаменитих људи овог поднебља... Њима, у своје име и у име оних који су их слушали, захваљујем на сарадњи и труду. Захваљујем, наравно, и генерацијама слушалаца, са надом да су им ове емисије испуниле очекивања и да су им приближиле мисао великана духа друге половине 20. века..."

Враћимо се разговорима, које смо назвали — аналитичким интервјуима... Да ли бисте нам указали на њихову поетику, ујоштрибићемо часиу синшајму из Ваших разговора?

Да, често подстичем своје саговорника да о томе говоре. Поетика, односно драматургија мојих разговора (доиста, за овакав новинарски рад више одговара тај појам, док је за уметнике и научнике прикладнији појам „поетика“!) има неколико слојева.

Први је слој — избор саговорника. У почетку сам се ослањао на нека укупна, боље рећи општа сазнања. После је већ било другачије и лакше. Ако сте приметили, у свакој књизи означавам на крају имена сталних и поузданих пријатеља Колекције „Одговори“, који су то били и док су разговори емитовани на радију. То су — новинар и књижевник Радован Поповић, који је, као уредник, потписао готово све моје књиге, редитељ Боро Драшковић, исламиста, дипломата и универзитетски професор др Дарко Танасковић, лингвисти Предраг Пипер и Богдан Терзић (трећи лингвиста — Егон Фекете — не-

давно је преминуо), историчар уметности и универзитетски професор др Миодраг Јовановић, књижевник Миро Вуксановић, професори Медицинског факултета др Јован Мићић, др Милисав Чутовић и др Милош Јовановић, као и први технички уредник Колекције Војислав Несторовић и садашњи издавач готово свих мојих књига Милан Тасић. Са њима се често саветујем, па и о избору саговорника. Појмљиво, консултујем и многе друге, нарочито о саговорницима. Раније су то били Павле Ивић, Бошко Петровић, Дејан Медаковић, да само њих споменем. Уосталом, предлози за саговорнике долазе, како се то каже, и „са стране”. Има и оних који сами себе предлажу. Дакле, избор саговорника сада је вишезначан поступак.

Други је слој — припрема. Разговарао сам са разним уметницима — од писаца до сликара и са, исто, разним научницима — од лекара до инжењера. Значи, разговарао сам и са онима чије су ми области, стварно, далеке. Управо због тога, припрема је најтежи, али и најзанимљивији део овог посла. Полазим од биографских података. Читам, онда, књиге или, барем, радове будућих саговорника. Читам и радове из мени потпуно страних области. Читам их да бих у њима препознао мисао и мишљење. То је веома важно и значајно. Откријем, тако, и онај унутрашњи ток промишљања, али и расуђивања, што омогућава да схватим и материју која ми није блиска. Навешћу једну илустрацију. Када сам се договарао за разговор са академиком Павлом Савићем, питао ме је да ли било шта знам о његовом научном раду. Одговорио сам му, са благим осмехом, да сам и читао и разговарао о томе. Подигао је очи, и рекао ми је: „Знате ли шта је фисија?” Сада сам се већ осетио сигурније, и рекао сам му: „Да ли желите познату дефиницију или како сам ја фисију разумео?” Тражио је да му кажем како сам ја разумео фисију... После тога, одмах смо се договорили о термину снимања. На поласку ми је казао: „Рекли сте да бисте ми питања доставили унапред. Нема потребе... Говорићу Вам о свему што Вас занима!...”

Следи, онда, слој формулисања питања. Током година сам, управо у склопу питања, установио — могу нескромно да кажем! — *драматургију разговарања*. Увек почињем од почетних животних збивања. То значи да грозд, односно корпус првих питања садржи — породично порекло, детињство, школовање и студије. Иако то може у сваком разговру да изгледа препознатљиво, чини ми се да тако не мисле они који су слушали разговоре и, потом, ишчитавали књиге. Рецимо, свако детињство је посебно, различито. Исто је и са школским и студентским годинама. И да не ређам више!

Следећи грозд посвећен је упитаностима о професионалним путевима, односно о изазовима, али и резултатима, самим тим и о континуитетима деловања, уметничког, односно научног рада. Писци су једно искуство, сликари друго, а научници, опет, треће. И тако редом... Илустрације ради, готово све сликаре подстичем да укажу на „тајну слике”, односно на њено настајање. Занима ме и значење, па и место инспирације (ако је признају!), затим искушења рада на слици, све до избора наслова.

Наредни грозд или корпус (остајем при том условном одређењу!) обухвата актуелне теме струке, уметничке или научне. На пример, лекаре, по правилу, питам и о односу према болеснику, као и да ли тешко оболелом болеснику треба рећи истину, како се у народу каже или се она може саопштити само ближњима. Питам их и о еутаназији, као и, особито у последње време, о такозваним лекарским грешкама. Питам и о праву на здравље, али и о односу државног и приватног здравства. У посебном делу, опет, настојим да сазнам становишта саговорника о актуелним темама времена. И та питања важе за све професије. То су питања о традицијама, о моралу, о екологији, о демографској кризи, о националним и другим искушењима, о економији, о политици, о демократији, о тероризму и тако даље.

Следи, онда, корпус који садржи питања о времену које се не посвећује струци, већ такозваном слободном времену.

И на крају, упућујем предлоге саговорницима да искажу своју „објаву будућности”. Значи, настојао сам да ови разговори целовито представе моје саговорнике.

Да ли сīе у шоме и усїевали?

Нисам увек успевао. То се нарочито дешавало у околностима када је саговорнику било стало једино да јавно саопшти неки податак, ништа га друго не занимајући. Тада су настајале муке. Док сам био млађи, одустајао сам, не само једном, од разговора. Данас не бих тако нешто учинио... Сада успевам да нађем излазе!

Да ли сīе увек шакo йосїуїали?

Готово увек. Једина разлика су разговори са Мирославом Крлежом. У обичајеној белешци *О овој књижи* то сам и објаснио. Отуда, навешћу тај део:

Књига „Дијалог са Мирославом Крлежом и његовим делом”, 190. у Колекцији „Одговори”, настала је у првој половини 1980. године.

Мирославу Крлежи сам писао и пре 1980, предлажући му да говори за Радио Београд, за циклус емисија „Гост Другог програма”. Објаснио сам карактер разговора — да се ради о разговору-портрету, да временски није ограничен и слично. Навео сам му, такође, и имена догађајних саговорника, из Београда и Загреба, као и других средина тадашње Југославије. У ствари, истакао сам да сам, поред осталих, разговарао с писцима и композиторима, архитектама, физичарима, драмским уметницима и оперским певачима, сликарима, па и многим Крлежиним познаницима и пријатељима.

Одговор није долазио.

После извесног времена, позвала ме секретарица главног уредника да одмах дођем, јер: „Зове Мирослав Крлежа!” Идући ка телефону, мислио сам да ће се јавити Крлежина секретарица и да ће ме обавестити о његовом одговору. Крлежина секретарица се заиста јавила, али ми је рекла да господин Крлежа жели да ме чује. Занемео сам. Крлежа је рекао да је добио моје писмо, да има много захтева да говори и да не може да прихвати. Закључио је: „Нисам ја творница интервјуа!” Покушао сам да нешто кажем... Није вредело.

Када сам о томе говорио својим пријатељима у Београду и Загребу, они су се само осмехивали, закључујући да се ништа друго није ни могло очекивати — „...од Крлеже!”. Једино ми је Стипе Шувар рекао да разговор прво предложим Бели Крлежи, како би се Крлежа „на лицу мјеста” уверио о чему се ради.

Послушао сам га и упутио писмо Бели Крлежи. После, можда, недељу дана, телефонирао ми је. Распитивала се шта ће разговор садржати, где ће се снимати и слично. Све сам јој потанко објаснио, и најавио да ћу јој упутити питања.

Када је примила питања, опет се јавила и договорили смо се да разговор снимимо у Загребу, на Гвозду, у пролеће 1980. године. Бела ме љубазно примила. И снимили смо разговор. И договорили смо се да, пре емитавања, преслушамо разговор.

На снимању разговора са Белом, појавио се и Крлежа. Каже ми: „Ви сте и мени предложили да разговарамо!”... Поновио сам своју молбу. Није одређено одговорио, али није био ни категоричан, што ме охрабрило, да не жели да разговарамо.

Кад сам после неколико дана дошао поново у Загреб, са снимком, Бела је позвала и Крлежу „да чује”. Слушали смо заједно. Бела је била задовољна. Чинило се да је и Крлежа био задовољан.

У разговору, опуштенијем него што је био претходни, поновим Крлежи молбу да и ми разговарамо. Ништа није рекао.

Међутим, када смо нешто касније говорили о београдским писцима, Крлежа ме је упитао да ли је одговоре мојих саговорника понекад читао неко други, рецимо спикер... Рекао сам да није, али да је и то могуће. И када сам полазио, Крлежа ми је

рекао: „Дођите у наредну суботу и понесите питања!” Кажем да ћу доћи, али додајем да нисам у стању да тако брзо припремим питања која би обухватила све оно о чему бих хтео да га питам! „Дођите”, каже Крлежа, „и понесите колико стигнете да припремите!...”

Тако је почео рад на разговорима са Крлежом.

Доносио сам питања, а он ми је давао одговоре. Били су то понегде, приметио сам одмах, и делови његових текстова. Разуме се, било је и одговора који мени нису били од раније познати. Такође, нека сам питања исписивао, пред њим.

Када смо завршили, Крлежа ми је предложио да његове одговоре чита глумац Раде Шербеџија. Разуме се, сложио сам се. Каже ми да ће и он са Шербеџијом разговарати. Рекао сам му да ће онда и моја питања читати нетко други. Сложио се... Тако су разговор снимили глумац Раде Шербеџија, који је читао Крлежине одговоре, и спикер Добрица Милићевић, који је читао моја питања.

Испоставило се да су ти разговори трајали више сати. У Редакцији смо договорили да буду емитовани у више недељних термина. И објављени су у јуну и јулу 1980. године.

Како су проишцила снимања? Да ли сће то чинили у Радио Београду или, мођуће је, у њиховим становима или пословним просјоријама?

Да, сада о снимањима.

Први разговор, разговор са Велибором Глигорићем, снимо сам у његовом кабинету у Српској академији наука и уметности. Уопште, сем у почетку, разговоре нисам снимао у Радио Београду. Показало се да су снимања опуштенија ако нису у студију.

Када сће, и зашто, радијске разговоре почели да објављујете? Да ли сће их, од прве, означили као Колекцију „Одговори”?

Разговоре нисам одмах почео да објављујем у књигама, већ најпре у новинама. Заправо, ти разговори су, после емитовања на радију, били објављивани у Београду (*Политика*, *Борба*, *НИН* и *Књижевне новине*), Љубљани (*Дело*), Загребу (*Вјесник*, *Телеграм* и *Данас*), Сарајеву (*Одјек* и *Ослобођење*) и Новом Саду (*Дневник*), да само споменем те градове и те листове.

Разговоре су објављивали и часописи, од оних најугледнијих, какви су били *Лешојис* и *Књижевност*, до оних који су имали одређено усмерење, какав је био горњомилановачки *Венац*.

Будући да су ти разговори, како радијски, тако и они који су објављивани у гласилима, били углавном добро примани,

било је више оних, међу којима су били и неки од саговорника, који су ми предлагали да их објавим и у књизи. Појмљиво, колебао сам се, верујући да су радио-емисије довољне.

Међутим, крајем седамдесетих година десила се једна згода која је — сада могу то слободно рећи — отклонила сва моја колебања, па и недоумице. Ево како је било. Био сам тих година на премијери угледног аматерског театра у једном развијеном граду у, како се тада говорило, „у ужој Србији”. После премијере, у позоришном клубу, разговарало се, прво о представи, а затим и о осталим, ипак, културним темама. У свему је предњачила једна, очито, значајна политичка личност, коју су сви слушали, изгледало је са уважањем, свеједно да ли стварним или привидним... И после свега, тај „друг” започео да говори како је синоћ на радију слушао Десанку Максимовић, препричавајући, и то углавном површно Десанкина излагања. Одмах сам схватио да није био припремљен, јер се, јасно, није радило о политици, где је, изгледа, био „код куће”, да пажљивије слуша читав сат. Стављао је у „Десанкина уста” многе произвољности. Домаћин, иначе професор књижевности, покушавао је тог „друга” да заустави, говорећи му „да би било боље да о разговорима са Десанком каже друг Миша, пошто је он тај разговор водио”... Важни друг га грубо прекиде: „Шта разговарао!? Ја сам слушао!...” Причао сам о томе, вративши се у Београд, као о анегдоти.

Међутим, негде у то време сусрео сам тада угледног београдског издавача Момчила Поповића, директора београдског „Вука Караџића” и директора Ваљевске штампарије Ђорђа Андрића, са којима сам раније сарађивао у оснивању библиотека у српским селима. И њима сам испричао ту анегдоту... После очекиваног смеха, њих двојица су поновила предлог да би те разговоре требало објавити у књизи. И предложили су да они буду издавачи.

И објавили су 1978. године књигу разговора коју сам назвао *Одговори*. У књизи су били разговори са Јосипом Видмаром, Велибором Глигорићем, Родољубом Чолаковићем, Стеваном Боднарским, Вјекославом Африћем, Оскаром Давичом, Скендером Куленовићем, Николом Херцигоњом, Елијем Финцијем, Јаром Рибникар, Вељком Ковачевићем, Есадом Мекулијем, Јуром Каштеланом и Владом Малеским. Предговор је написао словеначки књижевник Бено Зупанчич, а рецензент је био професор Београдског универзитета Димитрије Вученов. Књигу је уредио Александар Б. Костић, тадашњи уредник културне рубрике *Новоси*. И, тако је почело...

Ко је све од тих разговора објављен у посебним књиџма Колекцији „Одговори“? Којим су позивима посвећене заједничке књиџе (знамо, и њих је доста!)?

У посебним књигама су објављени — наводим по реду објављивања — Милорад Павић, Матија Бећковић, Бранко Ћопић, Љуба Симовић, Милорад Екмечић, Слободан Селенић, Стојан Ћелић, Милић од Мачве, Љубица М. Сокић, Ерих Кош, Петар Младеновић, Мића Поповић, Александар Луковић, Цветко Лаиновић, Десанка Максимовић, Радомир Путниковић, Ненад Симић, Ото Јован Лого, Ранко Радовић, Димитрије Ђорђевић, Вито Марковић, Душан Радић, Бранка Ђорђевић, Драгослав Срејовић, Мирослав Беловић, Радомир Станић, Зоран Павловић, Светлана Велмар Јанковић, Бранко Стајевић, Драган Мојовић, Павле Угринов, Љубивоје Ршумовић, Зоран Стошић-Врањски, Владета Јеротић, Милка и Павле Ивић, Никола Пантић, Здравко Мандић, Миодраг Павловић, Раде Војводић, Јован Марић, Драган Симеуновић, Лаза Лазић, Милка Стојановић, Зага Стојановић, Стеван Петровић, Јован Радуловић, Дејан Медаковић, Раша Плаовић, Чедомир Мирковић, Братислав Стојановић, Бранко Тошовић, Боро Драшковић, Драгомир Брајковић, Марко Младеновић, Добрица Цветковић, Дарко Танасковић, Дејан Деспић, Младен Ољача, Миро Вуксановић, Бранко Максимовић, Мома Крковић, Јован Деретић, Егон Феке, Ласло Патаки, Вељко Губерина, Михаило Марковић, Станимир Арсенијевић, Александар Деспић, Драгослав Ђорђевић, Василије Крстић, Бранко Радуловић, Иван Максимовић, Слободан Лотина, Драган Лакићевић, Томислав Мареновић, Јован Мићић, Миодраг Јовановић, Љубиша Ракић, Милорад Ђоровић, Милан Поповић, Душко Трифуновић, Бошко Карановић, Владимир Розић, Ивица Млађеновић, Ново Вуковић, Војин Шуловић, Предраг Пипер, Бранко Поповић, Михаило Павловић, Ратко Божовић, Бранко Вујовић, Марија Јанчић, Владимир Пантић, Милић Стојић, Љубомир Рашовић, Милка Чанак-Медић, Душан Косовић, Станислав Живковић, Радмио Јовановић, Жарко Трeбјешанин, Драгослав Букановић, Јан Кишгеци, Никола Тасић, Милош Јовановић, Предраг Палавестра, Богдан Терзић, Драгослав Маринковић, Слободан Ж. Марковић, Милисав Чутовић, Ђурђе Бошковић, Никола Хајдин, Боко Стојичић, Иван Служић, Жарко Команин, Пуриша Ђорђевић, Васо Антуновић, Герхард Невекловски, Божидар Петровић, Љиљана Хабјановић-Ђуровић, Душан Кеџмановић, Живорад Чековић, Лазар Лепшановић, Миленко Мисиловић, Бранко Тапушковић, Војислав Кораћ, Миросав Егерић, Владимир Војводић, Божидар Продановић, Павле Васић,

Надежда Пешић-Максимовић, Срећко Ђукић, Рајко Максимовић, Драган Стојков, Пер Јакобсен, Милан Милетић, Ђорђе Радак, Злата Бојовић, Гордана Јовановић, Ненад Грујичић, Александар Ђурић и Мирослав Крлежа.

У заједничким књигама објављени су — музички уметници, писци, светски и домаћи слависти, историчари уметности, етнологи и научници...

Ко су све били издавачи Ваше колекције, која већ броји 190 књиџа?

Поред тих првих издавача („Вук Караџић” и Ваљевска штампарија), издавачи неких књига су били — спомињем само оне који су објавили више књига — „Дечје новине” из Горњег Милановца, чији је главни уредник Срећко Јовановић, стварно расни издавач, широко подржавао ову колекцију, затим „Кеј” из Ваљева, Музеј рудничко-таковског краја из Горњег Милановца, Завод за уџбенике Србије, београдска „Просвета”, „Глас српски” из Бањалуке, „Чигоја-штампа”, Градска библиотека у Суботици и Републички завод за заштиту споменика културе.

Сада су, и то већ више година, стални издавачи — „Београдска књига” и београдски „Партенон”. Прве личности тих, сумње нема, угледних издавача, Милан Тасић и Момчило Митровић, веома су заслужни што Колекција „Одговори” има редовни издавачки календар.

Желим још да истакнем да је разговоре са Крлежом, и то после двадесет година, објавио загребачки издавач „Љевак”. Заслугу за ово издање, једино ван наших простора, има садашњи директор Лексикографског завода „Мирослав Крлежа”, књижевни историчар Влахо Богишић.

У једној од новијих књиџа, у књизи Аутономија мишљења, која садржи разговоре са професором др Дарком Танасковићем, нашли смо веома занимљив податак о значењу, како се обично каже, промоција Ваших књиџа. Зајраво, професор Танасковић је рекао:

Сетите се само како су изгледала и у шта су се у Београду, а и у другим градовима Србије, претварала представљања (не волим уврежену реч „промоција”!) књига из Колекције „Одговори” крајем деведесетих година и на самом почетку новог века. Били су то средишњи културни догађаји којима су присуствовале, не претерујем, на стотине људи. Те вечери, праве свечаности спонтаног интелектуалног, суштински демократског, а достојанственог грађанског заједништва, испуњавале су тескобну осећајну испражњеност, ублажавале идејну пометеност и стваралачки про-

бијале апсурдну политичку „нормалност” после историјског пораз нације и урушавања вредности за које се (пре)дуго веровало да су неоспорне и неоспориве. Ова представљања скромних књига из једне неизвикане библиотеке нису, одиста, имала ничег заједничког с помодним „промоцијама” укоричене хартије, о којима у својим *Исјовесћима* оправдано подсмешљиво пише Момо Капор. Наивно и непрепоручљиво сујетно било би поверовати да такав чудесан одзив публике превасходно бејаше условљен и подстакнут квалитетом представљаних књига из Колекције „Одговори” и мудрошћу о њима и поводом њих изношених мисли. Разговори о књигама разговора били су само повод, својеврсна интелектуална провокација дорасла ситуацији у којој се осећало надолажење општег критичког расположења и увиђања да се нешто мора учинити, променити, а пре тога рећи, исказати, проветрити, дати одушка свему што је тешко притискало и ум и срце једног не толико пораженог колико пониженог и оцрњеног народа. Убрзо се и показало шта је, заправо, било по среди. Књиге из Колекције „Одговори” и укупна полетна атмосфера стварана око њих одиграле су малу, али озбиљну улогу неке врсте катализатора у стварању духовне климе и друштвене енергије потребне за премошћење једне специфичне, невеселе фазе наше најновије историје. Драго ми је што се међу њима нашла и наша књига *На исјоку зајада...*”

Шта Вас је подстакло да — и иако! — представљате књиге?

У почетку је то била иницијатива издавача. Касније су се јављале и културне установе, посебно ван Београда, које су сматрале да неке од тих књига треба да се представе и у њиховим срединама. Мислим да су та представљања, како уочава и професор Танасковић, прерасла разговор о књизи. У ствари, било је за многе не само занимљиво, већ и корисно да чују различите, углавном угледне личности, које су говориле и о књигама, али и у то доба актуелним темама.

Тих представљања било је, природно, највише у Београду, углавном у Градској библиотеци и у Коларчевој задужбини, али и на другим местима (Вукова задужбина, Народна библиотека Србије, САНУ, поједини факултети и слично). Књиге су представљане и у Новом Саду, у Матици српској, у Горњем Милановцу, Суботици, Сомбору, Зрењанину, Кули, у мом родном граду Ваљеву, Ужицу, Зајечару, Лапову, као и у Требињу, Бањалуци и Загребу.

Ко су све били говорници?

Поред саговорника, живих саговорника, говорили су и Павле Ивић, Дејан Медаковић, Десанка Максимовић, Александар Деспић, Драгослав Срејовић, Милка Ивић, Добрица Ћосић, Владета Јеротић, Предраг Палавестра, Миодраг Павловић, Љубомир Симовић, Матија Бећковић, Момо Капор, Дарко Танасковић, Предраг Пипер, Боро Драшковић, Ратко Божовић, Миодраг Јовановић, Миро Вуксановић, Лазар Чурчић, Иван Негришорац, Милка Чанак-Медић, Јован Мићић, Никша Стипчевић, Милорад Екмечић, Љубиша Ракић, Владимир Кањух, Ранко Радовић, Драган Симеуновић, Чедомир Мирковић, Драган Лакићевић, Михаило Митровић, Егон Фекеге, Богдан Терзић, Жарко Требјешанин, Слободан Ж. Марковић, Чеда Васић, Милета Продановић, Влахо Богишић, Миљенко Јерговић, Ненад Ризвановић, Ђорђе Малавразић, Злата Бојовић, Александар Ђурић, Гордана Јовановић и да сада застанем. Знам, многе нисам стигао да споменем, јер од 1978, када је објављена прва књига, до ове 2010. године Колекција „Одговори” је представљена око 500 пута.

Колики су тиражи Колекције „Одговори”?

У последњим годинама књиге се објављују углавном у 500 примерака. Међутим, било је и већих тиража. Тако су разговори са Бранком Ћопићем објављени у 5.000 примерака. Сличан тираж су имале и књиге разговора са Владетом Јеротићем, Матијом Бећковићем и Љубом Симовићем, које су имале више издања. И разговори са Дарком Танасковићем, Миром Вуксановићем, Бором Драшковићем, Јованом Мићићем, Момом Крковићем, Маријом Јанчић и још некима имале су већи тираж.

Желим посебно да истакнем да су разговори са Крлежом објављени у 1.500 примерака и да су били више недеља на листи најпродаванијих књига у Хрватској.

Шта је сада, да кажемо, на реду?

Планова и сада има. Тако, надам се да ће се ове године окончати штампање разговора са романсијером Гораном Милашиновићем, сликаром Чедом Васићем, универзитетским професорима Иваном Негришорцем и Ненадом Кеџмановићем, академиком Миланом Ђурчиновом, преводиоцем Савом Бабићем, књижевним историчаром Предрагом Степановићем, библиотекарском Лазаром Чурчићем, да њих само споменем. Верујем да ће се појавити и друга издања допуњених разговора са

Миром Вуксановићем, Ратком Божовићем и Жарком Требјешанином, као и са Момчилом Крковићем и Маријом Јанчић.

Волео бих да нађем издавача за објављивање ранијих разговора са знаменитим сликарима Недељком Гвозденовићем, Миланом Коњовићем и Марком Челебоновићем, као и многим другим личностима чије се стваралаштво уградило у духовна трајања, затим са нашим истакнутим глумцима (Мата Милошевић, Виктор Старчић, Мира Ступица, Марија Црнобори и други).

Сумње нема, најважнији је подухват који припремам за „Службени гласник”. Заправо, крајем прошле године ме је веома обрадовао предлог Слободана Гавриловића, директора „Службеног гласника”, сигурно, најагилнијег и посебно значајног српског издавача, да објави 12 антологијских избора мојих разговора са саговорницима са којима сам разговарао од 1974. до 2010. године. Заправо, у тим књигама биће заступљени лингвисти, песници, романсијери, историчари уметности, градитељи, ликовни, музички, театарски и филмски ствараоци, затим научници свих струка, као и уметници и научници из ранијих југословенских република... Те књиге, књиге које објављује „Гласник” биће, чини ми се, нека врста светионика свих мојих вишегодишњих настојања да сачувам сведочења темељних носилаца наше културе, посебно у другој половини прошлога века. Тако ће Колекција „Одговори” остварити шира присуства у садашњим, али и будућим нараштајима.

Желимо да се њи науми и осјваре.

Хвала Вам. Доиста, учинили сте ми овим разговором велику част!

МАЈА Д. СТОЈКОВИЋ

ДЕМАСКИРАЊЕ КЊИЖЕВНЕ СТВАРНОСТИ ПОСРЕДСТВОМ ИНТЕРВЈУА

Књига књижевних интервјуа *Десет њисаца — десет разговора* први пут је штампана 1931. године, а након неколико деценија она доживљава још два издања: најпре 2001, које је потпуније зато што обухвата и десети (првобитно изостављени) разговор, а онда 2010, које, поред већ објављених интервјуа, садржи и два незавршена, сачувана у рукопису. И друго и коначно издање приредио је Јован Пејчић.

Приређивач ће у својој књизи *Истина и облик живе речи* („Admiral Books”, Београд 2010, стр. 31 и даље) — монографском спису о књизи *Десет њисаца — десет разговора*, врло подробно изнети генеалогiju овога жанра, како у српској књижевности тако, служећи се компаративним методом, и у светској, а пре свега француској литератури.

Настанак дела *Десет њисаца — десет разговора* ваља објаснити околностима у којима се јавила идеја о његовом писању. Године 1926, по повратку Бранимира Ћосића из Француске у Београд, долази до његовог разговора о сарадњи са Миланом Зрнићем, уредником часописа *Реч и слика*. Сарадња је била потврђена оснивањем ауторске рубрике „У разговору са...”, а реализована непуне две недеље касније, када је Ћосић завршио свој први разговор који је обавио са Борисавом Станковићем.

У „Предговору” можемо јасно уочити његов програмски карактер. У основи тог програмског дела књиге налази се истицање мотива и циљева писања овакве литерарно-журналистичке врсте, затим се указује на културно-историјске прилике које су поспешивале или онемогућавале настанак дела и донекле се расветљава много пута постављано питање критеријума, чија се функционалност огледа у одабиру ауторових саговорника.

Стога анализу овога монолошког увода у каснији дијалогски концепиран део књиге ваља извршити према овако класификованим проблемима.

Запажамо да су сабеседници Бранимира Ћосића књижевници који су стварали после Првог светског рата, од 1918. до 1931. Међутим, иако готово сви они стварају у прецизно утврђеном периоду, иако би се могло подразумевати заступање истоветних или само у нијансама опречних (различитих) ставова, уверења, литерарних концепција, поетичких идеја, уочавамо недвосмислену хетерогеност мишљења, а идентичност се јавља само у ставовима о појединим, углавном ванкњижевним питањима. Издвајањем онога што је важно, Ћосић остварује амбивалентан однос према суштинском задатку својих *Разговора*. С једне стране, акценат је на особитом, индивидуалном и оригиналном, с друге стране, кроз истоветност постављених питања наглашава се јасна тежња ка уопштавању, покушај да се успостави опште и заједничко, јер се само на тај начин може уоквирити целина и изградити систем.

Есенцијална тежња окретања књижевницима налази се у уверењу аутора да се на овај начин најбоље може припремити грађа за књижевног историчара који по смрти одређеног књижевног ствараоца тешко може осветлити ону често недокучиву страну човекове личности, која неретко постаје још нејаснија ако се о њој просуђује само на основу његових књижевноуметничких текстова. Проучавајући књижевно дело са одређене временске дистанце, прети нам опасност да се не одупремо свом времену и да дело сагледавамо само или искључиво из перспективе нама релевантне садашњости — у том смислу изношење става писаца о неким фундаменталним проблемима покренутим у њиховим делима проучаваоцима књижевности олакшава тумачење, које добија на веродостојности утолико више уколико је став о проблему изнео сâм аутор.

Током еволуције књижевнокритичке мисли истицана су различита, често опонентна становишта. Једна од најувреженијих тврдњи указивала је да књижевност може разумети само онај ко пише; насупрот овој тврдњи стоји став да се у књижевност не може продрети путем анализе дела као самодовољних ентитета, односно: књижевност се не може проучавати, па тако онима који се баве науком о књижевности преостаје само да се информишу, да прикупљају најразличитија обавештења о њој. Полазећи од оваквих теза чини нам се јаснијом Ћосићева опредељеност за стварање дела које ће задовољити критеријуме присталица и једне и друге идеје.

Циљ Бранимира Ћосића био је и да дâ одговор на нека у том моменту друштвено-историјски важна питања. Тако се на

овој инстанци изједначавају научни и историјски метод. Имајући стално на уму извесне индивидуалне пориве, Ћосић се често поводи за *случајем*, за неком видљивом или мање истакнутом идејом, за интензитетом и степеном занимљивости живота књижевника. Као пресудно му се, зато, не приказује место књижевника на литерарној сцени или у књижевном животу — многи су писци са којима је разговор вођен били недовољно афирмисани, са још увек неиздиференцираним књижевним значајем.

Да би се могло објаснити дело, неопходно је поменути некореспондирање садржинског и формалног плана са његовим насловом, и то у првом и трећем издању. Експликацију за то наводи Јован Пејчић у *Истини и облику живе речи*: прво издање овог дела имало је наслов који је задржан до последњег, упркос чињеници да је у делу било свега девет разговора (био је изостављен разговор са Божидаром Ковачевићем, мада Ћосић, у нацрту садржаја, Геци Кону помиње Милицу Јанковић). Такав наслов остаје непромењен и при трећем и дефинитивном издању које садржи дванаест разговора.

У формалном смислу разликујемо два дела: први, обимнији — који садржи разговоре са Борисавом Станковићем, Вељком Петровићем, Сибом Миличићем, Душаном С. Николајевићем, Милошем Црњанским, Григоријем Божовићем, Густавом Крклезом, Миланом Ракићем, Станиславом Винавером и Божидаром Ковачевићем, и други сегмент — који доноси недовршене разговоре са Милицом Јанковић и Лујом Војновићем.

Објашњавајући концепцију својих разговора, Бранимир Ћосић у разговору са Милошем Црњанским истиче да не осмишљава своја питања унапред, да врло често пусти да разговор спонтано тече и да се нека питања јаве у његовој свести као могућност тек у току самог разговора. То, опет, не искључује и извесну схематичност интервјуа, која се огледа како у низу идентичних питања упућених саговорницима, тако и у компоновању приче о личности изабраној за интервју.

На композиционом плану сваког појединачног разговора разликују се неколики тематски издиференцирани сегменти. Необичну важност Ћосић придаје опису амбијента и неретко је склон да поистовети простор у коме интервјуисани ствара и живи са стањем његовог духа, његовим карактером или личношћу у целини. Карактеристичан у овом погледу је разговор са Станиславом Винавером, где аутор не може да се одупре утиску да у Женеви (где је по други пут вођен разговор с Винавером) затиче собу намештену на исти начин као у Сарајевској улици пет година раније: „Тек у том часу помислио сам да

ипак мора бити неке мистичне везе између човека и простора у коме тај човек живи. И да овај декор полупразне и хаотичне собе можда одговара неком забаченом сну Винаверовом, или некој његовој жељи; или да можда овај пејзаж његове собе чини да у њему одзвања баш она жица која му је потребна за стварање и за мисао. Јер ова соба не би тек онако превалила хиљаду и неколико стотина километара, да се стани под овим туђим небом, на обали Лемана, овако истоветна!”

Опис ентеријера код Бранимира Ћосића има за циљ расветљавање духовног стања личности о којој казује. Међутим, та духовна сфера не мора увек коегзистирати са физичким карактеристикама личности. Стога се њему чини нужним сликање портрета одабране личности. Портрете писаца са којима разговара Ћосић даје једанпут директно, други пут посредно — с тим што у овом другом случају, при обликовању портрета, уводи и себе сама. Директно „сликање” по правилу се односи на *физичко* портретисање сабеседника: аутор износи оно што сам перципира, док се, на другој страни, лишава непосредног учешћа у приказивању психолошког плана. Учешће његово у оваквој карактеризацији видно је само на плану усмеравања разговора, кроз питања која упућује саговорницима.

Нека од Ћосићевих питања имају битан значај — без њих разговор не би могао постојати, јер се управо због њих разговор и води. У таква питања убрајамо: однос наших писаца према савременој критици, однос њихов према књижевности и млађим нараштајима, иновације које доноси генерација којој књижевник припада, расни израз, питање узора у националној и светској књижевности. Појам идентичности се не може везати само за постављена питања. Треба нагласити да постоји и извесни степен истоветности у давању одговора на многа питања. Али се овде подразумева и дистинкција која омогућава сврставање књижевника у једну од три генерације писаца које је Бранимир Ћосић обухватио својим интервјуима.

Постојање три генерације писаца најпре је запазио и веома прецизно издвојио Владимир Вујић иако се Ћосић у својим *Разговорима* није управљао по овом обрасцу. Прву генерацију, према суду Вујића, чине „традиционалисти”, књижевници који су активно стварали и, може се рећи, свој врхунац достигли у предратном периоду. Овој генерацији припадају Борисав Станковић и Милан Ракић. Другу генерацију или „средњи нараштај” сачињавају писци попут Вељка Петровића, Григорија Божовића, Душана С. Николајевића, дакле писци који су у литературу унели нешто пунији израз, са извесним степеном иновативности у односу на своје претходнике, али и писци који, поуздано би се могло рећи, стоје „на међи” као сувише

свесни вештачког, пластичног и беживотног у артизму, али и као недовољно одлучни да систематизују своја начела, да их изнесу и спроведу. Поред ове две генерације писаца јавља се и трећа, која је управо доминантна у доба кад Ћосић започиње рад на својим *Разговорима*. Карактерише је потпуно одбацивање претходног, окренутост космичким визијама, апсолутна слобода стварања и обогаћивање књижевног израза. У ову генерацију спадају Милош Црњански, Сибе Миличић, Густав Крклец, Станислав Винавер.

Да би се концепција вођених разговора могла експлицитно приказати, неопходно је приказати неке од тих разговора. Овде ћемо издвојити два: разговор са Борисавом Станковићем и разговор са Милошем Црњанским, због репрезентативности њихове. Приказујући ова два разговора, могу се и поуздано реконструисати поетичке идеје представника дијаметрално супротних опредељења.

Композиција приче о Борисаву Станковићу у потпуности одговара основној Ћосићевој замисли, коју ће он спровести у свим завршеним разговорима. Ћосићева „прича“ почиње описом периода од завршетка Првог светског рата — одређивањем положаја Борисава Станковића у српској литератури у том периоду. Следећи сегмент представља биографија, затим следи библиографија, опис амбијента и указивање на чланове породице које Ћосић затиче у пишевом дому.

Поред евидентне схеме или унапред осмишљене концепције, појављује се и неколико битних сегмената које можемо третирати као *одступања* Бранимира Ћосића. Одступања у том смислу што је у „Предговору“ најавио да је прво његово настојање неутралност и објективност интервјуерске речи, која, дакле, подразумева потпуно елиминисање субјективног става. Постоји, наиме, у овом разговору једно место које је, иако наведено као вредносно-објективни став критике, ипак јасно пренебрегавање субјективног става ауторовог: „... Што нам даје наде да ће дело (иако г. Борисав Станковић није још у Академији наука) ускоро бити на једном од првих места. Јер хтели не хтели, г. Борисав Станковић је отац и оснивач модерног романа. Појава *Нечисте крви* је датум од кога ће се безусловно морати поћи када се буде писала књижевна историја XX века.”

Наглашавајући да је задатак књижевног публицисте да што потпуније и што прецизније извести читаоца о самом току разговора, аутор књиге *Десет њисаца — десет разговора* настоји да пружи комплетан одговор на постављено питање у свој разноврсности значења, коментаришући и образлажући поступак свог саговорника и онда кад долази до изостајања одгово-

ра, а питање Бранимира Ћосића је само пропраћено гестикулацијом интервјуисанога.

Борисав Станковић се открива пред читаоцем као човек који невољно започиње интервјуе јер мисли да човек погођен страхотама рата не може дати нешто боље и узвишеније од онога што је већ понудио читалачкој публици, а књижевност као уметност, или да би то била, мора покретати племенитија осећања у човеку, те он као неко ко се више не бави књижевношћу не може бити интересантан за овакву врсту разговора. То га, ипак, не спречава да извесне своје судове о стању у савременој српској књижевности најнепосредније изрази. У такве судове спада, на пример, Станковићев коментар о уздржаности писаца при описивању тзв. слободних, „ласцивних” сцена, што он приписује Скерлићу као грех — који се морао манифестовати у делима млађих писаца (Станковић наводи Ускоковићев пример) који су се тенденциозно довијали да удовоље тако постављеном захтеву. Побуна Станковићева против ондашње критике огледа се у изношењу замерки тој критици што није благонаклона према талентованим почетницима, што нема разумевања за неминовност почетничке слабости и што није декларативна у погледу онога шта треба исправити, него се своди на повлачење паралела са страним узорима, мало познатим млађим нараштајима.

Истакнуто је постојање унапред осмишљене концепције на композиционом плану, али треба поменути постојање плана и на нивоу садржине. Планско вођење разговора огледа се у селективности коју Ћосић испољава током интервјуа, па тако не долази до навођења свега о чему се говорило, а да је разговор био знатно дужи, сазнајемо из Ћосићевих речи које се односе на чињеницу да о обичним и свакодневним стварима, о којима је такође било речи, неће обавештавати читаоца. Иако овакво излагање следи након изношења опсервације да је разговор завршен, ипак ће се из разговора о свакодневним стварима издвојити и прича о судбини *Тащане*, за коју Борисав Станковић каже да нема намеру да је допуни и обликује оне елементе који јој недостају у врло ефектној завршници: „Не хвата се птица кад једном одлети...”

Разговор са Милошем Црњанским вишеструко је интересантан. Необичност његова огледа се у чињеници да почетак разговора, бар онако како то бележи Бранимир Ћосић, обележава замена улога питаног и оног ко поставља питања. Тако се сам интервјуер (аутор *Разговора*) налази у ситуацији да објашњава мотиве започињања оваквих разговора, циљ ове публицистичко-књижевне врсте и концепцију тока разговора. Важан је моменат расветљавања начина на који Ћосић хоће да дође

до спознаје изабране личности: „Мени је главно да кроз обичне ствари докучим човека.”

Доба које је наступило за Црњанског значи доношење иновација на свим плановима. Непосредно после рата појавила се читава плејада књижевника који су се декларисали као епигони предратних књижевника. Њихова снага почела је да јењава, јер им није могућно да се са предратним идејама одрже у послератној атмосфери. Сада се очекују нова дела, нови погледи, нова емоција. Иновација никада не подразумева апсолут. Под иновацијом се не може подразумевати потпуно ослобађање од ранијих утицаја, па је у том смислу за ову генерацију књижевника важно да оде дубље у прошлост и своје узоре потражи у романтизму. То не подразумева рехабилитацију романтизма као правца, већ само реafirмацију суштинских његових одлика.

Овакав став може се у неком ширем контексту довести у везу и са појмом расног израза и са питањем православља. На овај начин се инсистира на повратку народном језику лишеном нове филологије, инсистира се на народној поезији која се изнедрила управо из оквира наше расе. Инспирација се може потражити и у православљу, које би својом *мистиком* могло поново да нас уздигне изнад граница овоземаљског, да развије способност саосећања са повређенима, способност осећања неправде, и могућност проналажења утехе, а све то кроз афирмацију свести о пролазности.

Целокупно искуство Милоша Црњанског испољило је свој одраз у његовом стваралаштву. Искуство које није манифестовано као радост живљења и којем је он остајао доследан, онемогућавајући и каснијој веселости живота да утиче на његово мењање. Овај сегмент из *Разговора* представља кључни момент за разумевање настанка и развитка целокупне поетике Милоша Црњанског.

У духу ове потоње генерације књижевних стваралаца, која је пронашла своје место у историјском извештају Бранимира Ћосића, а којој је и сам припадао, он уводи извесне новине на пољу књижевне културе и у погледу жанровске одређености његовог дела и погледу осветљавања „горућих питања”, која равнодушност и мирноћу времена у ком су настала нису признавала, или их је третирала као лицемерје које се морало различити.

Дајући исцрпан „извештај” о времену и људима који су доба обележили, Ћосићева књига омогућава нам дубље и свеобухватније сагледавање историјски важних питања, књижевних и људских портрета, њихових поетичких и животних погледа, па тако представља драгоценост не само за књижевне

историчаре, што је био основни циљ аутора, већ и за све оно што обухвата појам књижевне културе. То је утолико значајније што Ћосић није једини који је интервјуисао писце (о томе сведочи подробан опис Јована Пејчића у *Истини и облику живе речи*).

Иако није једини који се овим послом бавио, Бранимир Ћосић створио је прво дело те врсте на српској књижевној сцени. И не само прво, него је то код нас досад и најбоље дело у свом жанру — што представља суштинску вредност књиге *Десет њисаца — десет разговора*.*

* Поводом књиге: Бранимир Ћосић, *Десет њисаца — десет разговора*, приредио Јован Пејчић, „Admiral Books”, Београд 2010.

АЛЕКСАНДАР КОСТАДИНОВИЋ

О НЕПОНОВЉИВОМ ДЕЛУ, ИСТИМ НАЧИНОМ

„Јер тога има код нас — да са смрћу писца ишчезне и његова успомена” — битно је запажање Бранимира Ћосића, сасвим тачно у одређењу наших књижевних и културних прилика, којим, између осталог, објашњава „зашто је пошао књижевницима тражећи од њих да [му] причају о себи и своме делу”. Уводна белешка којом се отвара серија Ћосићевих интервјуа у магазину *Реч и слика* Милана Зрнића, у оквиру ауторске рубрике „У разговору са...”, премда има наглашен програмски (начелни) карактер, стоји у најтешњој вези, макар наведеном опаском о културном (само)забраву, са интервјуом који за њом следи, са Ћосићевом првом „књижевном репортажом”. Овај разговор, вођен с Борисавом Станковићем 13. августа 1926. године у „чардаклији” знаменитог писца на Дорћолу, представља Ћосићев недвосмислен покушај реафирмације Станковићеве личности и стваралаштва, јер аутор *Кошћане и Нечисте крви* тих година „беше немилостиво потиснут у страну”, суочен са „злонамерним ћутањем и забором нових генерација”. У Станковићевом „изгнанству”, међутим, на делу није била само поетичка искључивост млађег нараштаја, како је то код Ћосића представљено, колико је оно било узроковано оптужбама за „издајство народа”, изречених због Станковићеве сарадње у окупационом листу *Београдске новине* током Првог светског рата. На делу је била, дакле, политика.

Нису једном код нас из разлога исте врсте „потиснути у страну” писац или дело: услед доследне и уобичајене прерасподеле моћи и утицаја између културе и политике, сличну судбину имаће и Ћосићево дело *Десеј йисаца — десеј разво̀вора*, књига која је требало да окупи све довршене интервјуе овог аутора, како оне из 1926. (разговори са Б. Станковићем,

Вельком Петровићем, Сибетом Миличићем и Душаном С. Николајевићем) и 1927. године (са Милошем Црњанским, Божидаром Ковачевићем, Григоријем Божовићем и Густавом Крклецом), све штампане у Зрнићевом месечнику; тако и два објављена 1929. у *Летопису Мајице српске* и *Књижевном пољету* (саговорници: Милан Ракић и Станислав Винавер). Одмах по свом објављивању, 1931. године у Књижарници Геце Кона, Ћосићева књига била је прихваћена с неподељеним одобравањем књижевне и културне јавности, али само пар деценија касније, након Другог светског рата, „плашт заборава”, скројен у ондашњим идеолошким радионицама, прекриће и Ћосићево дело, првенствено због тројице неподобних, интервјуисаних и у књигу уврштених писаца: Гр. Божовића, М. Црњанског и Д. С. Николајевића.

О заборава, у наведеном разговору, Ћосић ће записати и следећу, истиниту премда парадоксалну тврдњу: „... делима праве вредности није потребно туторство њихових стваралаца; таква дела не може ништа и нико да потисне у заборава; она сама узимају места, која им, у књижевној хијерархији, припадају”. Истиниту, јер дело „праве вредности” управо узима „туторство” над аутором, те онемогућава трајно изгнанство из културног памћења. Парадоксалну, јер дело „праве вредности” вреди само за оне који вредности познају. Не потврђује ли то, најзад, Ћосићев интервју, као чин онога који познаје вредности?

Пуна заслуга, пак, за скорашњу реактуализацију књиге *Десет писаца — десет разговора*, заправо за измештање њено са списка принудно заборављених књига, припада књижевном историчару, критичару и есејисти Јовану Пејчићу. Први и одлучујући корак у том правцу, мада не и најзначајни, начињен је 2002. године када је Пејчић приредио прво потпуно издање ове књиге: наиме, оно издање из 1931. обележено је чудном неправилношћу — иако је наслов наговештавао другачије и више, читалац је тамо „могао да нађе тек *девет разговора* са *девет* писаца”, услед чега је у културној јавности више пута било постављано питање „ко је десети писац?”. Одговор је понудио аутор који недостаје, Божидар Ковачевић, написом објављеним 1987. у *Веснику Српске православне цркве*, али је за најширу публику, с обзиром на слабу читаност црквене периодике, питање скинуто с дневног реда тек издањем у редакцији Јована Пејчића. Ово издање било је пропраћено и критичким, биобиблиографском и другим додацима, као и опсежним поговором приређивача под насловом „Аутопортрети вођени руком Бранимира Ћосића”. Даља заокупљеност Јована Пејчића Ћосићевом интервјуерском делатношћу резултовала је још јед-

ним, још потпунијим издањем књиге (2010), у које су укључени и недовршени разговори с Милицом Јанковић и Лујом Војновићем, од чијег је коначног уобличења и штампања Бранимир Ћосић био одустао.

Најзад, настала на основама поговора „Аутопортрети вођени руком Бранимира Ћосића”, појавила се и монографска студија Јована Пејчића *Истина и облик живе речи*, у којој се предмету проучавања приступа на целовит и комплексан начин, јер је аутор монографије усредсређен на читав низ различитих, а међусобно сродних проблема, као што су: генеза и историја деловања књиге, њена општа (генолошка) и посебна (ауторска) обележја, најзад, њена књижевна вредност и културноисторијски значај.

Чини се да је последњи од побројаних момената у великој мери условио и „комплексан [истраживачки] приступ” који, према једној методолошкој напомени аутора, интегрише начела различитих дисциплина науке о књижевности: „начело актуализације” (историја књижевности), „начело проблематизације” (теорија књижевности) и „начело афирмације” (књижевна критика): *Десећ њисаца — десећ разговора* имају статус „прекретничког дела у својој врсти” код нас (Милан Влајчић), што, у ствари, значи — сада су то речи Јована Пејчића — да се ово дело надовезује на већ постојећу традицију књижевног интервјуисања, да са њим литерарни интервју „проналази свој канонски лик” у српској књижевности и, напokon, да је реч о делу које је „мерило смисла, лепоте и успешности”. Свако од ова три комплетарна значења, проистекла из квалитатива „прекретнички”, отварао је посебну перспективу проучавања.

Овакво одређење и диференцирање основних принципа науке о књижевности, тј. њених посебних дисциплина, понудио је Јован Пејчић још у свом теоријском огледу *Начела књижевног зналства* из 1994. године, чланку који ће своје коначно уобличење добити 2000. у књизи *Знамења и знаци*. Међутим, треба нагласити Пејчићев став да издвајању „основних начела књижевног зналства” није циљ дисциплинарно распарчавање проучаваног предмета, већ „концентрисано и узастопно осветљавање појединачних региона”, које омогућава открића и „води до сазнања која онда, у накнадном захвату, ... унапређују област у целини ... и дају смернице за будућа истраживања”.

Однос о којем је реч у великој мери разјашњава не само комплексан приступ проблему у *Истини и облику живе речи*, већ и генезу већине Пејчићевих радова, па и његове нове монографије. Прво, Пејчићев текстови мењају се и развијају у времену: не ради се ту само о незнатним језичко-стилским и композиционим променама, јер аутор радове непрекидно и

битно дописује — језичким прецизирањем, те мисаоним побољшањем њиховим, додавањем нових фрагмената, брисањем сувишног... Потом, оваква места, где се у књижевноисторијским радовима препознају теоријски погледи истог аутора и обрнуто, бројна су и приметна у Пејчићевом опусу, што сведочи не само о „вишедеценијском промишљању одређених питања” (Снежана Божић), већ и о поменутом „концентрисаном и узастопном осветљавању појединачних региона”, што је, пак, у дубокој сагласности с једним Пејчићевим аксиолошким тврђењем да се „Знање ... увек односи на Целину” (*Мислилац и време*). На тој прожетости и међусобној усклађености трију начела израста читав опус овог аутора: тако, ванредно познавање књижевне прошлости и адекватна теоријска изграђеност јесу залог убедљивости његових критичких судова, а „познавање вредности” и „осећање естетске евидентности” чест су критеријум избора књижевноисторијских и теоријскокњижевних послова.

Већ је примећено у вези са приређивачком и књижевноисторијском праксом Јована Пејчића, а поводом његове монографије о Милану Ракићу (*Милан Ракић на Косову: завей — ѿе-сма — чин*, 2006), да он „сасвим извесно и програмски, представља и пише само о најбољима” (Душан Стојковић), а трагови вишеструког огледања књижевноисторијских налаза и теоријских увида могу се препознати и у неколицини радова из књиге *Профил и длан* (2003), од којих ће неки бити уграђени као (ненасловљена) поглавља у *Истину и облик живе речи* („Антички дијалог : књижевни разговор”, „Питање : одговор”, „Бранимир Ђосић у разговору са...”).

Како Бранимир Ђосић у свом добу није био једини писац посвећен књижевним интервјуима (на истом културном задатку нашли су се и Винавер, Десимир Благојевић, Раде Драинац, Црњански), као један од првих проблема које је требало узети у обзир, наметнуо се „историјат српског књижевног интервјуисања”. Пошавши од оцене Павла Поповића да је Љубомир Ненадовић Његошу био што и Екерман Гетеу, а уважавајући чињеницу жанровске поливаленције текста, Пејчић сматра да главно Ненадовићево дело, путопис *Писма из Италије* (1907; часописна варијанта *Владика црногорски у Италији*, 1868/69) јесте „прототип књижевног разговора” код Срба, то јест „текст који у правом смислу означава рађање овог новинско-књижевног жанра у нас”. Ненадовићеви претходници на том пољу, Исмаил Иванович Срезњевски и Јоаким Вујић, дали су разговоре који по свом чисто „књижевном”, односно „новинарском” карактеру нису одговарали граничној литерарно-публицистичкој природи књижевног разговора, а како ову

двојицу Пејчић не види као могуће Ћосићеве узор, на технику и поетику интервјуа Вујића и Срезњевског није се детаљније освртао. Када је, пак, у питању Ненадовић, и не само он (Фредерик Лефевр, Сениша Пауновић, Црњански) поредбено посматрање разоткриће сву особеност Ћосићевог интервјуисања у односу на његове претходнике и савременике.

Дијахронијско проучавање књижевног интервјуа у овој студији креће се и оним граничним подручјем књижевне историографије и теорије које припада историјској поетици: за „жанровски архетип” књижевног интервјуа Јован Пејчић узима антички (сократовски) дијалог, указујући да потоњи генолошки преображаји иду у правцу експанзије чисто књижевних и практично-ексклузивних чинилаца разговора, те да резултују потискивањем његовог „изворно филозофског карактера”. Управо из тих разлога појава штампе и новинског интервјуа (*Weekly tribune*, 1859) оцењени су као „снижена прерада” и „осиромашена копија” у односу на жанровски протооблик. Овај сажети историјскопоетички преглед Пејчић закључује 80-им годинама XIX века, када се књижевни разговор као литерарно-публицистичка врста устаљује, дајући при том назнаке потоњих преображаја које доносе савремено доба и техничка цивилизација (радио-интервју, телевизијски разговор с писцима).

Утврђивањем жанровског протооблика именован је корен и одређен оквир теоријском истраживању литерарног интервјуа, а основни задатак „поетике, ноетике, онтологије и ... антропологије књижевног разговора и његове жанровске самобити” Пејчић види у откривању суштине „књижевног разговора у његовом постојању-по-себи”. У овој студији определио се аутор за филозофско-теоријску проблематизацију два аспекта: најпре, он се задржава на „дијалектици питања и одговора”, а потом и на „духовном идентитету учесника у разговору”. И један и други аспект разговор концептуално конституишу као „место размене раније стечених знања”, те као „вољу за стицањем нових искустава”. Образлажући „есхатолошку” природу и недовршивост дијалектике питања и одговора, а потом и специфичност вербалних, али и невербалних средстава саопштавања у дијалогској комуникацији (мимичко-гестикулациони, звуковно-интонациони и енергетски моменти); свдећи, напослетку, најзначајније резултате филозофских и лингвистичких промишљања разговора као таквог (Френсис Бекон, Лав Шестов, Морис Мерло-Понти, Ханс Георг Гадамер, Фердинанд де Сосир, Лав Јакубински), Пејчић нуди теоријску пролегомену за будућа проучавања књижевног интервјуа, што је, као први подухват те врсте у нас, један од највреднијих резултата монографије *Истина и облик живе речи*.

Осим тога, као историограф Пејчић се не задржава само на процесима „дугога трајања”, те на датумима и личностима значајно удаљеним у простору и времену, на тачкама где се кристалишу и у очигледност доводе вишевековни процеси и безличне (анонимне) тенденције. Напротив, посебну пажњу посвећује управо генези књиге *Десет њисаца — десет разговора*: дело се посматра у нераскидној вези са аутором, те његовим целокупним опусом. Тако, код Ћосића Пејчић уочава једну сасвим особену „надахнутост за рад и стварање” која је, највероватније, подстакнута и ојачана дугодишњом болешћу и непосредном близином смрти: на пример, Ћосић одмах по повратку са вишегодишњег лечења у швајцарском санаторијуму, почетком августа 1926, одлази Милану Зрнићу с предлогом за покретање ауторске рубрике „У разговору са...” и отпочиње рад на серији својих књижевних разговора. На сличан начин, узроцима сродне природе и порекла објашњена је и чињеница што разговора из Ћосићевог пера није било више. Оваква, биографска, у савременим научним круговима беспотребно дезавуисана интересовања, Пејчић испољава због тога што „историјат жанра ... подразумева генезу дела које репрезентује тај жанр”. Али, није само то у питању. Делатно је овде уверење Јована Пејчића, теоријски артикулисано у ранијем огледу „Испитивати, значи — вредновати”, да се „духовне вредности обистинјују ... искључиво као једнина”, односно да природа (облик/значење/вредност) ма којег текста није битно одређена жанровском припадношћу или функционалним усмерењем његовим, колико чињеницом „ко ... пише, како то чини и шта у свој текст уноси”.

То најпотпуније долази до изражаја у оним поглављима студије која се баве техником и поетиком, врло специфичном, Ћосићевих књижевних разговора. Бројни су и разноврсни моменти на којима се Пејчић овде задржава: на техници „белих питања” која кулминира у Ћосићевом интервјуу с Винавером, на ауторовој прокламованој „неутралности” коју не треба поистоветити са одсуством вредносних мерила, јер Ћосићеви „критички ставови ... узимају многа 'лица', позајмљују маске, ... испољавају се у непредвидљивим модусима” итд. Упућује Пејчић и на једну изразито новинарску одлику Ћосићевих књижевних репортажа — актуалност, испољену у одабиру саговорника, јер аутор *Покошеног њоља*, као интервјуер, очигледно тежи првенствено покривању „жаришта књижевног живота”.

На концу, нужно је осврнути се и на језичко-стилске и композиционе одлике монографије *Истина и облик живе речи*: више пута је истакнуто у вези са начином писања Јована Пејчића (Душан Стојковић, Снежана Божић) како он иде у ред

таквих представника књижевног зналства за које је критика, у најширем значењу овог појма, и сама књижевност, то јест језичка уметност. Ово, најзад, одговара и Пејчићевом теоријско-аксиолошком диференцирању „многостраног надничара залуталог у књижевност”, с једне стране, и „критичара с урођеним па негованим осећајем за вредност и лепоту писања, за дубоку и богату мисао”, с друге. Слично разликовање спроводи Пејчић и када је Бранимир Ћосић у питању: поредећи интервјуерску праксу Милоша Црњанског и Симише Пауновића с оном из *Десећ йисаца — десећ разговора*, аутор студије констатује да се у интервјуима Бранимира Ћосића препознају „индивидуално-уметничке особености” и „непоновљиве црте” које се одупиру „сили устаљених новинарских обичаја и норми”. Све ово додатно оснажује паралелу учињену с почетка овог приказа: Бранимир Ћосић је у Јовану Пејчићу добио себи примереног тумача.

Тиме је, међутим, образложен само један акценат из наслова Пејчићеве студије — „облик”: иако је доста простора посвећено управо индивидуално-уметничким квалитетима Ћосићевих разговора, Пејчић ипак сматра да је Ћосићу, као аксиологу и моралисти, „тачност изговорене речи” — истина — увек била на првом месту, због чега ће и Хамвашово одређење интервјуа као „уметничког жанра у форми истине” узети као сасвим одговарајуће Ћосићевој интервјуерској делатности.

Додао бих, и Пејчићевом списатељском раду. Наиме, претходна књижевноисторијска монографија овог писца (*Милан Ракић на Косову*) отвара се следећим програмским исказом: „Чињенична потпуност и унутрашња веродостојност написаног представљају светињу и закон за свакога ком је дато да, мимо постојећег, сам нешто створи.” Тиме су именована два руководећа начела Јована Пејчића — историчара књижевности. Али, и Бранимира Ћосића — интервјуера.

Тачније, три их је на броју: истина, облик, вредност.*

* Поводом књиге: Јован Пејчић, *Истина и облик живе речи. Књижевни разговори Бранимира Ћосића*, „Admiral Books”, Београд 2010.

СРЂАН ДАМЊАНОВИЋ

НА РАСКРШЋУ ПУТЕВА

Књига значајног српског естетичара, филозофа културе и културног антрополога, Сретена Петровића *На раскршћу љушева* (Чигоја штампа, Београд 2010), сачињена је од седамнаест интервјуа и три ауторска текста, насталих између 1976. и 2007. године. Захваљујући приређивачу, Драгану Жуњићу, разговори са Сретеном Петровићем, осмишљени су у заокружене тематске целине: Почевши од заснивања метаестетике, деконструкције естетике и онтологије стваралачког чина, преко могућности експерименталног истраживања сликарства, односа уметности, кича и друштва, реторике, митологике, па до тема које се тичу детињства, доколице, завичаја и слободног времена. У неким од споменутих области, Сретен Петровић је у нашој култури оснивач и утемељитељ. Књига је занимљива и жанровски. Враћање живе речи у текст није увек лако а ни могуће, али је, у случају успеха труд богато награђен. *На раскршћу љушева* може се упоредити и са неким од актуелних, светских бестеселера, и то не на штету нашег аутора.

Пошто су интервјуи укомпоновани у један разговор, мање је уочљива еволуција идеја и проблема, али је зато истакнута мисао салетиља целокупног опуса: Уметност, религија и филозофија представљају различите покушаје да се уђе у средиште јединственог метафизичког изазова, при чему се треба клонити олаког свођења једног облика стваралаштва на други. Уколико се то догоди, настаје својеврсни метабазис, гносеологизам у естетици, односно подвођења појмова под виши, категоријални појам, који му суштински не одговора („лепо” се подређује *сазнању*). Из критике доктринарних естетика следи одбрана самосталности и несводивости уметности, заснивање реторике као критике говорништва, митологике и антропологије културе.

Изгледа да естетичка мисао Сретена Петровића полази од крајње консеквенсе Кантове *Критике моћи суђења*. Лепо и органско уједињују индивидуално, а оно се не може обухватити општошћу неке апстрактне схеме, пошто измиче свакој доктринарној теорији. Формулишући нешто што бисмо назвали „фундаменталним пародоксом естетике”, Петровић то становиште радикализује и операционализује: „Уметност живи од смрти естетике, и обратно, затворени систем естетике живи над амбисом у који се строваљује уметност. Једно од двога мора већ бити сахрањено.” Стваралац је увек на раскршћу путева, или у кјеркегоровској ситуацији избора или-или: избором једне могућности губи се друга, „умирење” у стваралачком чину изгледа да није достижно. Метафора раскршћа, митолошког је порекла и шире наткриљује људско стваралаштво.

Захваљујући, како пише приређивач, „латентној систематичности” стваралачког опуса Сретена Петровића, било је могуће различите интервјуе укомпоновати у јединствени разговор. Међутим, није у питању само латентна систематичност, дискурзивне природе, већ је с обзиром на форму интервјуа дошло до једне ванредно значајне реторитичке интуиције, која ситуира теорију ближе култури, уметности, митологији, уопште првобитнијим нуклеусима осмишљавања света живота. „Систем” је ту ради „предмета” истраживања а не обратно. То Петровића сврстава, поред значајне духовне блискости са Зораном Гавриловићем, Данком Грлићем и Иваном Фохтом, у онај ред наших филозофа, који су предмет аутентичног филозофског интереса и истраживања видели, пре свега, у својој култури, уколико она није тек мртва шема школских праваца и система (израз В. Дворниковића). Филозофска мисао не пребива у дијаспори (случај Б. Петронијевића), интернационали (догматски марксисти и следбеници помодних струјања), другој култури (где је мера ваљаности „native speaker”), него у култури властитог мисаоног и обичајносног наслеђа (Кнежевић, Дворниковић, Атанасијевић). Истовремено, естетичка мисао Сретена Петровића заснована је на традицији позног идеализма (Шелинг), феноменологији, структурализму и критичкој теорији.

Језиком (пост)модерне херменеутике речено, систематичност је остварена у тренутку пресека хоризонтале и вертикале: критика идола, односно доктринарних естетика (који чине хоризонталу), укршта се са рефлексивном која се деконструкцијски враћа из самозаборава, друго(не)битности, природног или сцијентистичког става, конструктивистичке заблуделости у властите мисаоне пројекте (вертикала). Заправо, хоризонтално знање (доктринарност), не може се изразити реторички, зато што

ван себе оно није ништа! Зато се аутор позива на метафору руже Клод Леви Строса, као нацрта испрва непрозирне мапе — која се не може тек мисаоно прозрети, него треба следити обресе њених латица. А реторика постаје важан теоријски проблем у стваралачком опусу Сретена Петровића.

Однос метафизичког и уметничког није једнодимензионалан, како се то у некритичкој традицији интерпретира и реинтерпретира: наводно, оно што метафизичко назире и мисли, естетичко посредује, а уметник у делу остварује. Напротив, уметничко дело измиче контроли рефлексije, сфера лепоте је аутономна, баш као што сам принцип стваралаштва, није до краја рефлексиван — да јесте, стваралаштво, не би било, онтолошки гледано, могуће. Творевина генија, верује Петровић, јесте нарочито јединство теоријског и атеоријског. Ауторово темељно уверење јесте да се бићу уметности не може приступити из угла теоријске свести, а тај антигносеологизам, опире се свођењу естетског на хоризонт истине (карактеристично питање: „Шта је уметник хтео да каже?“). Поборници логоса у уметности књижевност надвисују над музичком и ликовном формом, наглашава Петровић. А када ликовни и музички феномени постану парадигматска исходишта естетичару, постају чврста брана против гносеологизма и догматизма (антигносеологистичко искуство аутор дели са већ споменутиим естетичарима). Дакле, смисао естетике, верује Петровић, није у томе да се изгради чврст систем из кога би се догматски извиђало Биће уметности, него пре, да се разуме, како се са мета-естетичког нивоа мора свагда указивати на опасности које вребају некритички саздану теоријску естетику. Парадигматични примери некритичких естетичара јесу Лукач и Адорно, пошто наспрам реалитета уметности диктирају услове стилске и тематске егзистенције. Естетички концепт социјалистичког реализма заснован је на принципу естетичког идеала хармоније, док естетички нихилизам своје теоријско продужење има у авангардизму и „уметности ружног“. Адорно је најодлучније подржавао идеју дисхармоније. Претенциозни концепти доводе, по мишљењу Сретена Петровића, до духовне пустоши, почевши од естетике социјалистичког реализма у социјализму, естетике неокласицизма у Трећем рајху, једнако као што се под фирмом „концептуализма“ роје бесмислене форме „перформанса“ и „инсталација“ изнедрене из духа „постмодернизма“, карактеристичне за доба тријумфа и слома неолиберализма.

Шта је још преостало естетици? Својеврсна парадоксологија, или антиномијски заснована стратегија теоријског осмишљавања и критичког рефлектовања сопствене теоријске равни. Самотумачење властите теоријске позиције одвија се пре-

усмеравањем са естетске ствари на естетички ум: „Задатак је, дакле, критичко разумевање, доказивање тезе да је сваки теоријски став који се директно усмерава на уметност у основи 'идеолошке' провенијенције, да је 'мистификаторски', и да се према уметности као уметности односи као радикално негативан.” Критички диспонирани естетичар највише доприноси своме предмету када сврати поглед са уметности и позабави се сопственом позицијом: „Уметности се највише помаже када се наш теоријски поглед одврати од ње саме, дакле, од уметности, и усмери на саму естетику, уколико већ мислилац није кадар да својим сензибилитетом утоне у саму уметност, и преда се магми естетског”. Властити естетички *credo* Сретен Петровић формулише валеријавски: „Ако неко жели да се бави естетиком, није наодмет да уметности најпре изрази извињење!” Штавише, историју естетике Петровић види у сличном духу. Историја естетике је историја неуспелих одговора на питање „шта је уметност” (и Јасперс је, некако слично, веровао да је „метафизика нужна а немогућа” — немогуће је мислити свеобухватно, а опет нужно је, уколико постоји мисао кроз чију се сломљеност и неуспешност ја мењам). Готово апофатички, Сретен Петровић мисли да је далеко смисленије поћи од питања „шта уметност није”, зато што је у основи овако формулисаног полазног става идеја о нехомогености „ума”, с једне стране, и „естетске” структуре, с друге; односно ради се о нехомогености естетичког и уметничког. А то води својеврсном преумљењу самог естетичара — односно баш у могућности да се дистанцира од уметничког, јер логичка, етичка и естетска моћ полажу право на своју аутономију.

„Деконструкцији естетике” посвећен је значајан део разговора. Термин „деконструкција” настао је у филозофији XX века као обрачун са логоцентризмом и системским углађивањем филозофског дискурса. У складу са новом теоријском модом, супротстављајући се догматском, рационалном говору, различите стратегије деконструкције настоје да пониште диференцију између теоријског и уметничког дискурса, „размекшавајући” теоријски дискурс метафоричким или апоретичким говором. Према Сретену Петровићу, положај уметности је упитан, уметност није нити може бити средство „омекшавања” као филозофског симулирања литерарног казивања. „Деконструкција естетике” разликује се од свих покушаја „деконструкције” на Деридином трагу, али се истовремено опире догматској претензији ума да „естетско” преведе на „логички” дискурс. Основну идеју *Деконструкције естетике* Петровић најјезгровитије одређује као становиште по коме у основи свакога естетичког система не лежи превасходно интерес филозофа за са-

му уметност као *Целину*, већ је у игри интерес појединог филозофа да одбрани право на свој приватни укус.

И реторици као критици говорништва, Сретен Петровић приступа радикално, наслућујући да у језгру феномена говорништва пребива и тајна човека. Реторика чини културну основу новог доба, јавна реч је важан састојак модерне идеје слободе. Додуше, јавна реч окреће се против интереса самог човека. Фанатични говори вештих манипулатора „пале” зато јер су израз једне карактеристичне логике и њене „повесне истине” али у „оскудно време”. Петровић, слично критици једносмерног прослеђивања метафизичког у естетско и уметничко, критикује једнодимензионално уверење да је „реч” најоптималнији израз мисли, и да говор, премда саобраћа у емотивној равни, не скреће са свог логичког смисла. Говорништво је више но иједна друга врста уметности у основи „нечиста”, зато што у њему није лако остварити чисто реторско-естетску вредност!

„Деконструкција естетике” подстиче и заснивање својеврсне, критичке реторике. Реторика није само наука чији је предмет техника бесеђења, него теоријска дисциплина која промишља феномен који изворно припада корпусу уметничких вештина. Истовремено, она негује и критичку дистанцу према сваком виду злоупотребе говора, која извире из парадоксалне структуре говорништва. Говорништво се од других уметности разликује по томе што захтева говорника и публику као два своја конститутивна елемента. Успех говора зависи од тога да ли се публика усхићује, предаје реторској имагинацији. Уколико би усхићење представљало нужан услов беседништва као уметности, онда би то нужно имплицирало да слушаца мора говорнику веровати како би се „предао” илузијама које он пред нашим очима обликује, попут обузетости гледаоца успешно оживљеним ликом у позоришту. А то опет претпоставља нашу логичку необазривост, јер је таква нехајност неопходна да би се слушалац подао изазову лепоте, чарима естетске илузије коју му говорник подастире. Излаз који се назире може бити замка: најједноставније је претпоставити да „тема” и „садржај” говора морају бити такви да не вређају етичке принципе, хуманистичка и лична уверења. Уколико је садржај говора етички мотивисан, те имплицитно заговара одређену моралну или политичку идеју, онда се не води рачуна искључиво о естетском домену речи. А уколико је дошло до усхићења публике, то је онда најбољи знак да циљ говора није реторичке природе, да се он не усредсређује на постигнуће естетског задовољства као таквог. Ту се реторска вештина користи као средство, а говор остварује неестетски смисао. Говорник и његов говор ангажују наш дух да прихвати сугерисану идеју која

не мора бити логички веродостојна, већ прагматички исплатива. Петровић истиче да је у заметку говорништво вођено не-реторским циљевима, већ моралним, социјалним, политичким, религијским, комерцијалним (данас доминира облик спотова и реклама). Другим речима: „Говорништво је или *вештина*, средство да се послужимо тзв. 'чулним' (естезијским) 'слабостима духа' ради остварења 'неестетских циљева' — па говорништво тада није уметност; или је 'говорништво' уметност у којој је реторски ефекат његова крајња сврха.” Проблематична је и једна и друга могућност — зато критичка реторика, за коју се залаже Сретен Петровић има изузетну одговорност. Њен задатак би био у томе да у једном говору разлучи његов латентни и манифестни домен. Уколико је латентан смисао постизања етичке, социјалне сврхе, онда би критичка реторика имала задатак да укаже да пред собом имамо злоупотребу „вештине” ради неестетскога постигнућа. Напротив, уколико су латентни и манифестни домен срачунати на остварење „чисто” реторског ефекта, попут драмскога говора као идеала, критичка реторика би морала утврдити нису ли истина и добро били предмет злоупотребе, односно, није ли реч о говору у служби наговора. Сретен Петровић реторику преосмишљава у критику говорништва.

Сретену Петровићу је веома блиско уверење романтичких мислилаца о унутрашњој сродности мита и уметности, али их јасно разграничава. Митска имагинација је превасходно усмерена на Биће, док је Биће већ у самој уметности. За разлику од уметности, мит је исказан у форми којој се верујући човек свим срцем предаје и настоји да се поистовети с њим. Без хоризонта наде мита уопште нема. Супротно миту, уметност је форма у којој је Биће целовито већ стављено у саму формативну структуру коју свим сензорима непосредно опипавамо, осећамо или интуирамо: „Још прецизније: док се са истинским продуктивним митом на својеврстан начин гледа у 'прошло свагда усмерено на будуће' дотле су у уметности обе димензије искуственог времена, прошло и будуће, тренутно угашене у естетској форми, која их истовремено преводи у надвремено и вечно, доводећи тако до укидања емпиријског времена. У уметности смо у самој кући Бића, одмах смо већ ту.”

Средином осамдесетих Сретен Петровић је руководио пројектом *Културна историја Сврљида* истражујући обичаје и веровања, а затим компарирајући древне прежитке српске са словенском митологијом и магијом, откривајући у дубљим слојевима народне свести и обичајности богати фондус древне, не само српске и словенске, већ и индоевропске митолошке свести. Филозофско образовање (које је повремено представљало

оптерећење), као и везаност за завичај, према властитом само-разумевању, пружили су аутору могућност да у емпиријском факту, односно да у својеврсном „етнотипу” (парадигматичкој етнолошкој чињеници), сагледа нешто више него што је то могуће класичним емпиријски истраживањем. Једна је ствар поседовати књишко знање о Едипу, а сасвим је нешто друго када се тај мит препозна у духовној егзистенцији једног другог народа истог прастабла. Сретен Петровић, надахнут завичајном традицијом која га је обележила, може сагледати „рад једне митске структуре” у свежој и аутентичној форми и тиме из обичајно-магијске праксе ишчитати тамне стране грчког мита о Едипу. Чињеница „врљања детета на раскрсје” симболички устоличује стари матријархатски поредак, будући да досадашњи, утемељен на патријархатској матрици, доноси смрт деце у породици. Разумевање онога у миту делујућег, могуће је само када се у феноменолошким ликовима интуира његова бит.

Приређивач Драган Жуњић определио се за херменеутички критеријум битности и целовитости. У првом плану су разговори који „откључавају” смисао и карактер целине мисаоног стваралаштва Сретена Петровића. Посебније и конкретније теме, са своје стране, опет захватају и нешто од целине. Приређивач је добро разумео и карактер живе речи ухваћене у текст. У моменту „најжешћег” личног израза, проговара освештена седиментација традиције и филозофског искуства, кроз стваралачку игру разумевања различитих духовних феномена. Дакле, оно што је „предмет” разумевања није очишћено стављањем у заграде, него управо разумевањем смисла поступка „стављања у заграде”. Односно, метода деконструкције омогућава да се кроз разговор појави самостално значење лепоте уметничког дела, сагледа она граница на којој је беседнички израз, или значење мита без теоријског, уметничког или политичког уплива, као и да се деконструкција примени и на мисаоно стваралаштво. Зато је, на изванредан начин, *На раскрсју њушева* и (само)деконструкција мисаоног, естетског и уметничког укуса Сретена Петровића.

Драган Жуњић је „поновио” деконструкцију текста који је имао пред собом, изводећи консеквенције и вешто осветљавајући различите аспекте, а сам се повукао у засенак, поставивши у средиште књиге стваралачку личност Сретена Петровића. Да би се схватио значај приређивача, довољно је упоредити ову књигу, са неким од светских бестселера. Нпр. интервјуи Жан-Пол Сартра, приређени по хронолошком принципу, после почетног одушевљења брзо замарају, а вербални израз, подешен је тек као илустрација писаног. У теоријском смислу свестан свог удела, Драган Жуњић посредује изузетно продук-

тивно између аутора, његовог дела и новинара који су поставили иницијална питања.

На крају, треба похвалити „новинаре и људе од струке” који су интервјуисали Сретена Петровића: Јована Пејчића, Љубисава Андрића, Драгана Богутовића, Зорана Радисављевића, Милоша Јевтића, Радета Станића, Јована Гагрицу, Ђорђа и Исидору Масниковић, Недељка Богдановића, Душана Станковића и Станка Стоиљковића. Јасперсову мисао о филозофији као умећу постављања питања, они су схватили боље од многих доктринарних филозофа. У новинарском смислу, њихов задатак није био нимало лак — вазда суочени са проблемом јавности у контексту теоријског дискурса, требало је пронаћи праву меру, а то су они, углавном и успели. Сретен Петровић им је, са своје стране, пружио добар повод и изазов.

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

НОВИЦА ПЕТКОВИЋ О СЕБИ И О СВОМЕ ДЕЛУ

Драгоценa је књига интервјуа Новице Петковића: у њој овај проучавалац ретке теоријске сабраности и префињене аналитичности у фокус свога излагања ставља самога себе и своје дело. У овој књизи налазимо такву множину информација о личности и критичком опусу Новице Петковића, па се она може читати и као својеврсна пропедеутичка расправа која неупућеног треба да уведе у сложени круг тема и проблема овог, изузетно значајног проучаваоца књижевности. У том смислу би се, чак, сваки од ових девет разговора могао сматрати поглављем једне јединствене целине. Истина, пажљиви читалац ће лако опазити да у тој целини има извесних понављања и честих варијација истих или сличних идеја. Другачије није ни могло бити јер је ових девет интервјуа настало различитим поводима и са различитим саговорницима (једино је Александар Јовановић обавио два разговора), па се у таквим околностима редовно наметала потреба да се, зарад саговорника или читаоца којем је тај интервју намењен, каже и оно што се могло на просто подразумевати. Долазимо, при том, у искушење да истакнем како Новица Петковић није имао свога Екермана, али већ видим, и чујем, професора Петковића како се мршти и тихо додаје да ни он није Гете.

Такав став несумњиве скромности је, дакако, добрим делом произилазио из прилично постојаних, карактерних Петковићевих црта које су, између осталог, код њега будиле отворену индигнацију спрам сваке интелектуалне надобудности и крхкости знања која би да се представи моћнијом него што јесте. Такав ригорозни став он је неговао колико у односу на сама себе толико и у односу на друге. Отуда се веома често у његовим интервјуима препознаје потреба да се на велика пи-

тања и недоумице одговара не великим реторским експлозијама него опредељењем за тихи, упорни рад и одговарајућу „радну скромност” (стр. 122—123). У више прилика је, тако, на изазовност и пространост питања са којима је био суочен он одговарао како се не осећа позваним да даје тако широке одговоре (167). Чинио је то чак и онда кад је пажљиви читалац поуздано знао да он тих пространих и широких одговора и те како има. Очигледно је, међутим, да је Петковић повремено избегавао да у телеграфској форми једног интервјуа разматра нека тешка и сложена питања, будући да је добро знао како би нужна упрошћавања, осим површних и лагодних увида, мало шта могла да донесу.

Новица Петковић никако није волео нити олаке беседе нити суочавање са површним, непродубљеним увидима. Он је увек настојао да допре до самог корена и неуралгичног жаришта проблема, те да сагледа пуну комплексност књижевне творевине и процеса у којем она учествује. О томе би читалац ових Петковићевих интервјуа могао веома много да сазна посредством исказа који се односе на сазнајне поступке и начела којих се Новица Петковић чврсто држао. Основна начела свога приступа књижевности Петковић је, у разговору са Милошем Јевтићем (1992), изложио у крајње сажетом облику. Тада је он истакао да у проучавању књижевности одлучну предност даје, дакако, тексту, његовом језичком устројству, као и месту књижевности у склопу целине националне културе (59—62). Уз то он ће истаћи да му је највише стало до јасности и проверљивости сазнања, као и до темељне љубави којом све то мора бити прожето. А кад се сва та начела међусобно повежу у нераскидиву теоријско-методолошку целину, онда се добија модел истраживања највише егзактности која је у српској науци о књижевности икада постизавана.

Такав модел сазнања је, уз то, на необичан начин повезан са одлучним опредељењем да се сва расположива сазнања искористе како би се потпуније разумео механизам књижевне творевине и природа вредности која је у њој остварена. Зато је на неким местима Петковић свој рад на проучавању књижевности поредио са послом сајције, који мора знати не само да расклопи сат него и да га поново склопи (60—61). На свим овим тачкама Петковићевог радног програма видљива је истраживачева скромност и жеља да се повуче у сенку писца и његовог дела. Чинећи такав гест скромности, он не само да се није клонио великих, суштинских питања књижевне уметности него је превасходно на њима инсистирао. Такво његово опредељење је изузетно видљиво почев од најзначајнијих припремних, филолошких послова, као што је, примера ради, из-

рада критичких издања српских писаца. У тој области Новица Петковић је дао изузетно важне резултате, тако да је, заједно са Душаном Иванићем, он сачињавао само језгро српске текстологије: уз мало претеривања, може се рећи да је то једино вредно што је, у тој области, до данас урађено. Критичка издања Момчила Настасијевића и Владислава Петковића Диса, те приповедне прозе Милоша Црњанског, представљају највише текстолошке резултате, а о њима ће задуго, неким другим поводима, још бити речи. Овога пута, међутим, не може се заобићи чињеница да је у интервјуима Петковић у више наврата истицао да је такво прегнуће „служба, пре свега, писцу. А служити се може само писцу кога волите” (177).

Од свих интервјуа у овој књизи, најшире су постављени, па у том смислу и најкориснији и са најважнијим увидима разговори које су обавили Милош Јевтић и Александар Јовановић. О Петковићевом интелектуалном развоју и генези теоријских концепата Јевтићеви записи су од највећег могућег значаја. Индикативана је Петковићева констатација да су се у њему упреле две генетске линије, очева која је везана за Биничку Мораву и мајчина произашла из Херцеговине и Боке, тако да је могао рећи да је имао „оба цивилизацијска ослонца” (36). Као дете био је религиозан, одлазио у липљанску цркву и у манастир Грачаницу, а први естетски доживљаји везани су баш за црквену уметност и молитвену атмосферу. Очева библиотека представљала му је драгоцен подстицај за ширење видика, па је много година касније и могао да запише: „Та мала, чудна библиотека и сада је мени најдража библиотека са којом сам се сусрео” (37). А интересовање за језик, изричито вели Петковић, пробудило се из болне чињенице да су му се деца ругала што он говори источнохерцеговачким дијалектом и са новоштокавском акцентуацијом, док је његова околина говорила староштокавским косовско-ресавским дијалектом. Занимљив је, такође, карактеролошки податак да је Новица Петковић, још као основац, кренуо да се жали поводом одузимања очеве имовине и уштеђевине из Међународне банке; жалба је, очигледно, отишла и до кабинета председника Тита, па је стигао одред милицајаца да хапси непознатог побуњеника, али су се насмејали видевши да је тај побуњеник, заправо, детешце. Очигледно је Петковић од малена стекао развијену етику слободе и побуне против неправде, а та је етика била уграђена у саме темеље његове личности. Уосталом, такав став је он могао препознати и у елементарној матрици колективне психологије српског народа.

Интелектуално сазревање на студијама у Сарајеву Петковић је приказао веома детаљно, чак са несумњивом топлином

са којом је сведочио о важним професорима, као што су Драгиша Живковић (са којим је Петковић до краја остао у блиском контакту), Иван Фохт, Вања Сутлић, Јован Вуковић, Мидхат Бегвић и други. Одлазак у Москву, истраживања наслеђа руских формалиста, као и сусрет са делима Јурија Лотмана, а касније и других руских семиотичара, даће оно пресудно обележје његовом теоријском формирању и обележиће природу његових будућих истраживања. Утицаће то, у великој мери, и на рецепцију његовог рада у српској научној заједници, где ће релативно брзо стећи углед или жиг (све зависи од тачке гледишта) теоријски чврсто фундираног проучаваоца књижевности: једни ће схватити да је та врста теоријског знања напросто неопходна да би се истраживање књижевности могло обављати на иоле научан начин, а други ће му пребацити због наводне доктринарности.

Сарајевски период Петковић описује и са још једног, веома важног становишта: реч је о отварању процеса муслиманизације Босне и Херцеговине, како бисмо га могли, па и морали назвати. Тај је процес отворен текстом Мухамеда Филиповића *Босански дух у књижевности — шта је то?* (1967), а Новица Петковић је један од ретких који је у то време текстом одговорио на злоћудни изазов. Петковић је, такође, посведочио и о наступу Хамдије Поздерца који је наставницима Филозофског факултета вехементно објашњавао да је идентитет Босне и Херцеговине муслимански и да тако мора убудуће бити. Да су креатори овог процеса имали пуну подршку у партијској и државној структури Титове Југославије и да су у том погледу били врло одлучни, потврдили су и догађаји који су уследили: Петковић је морао да заувек напусти Сарајево, покушао је да дође у Нови Сад, али за њега ни ту није било места. Ако има некога ко и данас сумња у то је ли Република Српска била неопходна, ево му, уза многе друге аргументе, и ово сведочење Новице Петковића.

И сад долазимо до места које заслужује додатне допуне и коментаре. У овим разговорима, наиме, има више места где Новица Петковић ствари није изрекао до краја. У разговору са Милошем Јевтићем он, на пример, каже како је једне вечери позван на „разговор који је организовао Централни комитет да би захтевао од мене нешто што је страшно и због чега сам се побунио... После тога ми је једино преостало да одем из Сарајева, из Босне, што је Централни комитет и дозволио” (56). Петковић, при том, не каже шта је то од њега тражено, као што не каже ни шта му се све десило када је, на позив и препоруку Драгише Живковића, конкурисао на Филозофском факултету у Новом Саду. И на том месту су се, опет, појавиле

некакве чудне сплетке и тајанствене препреке које човека могу колико да испуне страхом и језом толико и да подстакну на отпор и побуну. Ја сам о тим догађајима, стицајем околности, слушао како од Новице Петковића тако и од Драгише Живковића. И ту се сусеткло толико много моралне и политичке прљавштине, да је зато Новица Петковић, очигледно, одлучио да о томе ништа не каже.

Понешто је тек, колико знам, о томе јавно рекао Јован Делић, и то у тренуцима када Новица Петковић није више био међу живима и када није могао сведочити, све и да је хтео. О томе, међутим, треба говорити бар у мери у којој је било очигледно како су политичке врхушке Босне и Херцеговине и САП Војводине биле најближе повезане, па и у потпуности синхронизоване. А ако неко данас, кад се огромна енергија улаже да би се срушила Република Српска и изградила државност Војводине, ако неко мисли да та два процеса нису међусобно повезана и синхронизована, он се грдно вара. А рачун за ту политичку наивност биће испоручен можда много брже него што помишљамо. Ако се томе дода и увид у судбину Петковићеве постојбине и породичног завичаја, Косова и Метохије, онда се лако може закључити да су у питању процеси који су осмишљени да прекроје постојећу слику Балкана и да створе сасвим нову геополитичку ситуацију. У том прекрајању замишљено је да Срби буду кључни губитници и да, при том, понесу најдубљи жиг кривице и срама.

Из тих бурних догађаја препуних деструктивне енергије, догађаја чија се страшна кулминација збивала током 90-их година, нико неће изаћи неоштећен, а то важи и за ствараоце најразличитијих профила. Отуда је Петковић упозорио да ће у овим преломним временима настати „многи духовни инвалиди”, а то значи да „имаћемо велики број људи који ће морати да одустану од стваралаштва, односно имаћемо веома мали број људи који ће бити доиста активни” (108). На другом једном месту, он ће чак упозорити на то „ко је први попустио: они, без особитог дела, који су били склони великим речима”. И одмах потом додаје: „Зато су за несигурно време у коме већ живимо потребни тихи и стрпљиви радници. Чак ни наша њива неће бити наша ако је не будемо обрађивали, а да не говоримо о оној коју су нам колико јуче одузели. И настојаће да нам још понешто одузму. Не уздам се, према томе, ни у шта до у стрпљив и методичан рад” (152—153). Тако је Петковић, с друге стране, преко историјских догађаја, колективних траума и индивидуалних реакција, поново дошао до императива „радне скромности” до којег је веома држао.

О многим аспектима Петковићевог научног дела тек ће бити речи. У овој прилици довољно је да упозоримо само на његово схватање памћења и његовог значаја за културу, па и за читаву заједницу у којој култура настаје. Петковић вели да „ми имамо, осим своје индивидуалне памети и памћења, и једну велику памет и једну велику меморију; то су памет и меморија наше културе” (62). У том контексту је сама књижевност, али и проучавање књижевности, изузетно важан, саставни чинилац културе, а пре свега памћења на којој она почива. Држећи да он сам пре свега „служи култури” (62), Петковић је дефинисао природу вредности која се у култури обликује: „Велика поезија је она поезија која помоћу малих померања у језику активира дубоко похрањене у култури егзистенцијалне човекове информације, обавештења и искуства... Тој дубини желим сам да се приближим, а и тој дубини да приближим онога који ме слуша” (63).

Прилика је да се сада, поводом књиге интервјуа са Новицом Петковићем, још једном истакне како је овај проучавалац књижевности изузетно успешно обделавао своју службу култури. Моћно изграђујући своју вештину читања, Петковић је непрестано стремио ка подухвату уједињавања читавог српског народа око кључних вредности националне културе. Биће много прилика да се о његовом разумевању књижевности и о теоријским и практичним упориштима његовог приступа, као и глобалног разумевања културе, опет проговори. Петковић је такав проучавалац код којег су неминовна разноврсна тумачења и експликације, према се његов најкрупнији значај у српској науци о књижевности не може оспоравати. Једно је, међутим, извесно: буде ли неко оспорио саму основну интенцију његовог бављења књижевношћу, буде ли оспоравао и исмевао ону најопштију, културолошку мисију проучавања српске књижевности, ето сигурних кандидата за већ помињане „духовне инвалиде”. Управо онакве какве их је описао Новица Петковић.*

* Поводом књиге: Новица Петковић, *Разговори 1991–2004*, приредио Драган Хамовић, Учитељски факултет, Београд 2009.

ДРАГАН ХАМОВИЋ

ОНО ШТО ЈЕ ОСТАЛО

Уз рад на текстовима из оставштине
Новице Петковића

Новици Петковићу није било дато да оствари неке ауторске подухвате за које је био најпозванији у нашој средини, сагласно његовој раритетној научној спреми и вокацији. Он који је знао да опомиње на многе недовршене, незапочете или упуштене послове српске културе, посебно науке о књижевности, остао је удесом закинут да доврши своје, отворено најављиване, као што су историја српске књижевности двадесетог века, теорија књижевности или књига о српском стиху. Чини се да је, поред осталих, главна сметња томе да бар нешто од реченога опосли била његова, са мало киме упоредива, научна одговорност у задацима највишег реда себи постављеним, без оправдања, још мање изговора. Речју, ништа од наше пословичне олакости нисмо могли наћи ма у којем Петковићевом ретку, написаном и објављеном разним поводима и с различним претензијама, али никад ради пуког присуства.

Збирка огледа, приказа и чланака, насловљена *На извору живе воде* (2010), настала је током рада на прикупљању ауторске оставштине Новице Петковића. Књига од које је заправо почет овај истраживачки посао, *Словенске ѝчеле у Грачаници*, огледи и чланци о српској књижевности и култури (2007) — приређена за ауторова живота, уз његову сагласност, поверење и подршку — привукла је очекивану пажњу књижевне и научне јавности. Неке темељне теме, које је коначно требало неко упућен да појасни, па и понови своје одговоре више пута ако треба (а треба!), у данашњој какофонiji неупућених или нечасних коментатора и комесара што хоће да обезначе и преозна-

че срpsку културу, између осталог и зато што је то мисија профитабилна или стога што иначе у овој култури ништа не значе, јер их она не препознаје као потребне и своје. Исте године, појавила се још једна Петковићева књига, *Поезија у огледалу критике*, у коју је сâм аутор уврстио више скоријих радова, од којих су неки, попут насловног рада, (није претерано!) права теоријска „лабудова песма” овога аутора. Ако би стрпљив и поступан аналитички поступак, у крајњем исходу, могао надмашити многе лимите дискурзивног језика и продрети у области одакле почиње поезија у изворном значењу, онда је томе прави пример оглед који смо поменули.

Новица Петковић нас је, почетком августа 2008. године, изненада напустио. Додатни, пажљивији увид у библиографију његових радова потврдио је процене о замашном опусу и данас врло актуелних текстова из свих области ауторовог занимања, непохрањеном међу књижне корице с његовим потписом. Упоредо, приредили смо, *мимогред*, и књигу Петковићевих интервјуа (*Разговори 1992—2004, 2009*), невелики збир медијских обраћања, са појединим оштрим али отрежњујућим порукама, корисним за основну оријентацију у нашој књижевној и интелектуалној невиделици.

Намера приређивача књиге *На извору живе воде* била је да претресе расуте и „незбринуте” радове великог znalца књижевности и језика, издвоји оне репрезентативне и учини их доступнијим данашњим читаоцима. Марина Петковић је, након годишњице смрти свога мужа, темељно претражила његову радну собу, али, осим неколико краћих текстова, није нашла најављиване рукописе, ни у фрагментима. Приређивач је унео напise који упућују на главне токове Петковићевог дела и научног занимања. Део опуса неуврштен у *Словенске њеле* у *Грачаници*, дакле, или у друге ауторове књиге, разврстан је овде у пет тематских целина, унутар којих је успостављен поредак према хронологији објављивања, између 1977. и 2001. године. Било је пред нама и ранијих текстова, писаних након студентског периода критичко-есејистичке активности с краја шездесетих (сажете у обе књиге под насловом *Артикулација њеме*), али су они остављени за неки други, шири избор Петковићевих написа, из два разлога који се међусобно допуњују. Први, што је већина тих текстова одвећ одређена локалним књижевним миљеом Сарајева и пролазним темама књижевног тренутка — с данашње временске тачке, само од архивске важности — а други потиче од чињенице да се раних седамдесетих ауторски исказ Новице Петковића још увек кретао ка зрелом, стабилизovanом лику, по којем га знамо и уважавамо, та-

ко да су неки од тадашњих увида и поставки касније, собом самим, превазиђени или потпуније исказани.

Уводно место у избору *На извору живе воде* заузима рад овде први пут објављен у целини, кратак поглед на српску књижевност, језик и културу, изложен на Московском државном универзитету 1996. године, и то страним, словенским колегама, у којем је требало нагласити, поред свих особености националних традиција, обједињујућа подручја, од средњовековних почетака до обнове словенског митопоетизма у авангардним књижевностима, напомињући да се, на пример, дела Момчила Настасијевића и Растка Петровића не могу правилно ни разумети без уласка у заједничке основе словенске или културе византијскога, православнога круга. „У култури, коју можемо схватити као колективну меморију, никада се не заборавља пређени пут целом својом дужином, све до почетнога утемељења. Прекида, дисконтинуитета негде има мање, негде више” — пише Петковић у завршници свога московског реферата: „Српска књижевност има у свом развоју врло оштре ломове и дуготрајне прекиде. Она такође у себи сажима више разнородних утицаја са стране. Али можда управо зато у њој, што смо ближе нашем времену, све истакнутије место добијају писци који као Растко Петровић, Момчило Настасијевић и, у наше дане Васко Попа, књижевним средствима активирају све старије слојеве културног памћења. Све док се не дође до онога што сви, из различитих књижевних традиција, лако препознајемо и разумемо јер нам је заједничко.”¹ Управо је колективна меморија на удару пројектаната новог општег тоталитарног поретка, и стога је књижевност, посебно поезија, чији је механизам заснован на активацији свега запамћеног, скрајнута у ововременим културним политикама. Зато је и важно истицати и утувити (народски речено) без чега права књижевност никада није могла и без чега не вреди.

У другом делу, објављени су огледи и записи о српским песницима и приповедачима (Сима Милутиновић Сарајлија, Иво Андрић, Милош Црњански, Растко Петровић, Душан Матић, Лазар Вучковић и Рајко Петров Ного) у различитим тематским и аналитичким обухватима. Најобимнији је рад о Сарајлији, којим се показује да је Његошев „наставник” приправио своје даровитом ђаку прелаз са усменог на уметнички де-

¹ Новица Петковић, *На извору живе воде*, из оставштине, изабрао и приредио Драган Хамовић, Завод за уџбенике, Београд 2010, 15—16. Рукопис је пронашла Марина Петковић у ауоровој радној соби. По њеном сећању, текст је, у преводу на руски, изложен на поменутом скупу у Москви, а у зборнику радова са скупа објављен је само резиме. Тако је прво објављивање рада „Српска књижевност, језик и култура” сачекало појаву ове књиге.

сетерац, којим се ђак и прославио, враћајући часно своје претходнику део славе, чувеном посветом у спеву *Луча микрокозма*: „Да, свагда ми драги наставниче, / Српски пјевче небом осигани”. Можемо претпостављати да је ова потанка анализа заправо целина која је место имала наћи у оној несугђеној књизи о српском стиху, свакако уз оглед „Ритам и интонација у развоју српског стиха” (*Огљеди из српске поезије*, 1990). Након акрибичног разматрања у којем демонстрира ауторово врсно познавање и књижевности деветнаестог века и народне поезије, фокус је сужен управо на опис видљивих промена у домену стиха, да би могао да закључи: „Са нешто више сигурности може се тврдити да је Милутиновићева књижевноисторијска заслуга — независно од чисто књижевноуметничког вредновања — што је у традицијом утврђеноме склопу усменог десетерца померио језгрени део, што је пресекао прираслост синтаксичко-интонационог низа за метричку схему. Тај је низ ослобођен за почетна индивидуална песникова варирања, за нова убрзања и успорења, ширећи при томе обликовне могућности десетерца и дајући му експресивнију снагу за коју он раније није знао.”² И у овоме је једна од одлика Петковићевог узоритог приступа: уместо да комотно или прикривено продукује на први поглед прихватљиве али недоказане закључке — што је обичај наше критике од постанка до данас — он читаоца пажљиво, корак по корак, приводи сазнању а не утиску. Тако је показано да није Сарајлија само васпитач и књижевни предавач будућег великог Његоша, него је његов допринос посведочен на чворишту где се срећу и одвајају народна и нова, уметничка поезија и поетика.

Тумачење класичне приповетке *Мосћ на Жейи* примерна је анализа, према суптилној и складној мери предмета који описује. Али, да је реч само о тумачењу уметничког склопа текста, не би ни било потребе да се на овоме раду нарочито задржавамо. Опис уметничког поступка и композиције приче објашњава нешто од приповедне вештине протомајстора српске прозе, али је то и пут до дубљег значења које скупа сугеришу и прича и њен облик, распоред њених састојака: „Тако нам композиционо устројство текста намеће и нешто што бисмо могли да назовемо двосмерно читање, а у целини нас прецизно усмерава ка семантичкој жижи, ка самоме средишту наративнога описивања, где и започиње процес метафоричког пре-

² *На извору живе воде*, 120. (Преузето из: Новица Петковић, „Преуређење усменог стиха у поезији Симе Милутиновића Сарајлије”, *Сима Милутиновић Сарајлија, књижевно дело и културноисторијска улога*, зборник радова, Институт за књижевност и уметност, Београд 1993, 57—80.)

ношења свих непосредно датих чињеница...”³ Постепено и суверено, тумач ове приповетке преводи нас од техничких до суштинских момената, не само датог текста него и нарације и уметности уопште, доводи нас до онога што обично називамо универзалним смислом књижевног дела: „Цела прича коју ’Мост на Жепи’ садржи може се, према томе, пресликавати на стални, вечни човеков напор да уреди, смислено организује свет око себе и у себи, да превлада снагу рушилачких сила и нереда. Овај неред и хаос у савременој се кибернетици и теорији информације назива ентропија, а човекова се култура дефинише као победа над ентропијом, као смислена организација. У целини гледано, Иво Андрић је у свим својим делима, и из различитих углова, приказивао човекову борбу са бесмислом, ентропијом. Јер Иво Андрић је — могли бисмо рећи — писац културе, тј. писац који је више но било ко други у нашој књижевности заокупљен човековим настојањем да по мери свога ума доведе у ред свет у коме живи.”⁴

Душан Матић је Петковића занимао у светлу песникове сталне разградње класичне синтаксе и долажења до разговорно гипког израза. Широке интерпретативне потезе, претежне у рецепцији овога вербално бујног аутора, овде замењује подробна анализа места „кад нам се чини да се песник напросто игра”. Такође почевши од промена у реченици, још дубље залази Петковић у сагледавању далекосежних новости које Растко Петровић уноси у српску књижевност свога доба, у огледу који је, колико знамо, требало да буде део ненаписане монографије о песнику *Ошкровења*. Опет се не размеће декларативним оценама и брзим синтезама, него се, поетичку ставку по ставку, описану и доведену у везу са епохалним кретањима, пред нама уверљиво помаља значајан аутор једног изузетног раздобља. На томе трагу је и краћи запис о Црњанскомом *Чарнојевићу*, у коме се, на само једном издвојеном питању, генезе једног књижевног лика, уз допунску припомоћ сплета биографских факата, евоцира преломни, међуратни период књижевне уметности у нас.

Читање давних огледа, о поезији рано преминулог Косовца Лазара Вучковића, као и песника тада у пуном налету, Рајка Нога, могу нам проблемски (и полемички) осветлити не само њихове поетике, него и књижевни контекст у који су били доспели. У оба текста, мада су писани као поговори књигама

³ Исто, 46—47. (Новица Петковић, „Андрићева новела Мост на Жепи”, *Књижевна култура*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1982, 103—106.)

⁴ Исто, 47—48.

наведених песника, Петковић критички заоштрава нека њихова битна постичка исходишта, веома актуелна у време писања, осамдесетих. Код Вучковића, једног од зачетника модерне српске поезије на Космету, наглашава проблеме књижевне и језичке периферије, као и обневиделост читавог песничког поколења за непосредне природне и културне подстицаје почетног простора националне културе, за рачун позајмљених, неаутентичних полазишта. У случају текста о Ногу, Петковић прати његову развојну путању „од непосреднога говора и личног искуства ка њиховоме посредовању и уопштавању помоћу лако препознатљивих књижевних конвенција и помоћу нашега општег језичког и културног памћења”, истичући да је „то памћење, то предачко искуство, нешто попут огледала у коме можемо видети ко смо, одакле смо и на каквоме се путу налазимо”.⁵

У трећем су сегменту књиге *На извору живе воде* осврти на неке непосредне претходнике и савременике у књижевној критици и науци (Зоран Мишић, Драгиша Живковић и Зденко Шкроб), док је рад лингвисте Душана Јовића послужио Петковићу као полазиште за детаљно указивање на корист од лингвостилистичких истраживања књижевности. Одмерава Петковић своје колеге са разумевањем и уважањем, подсећајући на значај њихових појединачних доприноса у развоју наше књижевне самосвести. Мишића, чак са нетипичним, благо повишеним тоном, проматра у мatici књижевног тока. И у овом случају критички објектив се полако шири од појединачне до опште слике, укључујући неизбежно у оквир излагања епохални фон: „Када се каже, и ако се каже, да се Мишић залагао за интелектуалност у поезији, онда под том интелектуалношћу понајпре треба разумети песникову спремност и способност да не буде испод равни основних духовно-егзистенцијалних преокупација свога доба и културе. Такозвана интелектуална поезија коју је тумачио, за њега је значила једино поезију која није ни хтела ни могла да изван свога видокруга остави, као непостојећи, онај темељни расцеп у природном језику, у поезији и култури са којим се модеран песник двадесетог века већ суочио, кога је већ постао свестан.”⁶ (Недостаје нам данас, у раслабљеном и обезличеном књижевном животу, такав саучеснички, покретачки и морално опомињући глас у

⁵ Исто, 70. (Новица Петковић, „Лично и предачко искуство у поезији Рајка Нога”, поговор у: Рајко Петров Ного, *Зимомора*, СКЗ, Београд 1984, 151—173.)

⁶ Исто, 209. (Преузето из: Мишићев прилог развоју српске поезије; у: *Зоран Мишић (1921—1976)*, зборник, уредили Света Лукић, Ђорђије Вуковић, Јован Христић, Нолит, Београд 1978, 181—221.)

критици.) Живковић је значајан по настојању да, будно пратећи достигнућа науке о књижевности, стечене инструменте примени на продуктивно тумачење наше новије књижевне традиције. Сличан прилаз важи и за осветљење улоге загребачког професора Зденка Шкреба у утврђивању модерне теоријске мисли у књижевном зналству тада јединственог културног и научног простора.

Четврти сегмент садржи критичке осврте. Новица Петковић је, након почетног, активног периода бављења текућом књижевном критиком, и даље спорадично приказивао нове књиге, пре свега из науке о књижевности и науке о језику, на чијој је спрези инсистирао и коју је успешно практиковао. Овде су укључени прикази научних дела значајних по себи, али добрих и за научно осветљење самога приказивача. Све су то наслови актуелни и меродавни и данас (Кирила Тарановског, Светозара Петровића, Хатице Крњевић, Ранка Бугарског), чији је домет приказивач још у часу појаве поуздано одредио и описао.

Завршно, пето поглавље обухвата текстове настајале поводомима и пригодама књижевног живота, које је Новица Петковић редовно обликовао као садржајне, „непригодне” кратке есеје. Примао је награде за свој приметан рад тумача и текстолога, или је утицао, као учесник у жирирању, да вредна дела добију књижевна признања. Треба прочитати како оцењује *Књижу о Милутину* Данка Поповића, па видети да уравнотежене и књижевно засноване оцене опстају у времену у коме се штошта брзо мења: „Данко Поповић је у *Књижи о Милутину* применио поступак који се у књижевности већ употребљавао и који се једноставно може назвати инверзијом: уместо да се нама читаоцима омогући да гледамо на свет шумадијског ратара и солунског ратара, он из света гледа на добар део наше новије историје, па и на наш данашњи свет, премеравајући их особитим мерилем вредности.”⁷ У часу када један књижевни догађај, са ванкњижевним конотацијама и великим читалачким одјеком, изазива опречне ставове и одсечне поларизације, Петковић дело мирно разматра као приповедни, а не политички исказ, не превиђајући ни овај осетљиви аспект његовог значења. Треба прочитати и омаже труду и делу Вуковом, Исидоре Секулић, Младена Лесковца. Ако разгрнемо прозирни куртоазни омот, то су одреда сажети интелектуални портрети, у којима се најпре износи на површину оно узорито и за нас данашње, без иједне случајне или непокривене речи. Такав је, ви-

⁷ Исто, 290. (Новица Петковић, „Разговор је души посланица”, *Књижевна реч*, год. XV, бр. 278, Београд 1986, 5.)

соко скрупулозан, Петковић и када упућује последње поздраве одлазећим савременицима, у којима треба скицирати и сумирати читаве богате и, разуме се, компликоване животе.

Међу тим написима „с поводом” јесте и чланак што зајми наслов овог избору, а који, са самог краја века, пружа „мислени поглед” на врхове српске књижевности двадесетог века. Како на пет страница сажети једно преобилно столеће, изазов је пред којим се зналац показује знацем. А мерила се тичу књижевног развоја, јер је развој, оствариван кретањем и унапред и унатраг подједнако, меродаван за књижевност као уметност, без туторства дневних идеологија, ма како маркираних, него следећи кретања у култури и животворне културне континуитете. У том смислу, текст о десетогодишњици смрти Васка Попе изнова поткрепљује његово неоспориво средишње место у поезији друге половине века, читавим каталогом поетичких разлога што чине и срж протеклог песничког века, али и понтира разлозима што задиру у поље егзистенције саме, из које поезија проистиче и којој ипак служи: „Васко Попа је вратио изгубљено поверење у поезију: она сада истражује једну посебну човекову моћ да сопствено искуство о свету око себе и о свом положају среди у смислену целину. Јер се само у тој, рекли бисмо, менталној заштитној средини човек осећа као да је код куће. И кад му све остало измакне, преостаје оно што је за поезију и најважније: остају му речи.”⁸ Другим речима, неумољиви следбеник строгих захтева двадесетовековне науке о књижевности, обележене преминацијом естетске функције књижевности, у резимеу кључних домета великог модерног песника истиче намирне неких животодавних човекових потреба.

Књигу *На извору живе воде* треба, дакле, разумети као прилог сабирању опуса једног од водећих имена укупне српске науке о књижевности, у очекивању систематског издања његових укупних дела, до кога мора доћи, боље пре него касније. Губитак иза једног прерано прекинутог делања биће нам подношљивији. А толико је тога остало неуражено, или урађено несолидно.

⁸ Исто, 326. (Новица Петковић, „Чувар извора”, *Политика*, год. 97, бр. 31324, Београд, 13. јануар 2001, 15.)

КЊИЖЕВНЕ НАГРАДЕ

МИЛОВАН ДАНОЈЛИЋ

ЈЕДАН ЖИВОТ ИЗМЕЂУ ДВА РАТА

Шпиро Матијевић (1943—1993) је рођен у ратном метежу, и ишчезао у ратном метежу. Рат у коме га је нашла смрт био је реплика оног у коме је дошао на свет; у њему су свођени рачуни чије је одложености морао бити свестан. Полувековни предах између два крвава сукоба, време које му је било дато за живљење, осећао је као трајање у процепу, као распуклину, као дисовско прогонство. Процеп, распуклина и прогонство су речи из наслова његових постхумно објављених књига, којима је заједничка атмосфера страха, неспокоја и зебње. У грађанским, братоубилачким ратовима јединка је угрожена са свих страна, од првих комшија, до склопа међународних односа који иду на руку нашим непријатељима.

Грађански ратови се никад не завршавају, утолико што душе не налазе смирење, што су зла сећања незалечива. Виђено и доживељно — у случају нашег писца тридесет закланих жена у једном сеоском дворишту — траје као опомена, као језа и опрез према ближњима. Људски створ је опасна звер, с њим никад и ни у чему не можемо бити начисто.

Ја сам у овом кључу доживео и разумео кафкијанску тескобу кратких прича из збирке *Сунце у ѿроцијеју*. У том процепу — у међуратном периоду — званичници су узалуд настојали да политизацијом потру зла сећања. Неговање конструктивних илузија имало је нешто успеха код потомака жртава; потомци крвника имали су другу рачуницу, ону коју намеће дијалектика некажњеног или заташканог злочина. Страх од понављања зла је извор опсесије смрћу у песничкој књизи *Расѿуклине*. Ужас наслуђивања нових страха Матијевић је делио са својим земљаком Бранком Ђопићем, Ђопић је то изрекао непосредније, обраћајући се Зији Диздаревићу у посвети *Башѿе слезове боје*,

док се код Шпира Матијевића страх таложи на дубљој, под-свесној равни, па је зато мучнији и дејственији. Ови писци су, јаче од својих савременика, слутили наилазак слома. Ћопић је послушнвао топот црних коњаника Апокалипсе, а Матијевић убрзани марш стеновитих људи, немилосрдних чудовишта без душе и срца. Ћопић се убио, Матијевића су убили.

Напоредо са оваквим осећањем историјског тренутка, наш песник је предано учествовао у напорима народне и државне заједнице на изградњи бољих претпоставки суживота. Преводио је песнике из оног дела Југославије који ће се, кад се заљуља државна зграда, прославити убијањем ненаоружаних регрута, и то с леђа. Приређивао је зборнике прозе и поезије који су потврђивали повезаност и испреплетаност наших судбина, или славили човека за кога се веровало да оличава нужну међуупућеност Јужних Словена. Већ је и лексика његових *Пројонсџава* жива потврда јединства српског и хрватског језика, синтеза источног сензибилитета и западне синтаксе. Пореклом, напорним животним путем, по местима школовања и службовања, Шпиро Матијевић није имао другог избора. Неговао је дух заједништва упркос очигледностима које су, како се век ближио крају, постајале све кобније. Стеновити људи су одбијали кодекс љубави и трпељивости. Задојени мржњом, затровали су воду, ваздух и земљу, свуд око нас. Као што знамо и видимо, они су победили.

Творац проживљене и згуснуте лирике, приповедач једноставне и ефикасне технике, Матијевић је оставио и један веома занимљив аутобиографски роман, у коме је дата сва лепота и мука пробијања кроз живот у коме се још веровало да се школовањем заслужује прикладно запослење и часно место у друштву. Простор збивања је шифрована географија Босне, Хрватске, Далмације и Славоније. Прогнаник из завичајног раја замеће трагове тако што мења имена локалитета: Загреб је Подбрег, Задар Моредар, Книн Каменград, Велебит Горобит. Књига је писана живо, и чита се са задовољством.

Шпиро Матијевић је веровао у високу, ослободилачку улогу књижевности. Многи његови јунаци су заљубљеници у књиге, у библиотеке, у читање и писање. Та је љубав надживела његову смрт, како у ове три драгоцене књиге, тако и у бризи за развој књижевне уметности коју је, у његово име, братски преузео утемељивач награде „Матијевић”.

Награду примам са захвалношћу и поносом.

Допустите ми да, у знак сећања на прерано ишчезлог брата по перу, кажем једну његову песму.

КРЕМЕН

*Из живошта ѓа проѓоне
усиркос зидинама
којима се ојасује.
Смицљају му подвале,
проклињу сунце,
појкојавају оѓњишће,
убијају кућне пошце.
Винограде му ошровном
ѓалицом прокају,
маслине рањавају
мјесечином.*

*Из живошта ѓа проѓоне,
зайињу му замке,
расписују уцјене
на његов небески свод.
Пуцњају му ѓује
у ѓрло,
хвањају кријеснице
у ѓлави.*

*Али
он корача кроз непоѓоде
поносан.
Нерањива му зора
у зјенама.*

Као и сваки ваљано изграђен симбол, и овај је вишезначан: дат је опис кремена-камена, али и мукотрпна судбина народа коме је Шпиро припадао.*

* Реч на уручењу награде „Матијевић” Миловану Данојлићу, у Новом Саду, 24. фебруара 2010. године.

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

ТРАКТАТ О ОДРАСТАЊУ И СЛОБОДИ

Милован Данојлић је писац таквога профила и формата да читавој српској књижевности намеће и у њој одржава високе поетичке стандарде. Веома занимљив песник, он настоји да својом речју јасно именује предмет певања и да, истичући значај стилских нијанси, погоди у само мисаоно средиште које одабрана лирска ситуација намеће. Сјајан есејиста, отварао је питања језичке природе и одговарајућих функција, значаја књижевног искуства и његове културолошке мисије, отворених проблема друштвеног развоја и његових последица по карактер и менталитет српскога човека. Луцидан и крајње селективан преводилац, залужан је за представљање српском читаоцу једног Бодлера, Јејтса, Паунда, Клодела, Арагона, Хименеса, Сиорана, Бродског. Прозни писац, а пре свега романиста, који се, с једне стране, није устезао од суочавања с табу-темама и скривеном, тајном историјом нашег друштва, а, с друге стране, суштински се удубљивао у лирску супстанцу човекове душе и у најтананије и најинтимније доживљаје који се, углавном, прећуткују и потискују. Коначно, ширином својих интересовања и разгранатошћу облика Данојлић се дефинише не као специјалиста појединих жанрова него као писац и интелектуалац у најширем смислу те речи. У оном смислу који деловање књижевности сагледава у контексту сартровски схваћеног ангажмана.

Роман *Прича о њриповедачу* Милована Данојлића исказује све већ добро познате и доказане врлине овога писца. Језички и стилски изванредно утемељен, овај роман на препознатљив и сугестиван начин наставља низ дела у којима је исписана убедљива студија српског менталитета, са карактеристичним портретима наших људи, често у кроки техници. У самом средишту романа нашао се однос оца и сина, у којем син-припо-

ведач преиспитује природу њихових неспоразума и сукоба, али и поступно, са велике временске дистанце, уочава блискост и сличност каква са годинама постаје све изразитија. *Прича о Ђријоведачу*, као специфични „оглед из аутофикције”, како гласи поднаслов овог романа, представља сјајан образац данојлићевске медитативне прозе, која, данас и овде, изричито настоји да уметност приповедања буде (ако је то икако могуће) активни чинилац самога живота.

Такав поетички наум Данојлић остварује недвосмисленим аутобиографским утемељењем сопственог романескног опуса, утемељењем такве доследности и разгранатости каква, уз Павла Угринова, нема премца у српској књижевности друге половине 20. и почетка 21. века. У делима ове двојице писаца читалац, пратећи сасвим личну причу и искрену исповест, може доћи до ширих и дубљих увида у читаво друштво, у место и време на којима је исповедни субјекат провео свој живот. Исповест у овом случају није сама себи циљ, нити је искључиво везана за лични, приватни живот, него би требало да има, а и има, знатно шире реперкусије, односећи се на читав живот једног друштва, народа, па и међународне заједнице. Такав, изузетно широк контекст властитој причи прибавља и Данојлић, али је у роману *Прича о Ђријоведачу*, као и у ауторовом опусу у целини, у средиште пажње постављена повест о српском друштву и српском човеку.

Данојлићева *Прича о Ђријоведачу* више од свега јесте приповедно и интроспективно сведочанство о сложеном односу оца и сина. Та тема се толико наметнула и толико је добила реторичког замаха да није много простора и времена остало за актуелизацију других тема, мотива и ликова, те за разраду другачијих значења. Велика мучнина настала у борби оца и сина, у борби у којој више не можемо строго одвојити једног борца од другог, претворила се у опсесивну романескну проблематизацију са мноштвом варијација на задату тему. О тој наметљивој тематици која је произвела уочљиве структурне последице, Данојлић на једном месту каже: „Незадовољан собом, свако из својих разлога, огледамо се и препознајемо, и у препознавању онога што код себе не волимо, одбијамо се. Сасвим је могућно да сам од њега направио чудовиште по својој мери, унаказио га својом страшљивошћу и подозривошћу, вративши му, увећано, оно што сам од њега наследио, увучен у спор који је стар као свет; гурнути смо у трвење, захваћени слепим низом узрока и последица који не умемо да прекинемо. Трудим се, бар на махове, да савладам своју себичност, без успеха и без одјека, без узајамности. Уосталом, ко зна... Ја сам, у овој причи, и тужилац и судија, бранилац и брањеник, себи судим по

претпостављеном закону, по мерилима које слутим, замишљама и измишљама” (стр. 212).

О томе колико је, упркос противљењима и непомирљивим сукобима, син наликовао на свога Оца, Данојлић ће на неколико места изричито рећи. Има, међутим, извесних сличности које, рекло би се, ни сам Приповедач-аутоаналитичар није уочио. На пример, заједничка им је склоност да се опсесивно усредсреде на извештан круг чињеница, а да се потпуно запоставе неки други подаци чија се важност, објективно, не може порећи. Ова очева особина надугачко је описивана и коментарисана у самом роману, и то управо речју Приповедача. Таква иста Приповедачева особина је, међутим, остала доста прикривена, премда се може уочити без већих тешкоћа. Чињеница је, тако, да због самог усредсређења на сукоб са оцем, те због опште осујећености која из тог сукоба произилази, приповедач мало, неправедно мало простора посвећује опису оних животних чињеница које су на њега позитивно и подстицајно деловале. Период проведен у школи, нарочито у гимназији је, у том погледу, остао готово сасвим засенчен, премда се у то време дешавало много тога што је за Приповедача било и те како подстицајно. Само на ретким, али драгоценим местима избијала је понека слика школских догађања, попут чињенице да је приповедач био изабран за писање реферата о значајним празницима. Због тога је блеснуо и онај епизодни лик Немање Марковића, поповог сина који је приговорио приповедачу да „им се продао”, после чега је уследила мала дечја расправа са веома озбиљним етичким импликацијама. Таквих ситуација је, сасвим сигурно, у стварности овог дела могло бити знатно више, па је штета што их Данојлић није уградио у ткиво свога романа. Тиме је роман, без сумње, понешто драгоцено изгубио.

Читава једна страна, она позитивна, која је везана за важне подстицаје које је дечак у развоју добијао од људи из своје околине, остала је потпуно затамњена и прикривена. Основано се може закључити да је у тој гимназији, коју приповедач једва помиње, неко предавао, те да се на тим предавањима могло и понешто паметно и подстицајно чути; неко је у тој школи водио оних неколико секција, а поготово Литерарну, које су поменуте, али о којима не сазнајемо готово ништа; у тој школи је морала постојати некаква библиотека, у њој и некакав библиотекар, па се ту могло прочитати понешто занимљиво (уосталом, приповедач помиње да је читао Толстоја, Дикенса, Богдана Поповића, али ни речи не каже како је дошао до тих књига); та је гимназија била у некаквој вароши, Рудној Глави, па је у њој, ваљда, било каквих занимљивих до-

гађаја, макар они били сасвим ретки. Приповедач, тако, помиње да је у Рудној Глави постојао биоскоп, али он није приказан са довољном упечатљивошћу, премда се основано може претпоставити да је први долазак у биоскоп био одиста снажан и незабораван. О њему, међутим, у роману ни трага ни гласа, а биће поменут само први одлазак у београдски биоскоп на Славији, где је гледао *Камени цвети*: тек у том контексту је, зачудо, блеснула асоцијација на биоскоп у Рудној Глави.

О свему томе нема у роману готово ни речи. Уколико би, у вези с тим, неко тврдио како се на свим поменутих, и неким другим, непоменутих местима ништа занимљиво за Приповедача није десило, уколико би неко покушао тако да објасни ту, у тексту романа тако карактеристичну празнину и такво „место неодређености” (Роман Ингарден), онда би тај неко поступао сасвим у духу и по карактерном обрасцу који је отелотворивао отац нашег Приповедача. Сви ови случајеви јасно показују колико су Отац-негативни јунак и Син-Приповедач по много чему слични, готово истоветни. Онако како отац није могао да изађе на крај са светом који га окружује и који је онда успевао тек да презре и смести у заборав, тако је и Син-Приповедач много тога у свом свету гурао у игноранцију и заборав, премда га није свесно презирао. Понека Приповедачава реч у роману такву оцену очевог лика недвосмислено поткрепљује, попут следеће констатације: „Тежак ми је, да, окрећем му леђа, а опет, дубоко негде, прихватам његове захтеве и схватања, можда ћу једнога дана и поступати према њима, онда кад будем сам са собом, кад ми не буде стајао над главом” (212). Пишући роман *Прича о приповедачу* Данојлић је, очигледно, у више ситуација поступао попут свога оца: упркос силним борбама, или баш због њих, отац се у њему трајно настанио.

Прича о приповедачу је још један у низу Данојлићевих аутобиографских романа образовног типа (*Bildungsroman*), романа који сведоче о томе како је Писац растао, стицао интелектуално искуство и, одвајајући се од средине у којој се родио и растао, постепено сазревао као човек, а потом и као стваралац. И овај, као и готово сви остали Данојлићеве романи о одрастању представља својеврсни трактат о слободи и о њеном значају за човекову и за друштвену егзистенцију. Данојлић је својим романима са изузетним рафинманом сведочио о томе колико је отпора у самој себи, а поготово у својој околини неопходно савладати да би се истражио пут за који се човек у настајању определио. Тај пут индивидуације, којим креће човек опредељен да испита границе сопствених слобода и да реализује властите потенцијале, нужно подразумева одвајање

двеју перспектива: слободe од и слободe за. Приповедач у роману *Прича о њриповедачу* могао је у лику Оца веома јасно да сагледа од чега се он мора одвојити, а тек потом је накнадно морао откривати за шта се он морао везати у свом трагалачком напору. Јесте њему Отац представљао велику муку због старости, натмурености и животног јада који је систематски наметао, али и такав какав је, био је од велике помоћи своме сину одлучном да крене у бели свет. И већ на првом кораку, приликом боравка у Београду, он ће закључити да Отац уопште није највећи проблем људског света. Много већи проблем чине разборити и ситничави, користољибиви и приглупи људи попут Спасоја Влајића, а таквих је људи тушта и тма на овом свету. Јер, закључује Приповедач, Очево „насилништво учи како се кидају конопци”, а Влајићева „нискост убија сваку наду и вољу” (281). Тврда Очева конзервативност није, дакле, лишена наде, па је у тој чињеници садржана њена основна вредност: гора од тврде конзервативности јесте прагматичност без имена и лица, без икакве аутентичне мисли и става. Таква прагматичност не оставља никакав простор за човеково биће, за његову интиму и снове о будућности.

У својим романима Данојлић је наративно-медитативну пажњу редовно усмеравао ка ликовима који у условима општег дремежа сеоске, патријархалне средине почињу да се буде, да откривају свет око себе, као и самога себе, те да одлучно крену у неизвесност човекове слободe. Роман *Прича о њриповедачу*, попут многих Данојлићевих романа, говори управо о томе како се млади јунак ове прозе постепено, али уз многе трзавице и сукобе, муке и патње одваја од средине у којој је природно растао, а онда и открива сасвим другачије животне перспективе које из њега извлаче неслућене енергетске капацитете. Кад се суочимо са опсесивном Данојлићевом упућеношћу ка оваквом тематском жаришту и кад знамо какав је његов, пишчев животни пут био, неминовно се потврђује помисао о чврстој аутобиографској заснованости оваквих романа. *Прича о њриповедачу* је типично дело те врсте, а припада оном бољем делу таквог поетичког окружења. Бољем, зато што је у овом роману аутор успешно суспрегао искушења разливеденог казивања, са мноштвом често нефункционалних екскурса, дигресија и епизода. *Прича о њриповедачу* је, у том смислу, знатно сведенија и компактнија творевина у којој читаочева пажња може да варира, од интензивнијег до умеренијег облика, али никада сасвим не попушта. Данојлићево мајсторство медитативног приповедања дошла је у том роману до пуног изражаја.

У средишту пажње овог романа јесте борба коју, у свом одрастању, води Син са својим Оцем. Фигура Оца овде пред-

ставља симболичку поставку такве породичне, патријархалне, сеоске заједнице у односу на коју Приповедач хоће да се дистанцира како би се изградио у самосвојну личност свесну саме себе и способне за пуни чин самопоштовања. Ниједан други лик, ни мајка, ни деда Адам, баба Стевана, ни стриц и ујак, нико није преузео ту непријатну улогу да постане предмет негативне фиксације Приповедача. Захваљујући таквом тврдом одређењу према сопственом Оцу, у односу на којег мора да дефинише своју *слободу од* задатих параметара које овај отелотворује, Приповедач је и могао да почне да назире, па и да осмисли свој развојни пут. Он тај пут види као нужност изласка из инерције уобичајеног кретања, види га као трзај. Зато ће, на једном месту, он рећи: „Првим рођењем изручен сам на земљу као сирова грађа; родитељи су нам дали што су могли и имали, остало морамо сами, у потаји, далеко од њихових очију, извући из себе. Један једини трзај, на било коју страну, и чвор ће се размрсити, ток ће се преусмерити, поћи онамо куд је изгледало да никад неће потећи. Обеснажиће се досадашње саморазумљиве погодбе, ослабиће освештани разлози, извући ћу се из тунела, преустројићу се изван датог и видљивог. То је мој програм, то ми је пут, и нико ме на њему неће заменити, ни утрошити мој део времена” (203).

Приповедач је у свом одрастању осећао да има снаге за такав трзај, а после трзаја уследио је читав низ гестова који су заштравали сукоб са Оцем и чинили да се њих двојица нађу на недодирљивим и непомирљивим половима. Тај однос је Приповедач објашњавао унутар очигледног антитетичког, контрастног пара: „Колико он мене спутава, толико и ја њега кињим. Загризли смо се и укљештили, забраздили у нездраву бесконачност, загорчали смо живот, без доброг разлога и јасног смисла. Што је њему по вољи, мени је на уштрб; што мене вуче, њему не одговара. Кад бих, по цену страшног самопрегора, почео испуњавати његова очекивања, пола би ме нестало. Погодба нашег заједништва је, очигледно, наопака; и ту нема другог излаза, сем разлаза” (117).

Између два бића су се, постепено, почеле јављати непремостиве границе и препреке. Многе од тих чињеница добиле су релативно ситно, ограничено значење, попут, примера ради, Очевог нуђења ракије Сину: Син одбија, јер сматра такво нуђење неким обликом проверавања. Он одбија, премда му прија кад год је, кришом, окуси: „Кад потегнем гутљај, као да ме неко потапше по рамену, као да ми дошапне нешто нејасно и лепо, и охрабри ме” (124). Границе и препреке између Оца и Сина бивају очигледне кроз, наизглед, ситну чињеницу да Син, у једном тренутку, почиње да води дневник, да бележи

догађаје из сопственог живота, али и да анализира прилике сопственог живота и природу властите личности (204). Моменат разлике у односу на Оца јавио се и све већим везивањем за искуство читања (како новина тако и књига), али и за искуство писања, па тако јаз између Оца и Сина постаје изузетно уочљив: „Скривање онога што осећам и мислим прешло ми је у навик; понешто од тога откривам у песмама, а оно што читам на састанцима Литерарне секције оцу никад не бих поверио” (196—197). Као део Приповедачевог сазревања испоставиће се поменута дилема око тога у којој мери је допуштена лојалност према новој власти, па ће деца међусобно расправљати колики степен сарадње је допуштен а да не заслужи етикету на којој пише да се млади човек новој власти „продао” (210—211). Штета је што Данојлић у свом роману чешће није користио овакве медаљоне који сведоче о тегобама одрастања у проблематичном социјалном амбијенту, те о многим психолошким нијансама таквих доживљаја.

Кључни моменат у којем се Приповедачев напор да се одвоји од Оца (слобода *од*) почиње трансформисати у позитивну енергију и опредељење за некакав посебан круг вредности (слобода *за*), јавиће се када приповедач буде јасније почео да наслућује аутентичност свога света. Тај моменат је повезан са чежњом за даљинама и напуштањем куће, са императивом одласка у Београд, па први боравак у овом граду и представља основну тему читавог романа. Тај одлазак, наизглед случајан, подстакао је Отац, најнегативнији лик романа, који се и ту показао као драгоцени подстрекач развојног процеса свога сина. Без обзира колико Отац био погрешан, он је своме Сину ипак драгоцен. Синовљев одлазак у Београд, опет, представљаће онај одлучни трзај којим се млади Приповедач као биће у настајању упућује у правцу сопственог одрастања и сазревања. Чаролије града и цивилизованог живота дефинисане су као вредности око којих се изградња Приповедачеве аутентичне личности мора одвијати. О том судару са несагледивим последицама Приповедач каже: „Имао сам дванаест или тринаест година, зависи како се рачуна, да ли се узима напуњено, или оно што је у току, с тим никад нисам начисто, и у оних двадесетак сати удахнуо сам Београд за цео живот. Сав предан свету, искусио сам га у његовој безмерној слободи, први пут и заувек, и ту бих причу морао испричати, да бих је, за себе, са свим појединостима, обновио и учврстио” (172). То путовање у Београд представља, дакле, онај карактеристични хронотоп прага, како га назива Михаил Бахтин: после прекорачења те чудесне границе која село одваја од града, Рудну Главу од Београда, Приповедач је доживео коначан преображај и његов пут индиви-

дуације је незадрживо кренуо ка неком циљу сасвим другачијем од оног што је замишљао ауторитарни Отац. Простор слободе отворио се пред очима младога Приповедача и он је тај простор почео да осваја.

Ако је српско село стекло свога Марсела Пруста, онда је то, без сумње, Милован Данојлић. У романескној форми ова два писца, по много чему врло удаљена, начинила су, уз крајње редукован фабулативни ток, изузетно широку слику читавог једног друштва у чијем средишту је постављен један занимљив социјални слој: код Пруста је то француска аристократија, а код Данојлића српско сељаштво, али су обоје приказани у поодмаклој декадентној фази свога развоја, кад су већ обавили своју основну историјску мисију. Начин живота у та два удаљена, супротна света је потпуно различит. Код Пруста је то бескрајна и бесплодна доколица у којој рафинираност разноврсних доживљаја испуњава читаве животе људи и помаже да се, у некаквом надличном простору, накнадно конституише категорија времена, а да се истовремено оживљавањем тог прохујалог и изгубљеног времена изгради свест о природи бића и његовом трајању. Код Данојлића је приказан свет тежачког аргатовања срачунатог на голи опстанак и због тога огорчено противног свакој врсти рафинираности. Данојлић је, дакле, са прустовским осећањем за нијансе и са пуном рафинираношћу описао свет који је груб и елементаран, дубоко несвестан самога себе, те одбојан према нијансираности доживљаја света. Данојлић открива управо оно што тај свет о себи не зна, што није у стању ни да опази, а што му писац, изнедрен из тог света, сада заузврат даје. Данојлић је прустовску приповедну технику исказао у суочењу са светом који се сав опире духу прустовског приповедања. У тој парадоксалној сучељности и леже неки од најизразитијих квалитета Данојлићевог приповедног умећа и великог културолошког прегнућа.

Је ли у овом случају очигледна несагласност сазнајне оптикe, с једне, и природе света који се посматра, с друге стране? Је ли то на делу својеврсно насиље над стварношћу приповедне творевине? Јесте, то свакако јесте уметничко насиље над стварношћу, и то двоструко. Прво је насиље, некада давно, почињено над Приповедачем, када је он, голом принудом, требало да буде присиљен да остане у традиционалној, патријархалној заједници, кротак и подвргнут Оцу као централном ауторитету те заједнице. Друго насиље почињено је на чисто интелектуалан начин, када је Приповедач поново осмотрио тај прохујали свет, али је његов поглед дубљег и већег разумевања констатовао сву крхкост и проблематичност тога света. Оком стране културе и западноевропском рафинираношћу, Данојлић

је начинио сложену антропогеографску, посебно менталитетску, али и духовноисторијску слику српског сељаштва, његове судбине, па и коначног растројства у времену комунистичке транзиције. То је једна одиста велика тема која је, захваљујући пишевој посвећености и многострукој уверљивости, постала типично данојлићевска будући да је снажно обележила читав његов опус.

Уколико се може замислити необичан спој стилске рафинираности и психолошке анализе Марсела Пруста, с једне, и поступка сеоског реалистичког приповедања, с друге стране, онда би тој необичној синтези у српској књижевности највише одговарао управо Милован Данојлић. Тако је у српској култури овај писац свој романескни проседе утемељио не само тематским одређењем везаним за свет данас и овде него и посебном врстом дискурса који води ка Јовану Цвијићу и његовој школи. Такав начин мишљења у средиште своје пажње ставља опис антропогеографских типова и својеврсних етнокарактеролошких анализа. Прустовска романескна техника прожела се, тако, цвијићевском методологијом и луцидношћу познаваоца прилика на српском селу, а резултат је постигнут превасходно у анализи наших колективних, карактерних образаца. Милован Данојлић је у том погледу дао изванредне књижевне резултате који ће се још задуго тумачити и оцењивати. Његова појава и дуго трајање, дуже од пола столећа, утолико су драгоценији јер за све то време у српској култури траје један потпуно супротан процес разарања, понижавања и ниподаштавања села и сеоске културе. Српски писци друге половине 20. века, попут Данојлића, Добрице Ћосића, Љубомира Симовића, Матије Бећковића и других учинили су да драму српског села у распадању и растројству одиста много боље разумемо. Питање је, међутим, имамо ли воље и памети да ту драму схватимо као одиста важан проблем српског друштва, па и услов његовог опстанка?*

* Поводом књиге: Милован Данојлић, *Прича о приповедачу: Оглед из аутофикције*, Матица српска, Нови Сад 2009.

СЕЋАЊЕ НА НОВИЦУ ПЕТКОВИЋА

Сјоменица Новици Петковићу, уредник Рајко Петров Ного, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука 2009

Права и велика признања — за разлику од неких других — увек долазе прекасно, као што је приметио Иво Андрић у својим *Знакови-ма њоред њуџа*. Зборник посвећен успомени на академика Новицу Петковића је управо такво признање — својом општом замишљу, приложеним текстовима многих значајних аутора, укључујући и неке текстове Новице Петковића, који бацају значајно светло на његов живот и рад а нису досад објављене у његовим књигама. Овај зборник садржи, наиме, сећања његових савременика на личне и професионалне сусрете, основна обележја Петковићевог животног пута и његовог научног развоја, веома убедљиву слику његовог критичког рада и идеја на којима је тај рад почивао, као и кратку биографију и селективну библиографију.

У уводној речи приређивача Рајка Петрова Нога истакнут је велики значај и високо место које припада Новици Петковићу у новијој историји српске науке о књижевности и културе. Јер, Новица Петковић је у најразличитијим поводима увек настојао, „да се у вријеме свакојаког осипања оствари критичка визија континуитета и компактности српске културе” — *критичка* стога што ниједна култура не живи од своје мртваје, а *визија* стога што свеколики људски живот и постојање налазе упоришта и у ономе што је некад било и постојало, а најжешће можда каткад и у побуни против свега тога.

У првом поглављу овог зборника у тексту — под насловом *Узор књижевног теоретичара и професора* — Добрица Ћосић истиче колико су му стваралачки, као упозорења, биле значајне неке критичке замерке Новице Петковића роману *Бајка*, а затим додаје да му је била драгоцену и каснија сарадња са Петковићем на издању сабраних дела (*Дела Добрице Ћосића*). Значај те сарадње није се сводио само на поуздано, акрибијско лекторисање текста, него се огледао и у Петковићевом предлогу да сваки циклус романа прати и књига *Пишчевих зајиса*.

Радован Вучковић указује на Петковићеву дубоку приврженост свом косовском завичају, на његову изузетну даровитост и речитост у

његовим студентским данима у Сарајеву, на његов рад као лектора и коректора у *Ослобођењу* и његове необичне приче о том заокружењу. Вучковић се затим сећа како је Петковић једном приликом разговарао на албанском с једним Албанцем на Тјентишту, како је Петковић, касније радио као лектор у Москви и Берлину, где се претежно бавио изучавањем руских формалиста и структуралиста. Ту је, затим, и сећање на заједнички рад на Филозофском факултету у Сарајеву, на тешке последице Петковићевог полемичког текста о Мухамеду Филиповићу и његовом напису о „босанском духу” у књижевности БиХ. Поред тога Вучковић описује политичке прогоне и болест Новице Петковића, његову делатност после доласка у Београд, његово изузетно познавање руских формалиста, његову дубоку приврженост и оданост свом научном и професорском позиву, која се огледала, између осталог, и приликом његових гостовања на Филозофском факултету на Палама. Најзад ту је и слика Петковићевог свесрдног залагања у току дугогодишњег заједничког рада у „Виталовом” жирију за најбољу књигу године.

У својим сећањима на сарајевски период Новице Петковића, Бранко Летић осветљава занимљив низ биографских детаља, као и полемичких сукоба и научних признања, посматрајући их у склопу Петковићевог научног развоја и основних обележја његовог приступа књижевности. Летић указује да су Петковићеве „полемике *образац* објективног, протуаргументима поткрепљиваног, академског ’дијалога’ са самим текстом и ставовима у њему, без сувишних домишљања и импутирања аутору вантекстуалних ’чињеница’ ”.

У свом осврту Славко Гордић истиче колико су му рани текстови Новице Петковића деловали као „изузетно освежење наше критичке мисли”, колико су их студенти користили у раду, колико је својих значајних текстова Новица Петковић касније објавио у *Летњој ису Мајици српске*. У Едицији *Мајица* Петковић је објавио и своју последњу књигу *Поезија у огледалу критике*. И та књига, као и Петковићева ранија дела, показује да је он био „најпроницљивији тумач сложених путања еволуције нашег књижевног стваралаштва”. Најзад, занимљиво је и сећање Владимира Димитријевића, негдашњег Петковићевог београдског студента, који истиче да је на предавањима Новице Петковића „најдубље ... осетио шта је *наука* о књижевности” као „плод жеђи за Истином”, јер му се чинило да се негдашња Петковићева дечја побожност „сва ваплотила у његово тумачење књижевности, у свештени трепет пред микрокосмосом текста”.

У другом поглављу овог зборника налази се Петковићев раније објављени полемички текст (*О једној доследној недоследности*), у коме се он супротставља погледима Мухамеда Филиповића на „босански дух”, а посебно Филиповићевом одстрањивању свеколике српске књижевне традиције из босанског књижевног наслеђа. Насупрот Филиповићевим поставкама, Петковић заступа права српског и хрватског на-

рода на властити културни идентитет у Босни, тј. ставове који су изазвали политичку хајку због које је морао да напусти Сарајево.

У трећем поглављу Светозар Кољевић разматра Петковићеве анализе културолошких неспоразума као велике теме у српској књижевности. Љубиша Јеремић указује на значај тих неспоразума, које Петковић анализира у *Нечистој крви* Боре Станковића и *Сеобама* Милоша Црњанског, посебно истичући да све оно што се некада сматрало Станковићевим и Црњансковим „манама” и „аљкавошћу језика и стила”, заправо представља знаке модерности најдубљих ауторских тежњи у тим делима, јер у партитурама доживљеног говора њихови ликови не могу ни говорити неким „београдским стилем”, како су то претпостављали њихови први критичари. У том смислу, као што закључује Јеремић, Петковић је дао значајан допринос „заснивању наше књижевне историографије ... и методолошког разумевања књижевне баштине”. У таквим и сличним анализама Петковић заправо тражи да се „избегну или превазиђу разна ограничења постојећих приступа књижевности”. У знаку таквог подухвата је и Петковићев приступ лирицизацији прозе у Црњансковим *Сеобама*.

Јован Делић такође указује да су Петковића занимали „писци превратници, велики иноватори који су ломили епохе и означавали почетак нове стилске формације”, те да он управо у том оквиру посматра „лирске епифаније Милоша Црњанског” и лирски обојено прозно стваралаштво Момчила Настасијевића. Делић указује на Петковићеве анализе Црњанскових сатиричних песама на хришћанске теме, подвлачећи у исти мах и колико је Црњански био обузет хришћанском тематиком. Најзад, значајно је и да је синтакса Црњанскове поезије постала и синтакса Црњанскове прозе, тако да је та проза добила знатна поетска обележја не само у својој „ритмизацији” него и у искораку конкретних запажања у симболичком правцу, у правцу неког посебног простора и другог света. Управо захваљујући томе у Петковићевом тумачењу добили смо „низ сазнања о природи Црњанскове поезије и прозе која раније нијесмо имали”. Поред тога Делић посматра Петковића као приређивача критичког издања Сабраних дела Момчила Настасијевића (1991) и аутора књиге *Настасијевићева ђесма у настјајању* (1995) показујући у својој подробној и прецизној анализи како је Петковић „поставио основ и одредио правац својим, али донекле и туђим читањима Настасијевићевих дела”, дела у којима је писац, као и Црњански, „радикално смањивао, готово укидао разлику између прозе и стиха”. Настасијевић је сам своје приповетке звао „лирска казивања”, а прозни пасуси су му често тако строго ритмички организовани да „прелазе” у строфе. Укратко и он је, као и Црњански „помјерио границу ... између пјевања и приповиједања, и по томе није усамљен у своме времену”.

У оквиру разматрања веома сложене, каткад и нерешиве проблематике приређивања критичких издања Душан Иванић је показао да

Петковићева критичка издања Момчила Настасијевића, Диса и Црњанског одликује „крајње функционалан апарат, строго изведен склоп, шкрте и примјерене информације о текстовима”, те да се у том послу Петковићеву подухвати „могу узети као поуздан образац”. Поред тога „из таквог посла произишле су прворазредне монографије Новице Петковића о Црњанском и Настасијевићу”. Милош Ковачевић истиче прецизност Петковићевих приступа у анализи језичких уобличења, указује да су за Петковића основни предмет интересовања „језичка стилогена средства”, те закључује да „ако Богдану Поповићу припада почасно мјесто оснивача научне српске књижевне стилистике — онда Новици Петковићу, без икакве сумње, припада оно још значајније: мјесто њеног најизвршнијег представника”.

У ширем контексту овог зборника посебно је занимљив прилог Ивана Негришорца, који указује на Петковићево опсесивно бављење Станиславом Винавером, а посебно Винаверовим негирањем свега онога што је — за потребе изражавања у савременом свету — већ мртво у језику наше иначе изванредне епске традиције, у њеном ритму, мелодији и језику. Петковић у том смислу истиче значај Винаверовог „дијалога о судбини модерног песника нашег језика” у тренутку краха „просветитељско-рационалистичке линије” у нашој књижевности и „императивних немира XX века” у којима залази „старо сунце језика”, који подразумева многе животне извесности. Тамо где се тај јаз не осети, сматрао је Винавер, лежи „клопка ... лажне хармоничности, лажног склада и лакоће”, те је стога неопходно, како примећује Новица Петковић, „такав умртвљени језик ... уздићи до ’надјезика’, да се деси животни парадокс: из најдисонантнијих тонова да се извије непоновива мелодија”. Та Петковићева „присност с винаверовским темама” указује на ограничења традиционалне употребе мртвог језика у савременој књижевности, али и Винавер и Петковић често указују на величину, значај и облике које су неговали Бора Станковић, Црњански, Настасијевић и други ипак увелико традиционално инспирисани писци. Сва оспоравања „београдског стила”, све заваде с „београдским стилистима”, сва указивања на мртваје наслеђеног језика, сва инсистирања на авангардизму, добијају облике критичких, наднаучних и надјезичких визија нечег новог у настанку, али новог које не пати од губитка памћења, тематског и обликовног, о свему оном што је било и што бива.

У том истом контексту занимљиво је да Давор Миличевић указује да су Петковићеву приступи књижевности „пресудни за оцртавање националне поетске физиономије” и то управо стога што се Петковић усредсређује на „онај дио српске савремене пјесничке сцене који се изборио на право да се врати традиционалним облицима управо тиме што је” усвојио „искуство деструкције класичних облика”. У том погледу поезија Рајка Петрова Нога доноси, по Петковићевим речима, „широк резонатор културног, односно нашег језичко-књижевног

памћења, заједничког предачког искуства”, а „код правих песника увек чујемо двојев: њиховом се гласу придружује глас самога природног језика из дубина наше културе као из нашег прапамћења”. А као што указује Давор Миличевић у том контексту „у годинама и деценијама које су у нашој науци о књижевности, неспремној и невољној да заустави осипање српског културног простора, појели скакавци, дјело Новице Петковића риједак је примјер истрајавања у напору да се оствари критичка визија континуитета и компактности националне културе”. А можда се управо „у годинама и деценијама које тек предстоје — а у којима ће наше прво и посљедње питање бити питање нашег дословног духовног опстанка — тек ћемо постати свјесни упражњеног мјеста које остаје иза овог посвећеника ријечи”.

Захваљујући свом приступу књижевности Петковић се, по речима Бранка Стојановића, „уврстио у оне *аутохтоне шумаче* чијем се гласу вјерује”, јер он подразумева свеколику традицију као позадину у којој одјекује свака песничка реч. Горан Максимовић разматра Петковићево указивање на грешке и заблуде раних критичких замерки *Нечистијој крви* и *Сеобама*, а затим истиче Петковићев преводилачки рад са руског језика као „немјерљиву драгоценост за српску књижевност, за науку и културу”. И, најзад, у оквиру ових процена, Ранко Поповић посебно подвлачи да је Петковић у разматрању савремених песника у својим раним књигама био изузетно проницљив критичар управо стога што је „своје ставове умио убједљиво да образложи, изводећи их увијек из једног ширег, макар само и назначеног контекста националне књижевне традиције”. Управо захваљујући минуциозној аналитичкој прецизности, која увек има у виду и шири, често усмени, културни и језички контекст, као и његовом кориштењу „књижевно-историјског искуства руских формалиста” као „полазиштем и оквиrom сопственог истраживања”, Петковић се афирмисао као један од водећих мислилаца о књижевности у српској култури двадесетог века.

У четвртм делу овог зборника — *Из осјавицине* — дати су у књигама необјављени текстови Новице Петковића, који потврђују и илуструју поставке које су његове угледне колеге изнеле, као и његов значај као књижевног мислиоца и филозофа културе. Ту су, као прво, Петковићеви портрети Зорана Мишића и Драгише Живковића као њему блиских и сродних књижевних истраживача који су се теоријски и критички надносили над новом „граматиком” књижевног изражавања својих савременика, која, разуме се, помера акценте и у нашем поимању књижевне традиције. Изузетно је проницљив и Петковићев оглед о метафоризацији казивања у Андрићевом *Мосту на Жейи*, као и његова прецизна анализа модификовања десетерачког стиха, која води у уметничкој поезији од Симе Милутиновића до Његоша. У новели *Мост на Жейи* историјски опис изградње и изгледа моста, дубоко повезан с везировом људском судбином и неимаревим градитељским нагоном, израста у слику сукоба рушилачке стихије и напора да

се она укроти, увођења лепоте и реда у хаос живота, човековог настојања „да по мери свога ума доведе у ред свет у коме живи”. Изузетно је занимљив и Петковићев осврт на традиционалне корене нашег јужног наречја које је Дучић пробразио у модерну песничку музику по француским обрасцима. Дучића је, опет, на свој музички нов начин, укоренењен и у нашој усменој поезији, следио и Рајко Петров Ного, тако да нам то преплитање сведочи о укрштању старог и новог: „песници изгледају као нити које у садашњости везују прошлост с будућношћу”, које вежу, како то Стеван Раичковић рече, „нерођене са мртвима”, па и „оно што су модерна времена раздружила — поезију и музику”. Ту своју основну идеју нераскидиве здружености старог и новог у језику и књижевности Петковић бриљантно развија и у свом кратком огледу *На извору живе воде*, у којем показује традиционалну утемељеност модерне код Андрића, Црњанског, Диса, Настасијевића, Дучића, Попе, Павловића, Лалића и других, тако да они „свом гласу” придружују „гласове својих претходника”. С посебном оштрином та замисао се огледа у кратком осврту на поезију Васка Попе, чије корене Петковић види у песништву Настасијевића које „уназад сеже испод фолклора, до сачуваних остатака митског и мистичког искуства”, тако да Настасијевић креће „трагом мелодије”, а Попа трагом слике.

Ту је, затим, између осталог, под насловом *Госћ Другог програма*, текст Петковићевог разговора с Милошем Јевтићем, који садржи низ занимљивих података о Петковићевим погледима, ставовима, животном путу и опредељењима. Тај део заокружен је драгоценим освртом Драгана Хамовића на неколико интервјуа у којима је Новица Петковић, као „један од највећих књижевних znalца које смо икад имали”, изложио своја сведочења, коментаре и погледе на савремена збивања. У петом делу налази се кратка биографија Новице Петковића, коју је написала његова супруга Марина, као и темељито урађена библиографија (417 јединица), коју су урадиле Славица Несторовић-Петровски и Наташа Белић.

Целовито гледано овај зборник раскошно расветљава живот и рад Новице Петковића и представља достојно уздарје једном од наших водећих посленика на пољу српске књижевности.*

Светозар КОЉЕВИЋ

* Реч на Комеморативном скупу Академије наука и умјетности Републике Српске, посвећеном успомени на академика Новицу Петковића, одржаном у Бањалуци 15. децембра 2009. године.

ЧУВАР ИЗВОРА

Новица Петковић, *На извору живе воде (из оставшћине)*, приредио Драган Хамовић, Завод за уџбенике, Београд 2010

Књига *На извору живе воде* садржи текстове Новице Петковића који до сада нису били објављени у оквиру ауторске монографске публикације, већ су се углавном налазили разасути по периодичним гласилима. Тек неколицина ових радова чинили су део друге монографије — у виду поговора, предговора или текстова у оквиру одређеног тематског зборника. Заслужан за њихово прикупљање, ишчитавање и пажљиво организовање је истраживач Драган Хамовић који већ више година ради на објављивању Петковићеве оставшћине. Подсетимо да су пре ове публикације, захваљујући Хамовићу, светлост угледале и књиге *Словенске њеле у Грачаници* (приређена за ауторовог живота 2007) и *Разговори 1992—2004* (књига Петковићевих интервјуа објављена постхумно 2009).

Монографија *На извору живе воде* садржи пет тематских целина унутар којих су текстови хронолошки разврстани (најранија година на коју наилазимо је 1977, а најкаснија 2001). Како приређивач наводи уводни текст *Српска књижевност, језик и култура*, настао 1996. године, први пут се објавује у целини. Реч је о излагању одржаном на Московском државном универзитету. Потпуно оправдано Хамовић овом тексту додељује место уводника јер он можда и најбоље осликава поетичку мисао Новице Петковића. На једном месту Петковић бележи: „књижевност ... улази у културу као њен саставни део, културу која подразумева природни језик, али је над њим надограђена” (стр. 10). Он акцентује важност културних испитивања српске књижевности јер нам култура „отвара поглед на однос између језика и књижевности, књижевности и других уметности, књижевности као културне установе према осталим установама од којих се култура састоји” (11), и указује на опасност од систематских проучавања књижевних дела која „узимају у обзир само једну или две функције чиме искривљавају слику о књижевном тексту” (10). Петковић истиче природност посматрања историје српске књижевности у општем контексту историјског развоја српске културе.

У већини студија које је написао овај један од највећих проучавалаца српске књижевности управо ће покушавати да прати континуирани развој српске културе. Отуда неретко у његовим текстовима наилазимо на успостављање веза не само између књижевности различитих периода (рецимо усмене и/или средњовековне са двадесетовековном), већ и између медија различитих уметности (особито га је интересовао језик сликарства и музике). Сасвим природно је због тога у највећој мери авангардна књижевност била у средишту његових истраживања. Петковић је без сумње био међу најпреданијима у откри-

вањима слојева дијакхронијског културног памћења у уметничким текстовима, посебно код Растка Петровића и Момчила Настасијевића, али и код Борисава Станковића и Васка Попе.

Но Петковић је најчешће у студијама ишао и даље сматрајући да „српску, као и сваку другу националну књижевност, боље разумемо и боље ћемо је проучавати ако је посматрамо у ширем контексту културе којој она припада” (15). А то значи да су га интересовале везе не само српске књижевности са другим јужнословенским књижевностима, већ са свим словенским које су у своју основицу положили византијски модел културе. За таква испитивања поред одличног знања словенских језика неопходно је и велико знање које је он као ретко ко у нас поседовао.

Другу целину чини седам текстова о српским књижевницима. Редом, то су Душан Матић, Иво Андрић, Рајко Петров Ного, Лазар Вучковић, Сима Милутиновић Сарајлија, Милош Црњански, Растко Петровић. Већ сам низ ових имена указује на Петковићев сензибилитет за поезију и поетско у књижевном стваралаштву. Код наведених аутора овај врсни проучавалац пружа прегршт минуциозних опажања везаних за књижевни језик, стих, композицију, пишчеву поетику неретко употпуњених освртима на целокупну пишчеву генерацију и културу којој је припадао. У свим Петковићевим радовима може се говорити о високој научној етичности. Строго правичан, какав је био, он није презао да критикује где је сматрао да то треба да чини. Али, изнад свега, Петковић је настојао да разоткрије „ону унутарњу жижу” код писца у којој се преламају сва обележја текста и целокупног његовог дела. Због тога у његовим студијама често наилазимо на успостављање веза између опуса једног писца и праћења његовог књижевног развоја. У том смислу репрезентативни су у овом одељку текстови о Рајку Петрову Ногоу и Растку Петровићу. У првом, Петковић прецизно означава песникове развојне фазе и различито вреднује квалитет његове поезије, док у другом упућује на дијалогичност између пишчевих дела која омогућује сагледавање унутарњег песниковог развоја и доприноси бољем разумевању дела.

Оно што посебно карактерише радове Новице Петковића јесте не само добро познавање онога о чему пише, не само пажљиво и детаљно простудирана литература, већ и способност да отвара нове увиде и везе у контексту већ познатих знања. Тако, он, рецимо, сагледава значај сонета Р. П. Нога у контексту историјског развоја ове књижевне форме и подсећа нас на поједине готово заборављене текстове о одређеним писцима. Истакао бих и Петковићеву умешност и даровитост да пишући о једном песнику читаоцу осветли поетичка начела неколиких периода српске књижевности, да заинтересује и укаже на специфичности, узрочности и везе у оквиру српске културе (примера ради видети текст о Растку Петровићу).

Трећа целина обухвата четири обимна рада посвећена знаменитим књижевним и језичким проучаваоцима — Душану Јовићу, Зорану Мишићу, Зденку Шкребу и Драгиши Живковићу. Реч је о истраживачима који нису били само Петковићеви претходници, већ и савременици. Предмет првог од четири рада јесте књига *Лингвостилистичке анализе* Душана Јовића. Петковићева намера није била толико да напише приказ поменуте студије колико да пружи увид у једну проблематику и да покаже значај одређених истраживања. Почесто Петковићеви текстови садрже полемичан тон. У поменутом приказу, тако, он указује на неоправдано порицање мисаоне и осећајне дубине Ракићевој поезији код својих савременика. У раду о Зорану Мишићу Петковић проговора о значају књижевних критичара. Према његовом мишљењу, они заједно са песницима „војште за нови вид поетскога стваралаштва и уопште књижевнога комуницирања” (196). Мишић је, бележи Петковић, „усред полемичке јарости свесно и упорно образлагао због чега неминовно, *нужно* мора доћи до измене језика српске поезије” (198). Као и код писаца, он и код критичара настоји да уочи оне одлике које су заједничке свим његовим текстовима. Петковић ће посебну пажњу усмерити на повезаност теоријског и историјског посматрања књижевности у којој је видео темеље за новија књижевнонаучна истраживања, а Драгиша Живковић је управо онај који је тај спој успешно остварио.

Четврто поглавље садржи пет критичких осврта (*Књига о Мандељштаму* Кирила Тарановског, *Симболизам* Андреја Белог, *Облик и смисао* Светозара Петровића, *Лирски источници* Хатице Крњевић и *Увод у лингвистику* Ранка Бугарског). Аутори за чија се дела Петковић опредељује да их прикаже значајни су и за његову поетичку мисао. Петковић посебно маркира постепено прелажење Кирила Тарановског „од испитивања формалних, тј. ритмичких чинилаца стиха, ка испитивању садржајних, тј. семантичких чинилаца” (262), односно мисао Андреја Белог да „песничке творевине можемо ближе упознати ако будемо помно расклапали (анализа) и склапали (синтеза) њихово језичко ’тело’ ” (269). Снажан утицај на Петковићево изучавање стиха оставио је Светозар Петровић, па отуда не чуди што се определио да прикаже и књигу *Облик и смисао*. У овом критичком осврту Петковић упућује читаоца на огледе о слободном стиху и тужбаличком трочланом дванаестерцу, а нарочито му одаје признање за повезивање „ствари које се у нашој науци о књижевности нису повезивале”: Петровић је подигао „раван посматрања од унутрашњег описа версификационих чињеница ка њиховоме спољњем опису у склопу извеснога целовито сагледаног књижевноисторијског одсека” (273).

У последњем, петом делу нашли су се пригодни текстови писани поводом нечије смрти или пак образложења одлуке жирија чији је био члан. У овом одељку налазе се и говори приликом примања њему додељених награда.

У *Белещици приређивача* Драган Хамовић пише: „Књигу *На извору живе воде* треба, дакле, разумети као прилог сабирању опуса једног изузетног аутора српске науке о књижевности”, али она је без сумње нешто много више. Она открива предан и истрајан рад њеног приређивача, његово настојање да покаже Петковићев развој, подстицаје и дијалог са савременицима. Публиковањем већ треће књиге Новице Петковића Драган Хамовић успева да премости празнину која ће се у науци о књижевности осетити када необјављене оставштине више не буде било. Он чини постојаном једну тешко достижну научну етику и због тога му сви ми дугујемо велику захвалност.

Бојан ЧОЛАК

ЕГЗИСТЕНЦИЈА И ЕСЕНЦИЈА

Милован Данојлић, *Црно исход ноћнију*, „Plato Books”, Београд 2009

Да је Милован Данојлић песник неколико тема и да је његов глас често узимао облик поетске хронике, то је чињеница коју ваља помињати када се његово песништво узима у целини, када се врши рекапитулација његовог стваралачког учинка у савременој српској књижевности. Међутим, када се појави књига као што је збирка 1.624 епиграма *Црно исход ноћнију* која вишеструко сумира сва његова досадашња стваралачка искушења и достигнућа, онда се на тај начин, са најбољим разлозима, ствара повод да се у узајамном односу сагледају ново дело и целина опуса овог песника. Али, пре тога, ваља да се ова несвакидашња књига помније осмотри.

Већ на први поглед читаоца може да задиви и збуни њен велики обим. Будући састављена од насловљених поетских минијатура које су унутар књиге распоређене у целине у чијим се оквирима дају распознати одређене тематске и садржинске сродности: у распону од коментарисања актуелних друштвено-политичких прилика, преко посвећености личним и приватним обредима, до окренутости мотивима везаних за књижевност, књижевни живот и вредност и снагу књижевне и уметничке истине, ова Данојлићева књига указује на потребу постепеног и пажљивог вишекратног читања у коме је пут до смисла у одређеној мери условљен познавањем општијих црта његовог поетичког лика.

Опредељен да у својим песничким текстовима укршта и супротставља слике друштвеног живота са облицима живота природе и то у релацији у којој је видно да се поверење исказује у закономерности, трајности и постојаности природних мена, Данојлић је у овој књизи

активирао један класични поетски облик и читав сплет мотивских, интонативних и смислотворних линија своје књижевности. Са очигледном намером да сведе рачуне са собом, светом и добом, он је са рубне позиције посматрача промишљању и коментарисању нашег нововременог догађања историје приступио са усредсређеношћу и страшћу које указују на знатан степен субјективног, чак загрижљивог третмана изабраног предмета. И због тога су текстови његових епиграма, поготово у првој целини, понекад памфлетски отворени и иронично (пре)оштри и дисквалификаторски.

Када читамо ове поетске медаљоне Милована Данојлића, који су каткад упечатљиве лирске слике, постаје јасно да се једна велика енергија подстакнута дубоко личним мотивима, подстицајно и плодотворно удружила са големим животним и стваралачким искуством, као и са намером да се зарад сведочења спознате истине многи деликатни видови савремености обзирно не заобиђу и поштеде доличног коментара. Да се носећи и описујући живот: „Гурави, туњави и лукави”, „Сред ове маглуштине, стиске и тмуше”, распознају озарујући тренуци, сржне вредности и најдубље основе постојања, мишљења и певања. А о томе се пева у епиграму *На сваком кораку*: „На сваком кораку битност сушта, / У мразу што боцка иглама љутим, / У ноћи која се на земљу спушта, / У видљивом, и у оном што слутим.” Видљиво, које долази из реалности која је усмерена историјом и традицијом и невиделно, метафизички удаљено, стапају се овде у карактеристични глас лирске скепсе, жестоке критике и срдње, али прелазе и у глас лирског узношења и обасјања од којег душа трне а чула дамирају. Све је у овим кратким песмама толико данојлићевски посматрано и стваралачки мишљено, да се може казати како се чини да је од свих сличних и типичних ово најтипичнија, па утолико и најрепрезентативнија његова књига.

Она је типична у одабиру мотива, још више у избору перспективе и општијем креативном приступу, а најтипичнија за обзнањивање његове нововремено засноване жестоке и одвећ јетке критизерске парафразе и драстичног критичког заоштравања (ранијих и скоријих) увида, поставки и полемичких иступа — поготово видна у тону и гласу извесне мрзоволне ојађености и натмуреног мудријашења које, додуше, није лишено самоиронијског, дезилузионистичког приступа рашчитавању сопствених „линија живота”. Из таквог приступа овај је писац кадар да изведе и овакав опор лични наук: „Између заблуда и подвала, / Сад на ону страну, сад на ову, / Љубав ме је опијала и тровала, / Мржња ми донесе памет јалову.” И у томе он показује како се између корица ове књиге преплићу скоковити и уверљиво изведени увиди у страсти и тугу сопственог бивања и стварања, колико и резонерски увиди у несавршену човекову природу: „Људи, раштркано, гладно јато, / У ред се доводе једино кнутом, / А мрзе се пре свега зато / Што уживају веома у том.”

Водећи спор са својим временом и приписујући му атрибуте које јасно казују о угрожавању пропадању темељних вредности и начела морала и хуманитета, овај је песник у извесном степену избегао клишетизованост у изразу и унисоност у значењу ових баш бројних песама. Такав стваралачки резултат је постао могућ захваљујући знатном уделу релаксирајућег, каткад горког хумора, веселе игривости, али и наоко грубе сатире у опису и коментарисању неких актуелних појава. Дobar пример за то може да буде и песма *Мондијалиста Милијан*: „Погледајте мондијалисту Милијана, / Са златним ланцем — ој туго наша! — / А глава глатко избријана, / Земаљски глобус опонаша.” У кратком коментару блиском говорној фрази: „Ој туго наша!”, суспрегнута је сва Данојлићева људска и интелектуална заинтересованост и забринутост над гротескном сликом наше савремености која, посредно а уверљиво, сведочи о нашем пословичном размимиоилажењу са смислом историје и стремљењима епохе.

Таквих епиграма у којима је захваћена инверзија смисла представљена ефектно и, посебно у коментару, сугестивно, комично и, свакако, опомињуће, има много целом дужином књиге. Ево још једног: „Унук, јунак модерног епа, / Сад на колону цупка деду: / Нови касапи кољу од репа / Али и даље од главе једу.” Из тог разлога постаје јасно да је сатирични учинак ових песама њихов очекивани резултат — барем у оној мери у којој је постало могуће да се лични јед присутан у неким јавним иступима (обраћањима) овог писца, постао достигнута мера његовог разрачуна са светом који је, као и историја „пуна митоманије”, (очекивано) изневерио. И управо су због таквог исхода и исклушено тврдо стечених сазнања, у дуалистички успостављеном вредносном систему ове ангажоване поезије, снага и лепота природе, посебно оне у родном месту, и усамљеничка издвојеност, постале највише досегнуте вредности једног трагалаштвом и несмиреношћу обележеног живота: „То је све што ми на крају оста, / Самовање вредно сувога злата.” Тако се у овој књизи поново репрезентативно исказао укупни Данојлићев стваралачки распон и животни збир.

Ово су, подједнако, речено блејковски, *песме нежности и искуштва* у којима је, напоредо са опорочавањем и порицањем неких видова савремености, неоромантичарски исписивана и шелијевска *одбрана поезије и слободе* — највиших досега које је упознао овај номадски дух и корозивни, скептични, традиционализму и предачком завету обречен стваралачки ум, предано обучен у проницању у скривене суштине и тајне матерњег језика, народног духа, менталитета и културе.

Доктринарна и самосврховита посвећеност традиционалним вредностима и антејском обрасцу: „Ја сам земљин”, у овим се сатиричним песмама каткад радикализује до те мере да се, активирајући негативне стереотипе, однос Србије и Европе види и на типизирани једнодимензионалан начин: „Ви — префињени; ми, припрости, / Оријентал-

ни фаталисти и дефетисти; / Ви, тако искрени у нискости, / А ми, у племенитости, мало нечисти.” У том виђењу не претпостављају се увек локалне и националне вредности другим и другачијим, али се савремена Европа доживљава као простор у коме су наслеђене вредности хуманитета скоро потрте, а скуп знаних моралних начела надвладао је лицемерје и хипокризија. Због тога ће овај наш савремени Волтер: „Моја је вера неверица”, заточник старинског поретка и *начала* попевајући на народну, пародично и пркосно истовремено, да каже и ово: „Ој Европо, гомило гована, / Чуј шта пева поета усмени: / Ти ухвати лажног Радована, / Онај прави крије се у мени.”

О чему год да пева, Данојлић је истрајни побуњеник против устројства: „У сталном спорењу са тлом и добом”. Каткад тих, каткад грлен, али вазда субверзиван. Једино што се кроз време променило јесте ширина животног обзора: „У младости сам био кнез безмерја, / А сад се на ограничења своја сведох.” И баш је та промена узроковала сужење перспективе на пар жижних поља у којима се, сада, све јасније види и поузданије мери као што је, не увек са прихватљивим разлозима, подстакла и ригидан тон критичке искључивости. Црно без белог, рекло би се. А бело је, то знамо, код Данојлића везано само за „озбиљност природе”, земљу и *Родни њредео*: „Овај брег, капију, бандеру, свраку / Урвину, багрем, кућу под кључем, / Храст, камен, ливаду, травку сваку / Преко целе планете вучем.” Из тог разлога су и међу овим стиховима неупоредиво најсугестивнији они који су изведени као чиста лирика на елементарне, овом аутору иначе и најдраже теме: „Ваздух, вода, земља и ватра / Јесте све што од света тражим.” Ево неких лирских минијатура изречених у славу виталистичког принципа са ефектним поређењем, на крају: „Како су лепо ови дани / Када се земља светлошћу храни, / И када сунце, у часу заласка / Пуцкета као свећа славска”, и неких са озарујућим епифанијским пропламсајима, општим местом и вршном тачком ове лирике: „Ово је образац земаљске среће: / лак ветар који крошње њише, / Грумен сјаја што кроз крошњу трепће / У ритму по коме шушка лишће.” Природа, традиција и култура — то је световно тројство ових песама и овог песника који је смирење и „меру постојања”, после дуговременог странтовања, нашао у родној кући. Из тог поново освојеног простора свевши „личне рачуне” он мудросно, стоички, констатује: „Богат сам колико имам да дам, / Колико волим, толико сам срећан; / Живим у мери у којој се надам, / А постојим донде док се сећам.” Једноставно и дубоко, као живот што је.

Путујући и много пишући, а при том „целог се живота молећи / Матерњем језику као богу”, Милован Данојлић у различитим формама и са променљивим успехом, али са истосмерним вољним и поетичким интензитетом, исписивао развијену и разливену хронику постојања: оних животних видова и облика који су његовом оку бивали и знани, његовом интелекту, духу и вештини стилизације податни. А

та је вештина, вазда, бивала лирски оптирана. Како онда када је бивала посвећена малим обредима свакодневице, тако и онда када се самоиспитивачки бавила личним космосом, као и у оним ситуацијама када је била окренута сумрачним и драматичним историјским ломовима, динамичном друштвеном пејзажу и обавезујућим антрополошким питањима. Такав стваралачки приступ у многим тематским, садржинским, изражајним и значењским елементима видан је и у књижи епиграма *Црно исјод нокџију*.

Обликујући ову несвакидашњу књигу од мноштва поетских минијатура међу којима има изузетних лирско-асоцијативних медаљона, сатиричних жаока, понорних увида и горких (самопрекорних) констатација, међу њеним корицама и овога се пута затекло много поетско-реторичке плеве. Знаних фраза, општијих места и препознатљивих варијација на трошене теме. Стога постаје могуће да се каже како се овај писац постојано и веома успело креће у давно описаном стваралачком кругу. Али да је у томе кретању истим стазама он као мало ко у нашој савременој књижевности кадар да увек изнађе посебан угао за посматрање, подесно језичко градиво за илустрацију и инвентиван, њему својствен, начин да се кушаном предмету посвети са много лирског онеобичавања, полемичке жести, заинтересованог, ангажованог учешћа и, каткад мрзовољно казане, али увек интензивне, неупитне воље на живот и поверења и љубави за живи свет, као и апсолутизацију песме која га памти. Оног уверљивог стваралачког активирања виталистичког принципа уз чије слављење непрестанце иде и, латентном сумњом осенчена, визија свеукупног трајања.

Тако пише Милован Данојлић и у овим епиграмима у којима су видни одређена дидактичност, приватност, универзалност и поетичност, као што је уочљива и чињеница да их записује искуством обремењени човек који има нешто важно да каже и да то, чак и када претерује, чини на начин особен: уман и далекосежан. Као и то да је тај индивидуализовани глас укрштених перспектива трајно обречен етичком начелу стоицизма који је, и када стоји по страни од свога времена, најдиректније управљен баш њему; његовим драматично умноженим парадоксима.

Милећа АБИМОВИЋ ИВКОВ

ИЗЛОМЉЕНА ПРИПОВЕСТ

Миро Вуксановић, *Ошвсјуду*, Завод за уџбенике, Београд 2008

Поднаслов књиге *Ошвсјуду*, Мира Вуксановића, гласи — *Четири различите приповешке са истим намерама*. Овакав поднаслов је у исто

време и жанровска одредница и тематска потка књиге. Осим што је грађена од различитог материјала и што намерава да обухвати све временске перспективе, ова књига је иницирана и прожета *истим намерама*, ауторовим рефлексијама на скоро дешавања у Црној Гори. Својим насловом, књига упућује на Његошеве речи из писма Јеремији М. Гагићу (година је 1846, контекст је познат готово увек кад је Његош у питању), *Тјесно ми ошвјуду!* Као и поднаслов и наслов крије у себи двострукост Вуксановићеве прозе — референтну тачку и дисперзивност стварности. Узевши за наслов књиге Његошеве речи, аутор је одредио тачку на основу које се може посматрати, анализирати и полемисати са вредностима посматраног и исприповеданог у књизи.

Догађај који је иницијатор настанка књиге, референдум у Црној Гори, биће повод за различите временске перспективе и за јасно одређивање аутора у односу на политичко-друштвени контекст. Мешањем фикције и имагинације са фактографијом и дневнополитичким дешавањима, књига Мира Вуксановића својом жанровском хибридношћу тражи од читаоца да учествује у раздвајању имагинативног и стварног, истинитог и баналног. Иако засебне, писане не само у различито време, различите тематски и жанровски, бивају повезане личношћу самог приповедача и контекстом, који није јасно наглашаван увек у тексту, али је препознатљив и дефинисан *истим намерама*. Књига свој садржај налази у прошлости и будућности, у легендама, причањима других и стварности која је увек присутна, не само као директна тема, већ и као разлог за приповедни екскурс у прошлост и пројекцију будућности. Повезане пишчевом личношћу и *намерама*, ове приче ће имати и још један ефекат више, на који читалац увек може да рачуна кад је у питању прозни модел који у први план ставља самог писца — то је ауторова визија дешавања.

Пишчева полемичност са дневно-политичком ситуацијом у Црној Гори је повод за враћање Његошу, као највишој вредности и референтној тачки полемике. Док читалац чита о легендама, сећањима, историјским чињеницама које су преобликоване у причу, пратиће писца који себе ставља у други план; оног момента, кад *причање склизне* (Вуксановић) у садашњицу, тог момента је личност писца у првом плану. Полемични тон садашњице открива баналност презенте, у који прича не може да уђе. Садашњица је повод за сећања и реконструкцију. У првој од четири приповетке (која је насловљена као и читава књига), прошлост и садашњост, као и прича у њима, налазе се у оквирима тридесет *писмена*, тридесет слова — поглавља, које писац назива и белешкама. Тридесет је оквир и *намера*, за разлику од тридесет и три писмена са којима полемиче аутор. Историја и сећање су прозаичнији, не само зато што су истинитији, зато што се све зна јер се све слгло, него се и много шта не зна у тишини историје, спрам буке дневно-политичког. Снажно извајан Његошев лик, изнијансиран посредно преко прича о њему и о Црној Гори, суочен са баналношћу

садашњице („Тамо, у *Лицима* сарајевским, пре неколико наших одвајачких година, пише Тратеш — на пример тако именован — како је песник Луче био онако близак мушкарцима, да није Његова Ноћ скупља вијека, да је на Цетињу, у Топлој, у Перасту, у Трсту и Бечу, миловао младићима руке... Навео бих шта је дукљанисани тратеш написао, али сам после читања примљени факс бацио и добро опрао руке”, или даље: „...можда баш у Лицима, све се на лицу види боље но на другим местима, једна куражна Мубера — имала је још лепше презиме, на крају са ић, али сам га заборавио — писала је да Њега треба изоставити из лектире, јер је Вијенац *геноцидно дјело*. Још је бивало. Доста је оволико. И превише.”), говори нам о потреби сталног наглашавања непроменљивих вредности. Пишчева иронија и сарказам и дословно одвојени од приче, понекад заградама а чешће тоном којим приповеда, као коментар уз дату слику, јасно наглашавају потребу да се раздвоји банално од приче. Док аутор говори о себи, Његошу и прошлости, реченице су дуже, а тон је неполемичан, мирнији. Кад причање склизне у садашњицу, реченице су краће, афективније, а тон полемичан. На тој граници осцилира израз читаве књиге. Није увек јасно нађен баланс између ова два тона, али тамо где је то писцу успело, књига полемиче снажније, истинитије. Ауторова свест о томе део је полемике са самим текстом: „Нисам почео, малочас, да се ћосам по свом обичају. Схватио сам давно да такво писање не може далеко. Спотиче се. Мало, мало, па кљуне носом о ледину.”

Приповетка *Саш*, приповетка о *сашу који се враћашо*, о сату Смаил-аге Ченгића, у том смислу најснажније је и најкомпактније прозно ткиво књиге, у којем је најбоље дат баланс два приповедна тона, психолошки профил средине и јасна одређеност писца према временима и догађајима. Индиректно, иако није основна тема приповетке, јасно је дат и Његошев лик. Ова приповетка може функционисати самостално, ван књиге, међутим, у дијалогском односу са приповетком *Ошвсјуду* чини да се међусобно допуњују. Коришћење локализама и архаизама јасна је намера аутора. Парадигматски уткана реч, архаизам или локализам, у савремену структуру реченице, умањује сентименталност те реченице и повезује је са етнопсихологијом рода. „Не знам како да сколоматим (овде је неопходан речник, срећа што не претерујем као раније не би речник из руке), не знам како да ефектно стаким (ево, опет локална реч) чињенице о часовнику. Можда напомене у заградама понешто објашњавају.” Још више, она је средство уопштавања мисли, деперсонализације. Самоиронични призвук који ствара тако позиционирана реч, даје Вуксановићевој прози потребну свежину линеарности првог лица.

Кад се говори о прошлости, или је у питању тражење истине о њој, или је у питању тражење истине о садашњости. Пројекција будућности је индиректна критика садашњости. Приповетка *Прекобрђе* односи нам радњу у 2049. годину, у судницу, и кроз форму дијалога,

на основу појединачне личне драме учесника, нуди слику историјских догађаја из блиске прошлости. Поред чврстих контура карактера о којем пише и критике друштвено-политичког момента у савременој Црној Гори, пројектујући радњу у будућност, аутор наглашава сопствени став према црногорској драми.

У последњој приповетки, где је тематика унеколико другачија у односу на претходне приповетке, јер је путописног карактера, а приповедач смештен у први план, приповедање нам доноси динамику промене асоцијативног низа догађаја са путовања по Црној Гори. У потки приче налазе се носталгичне љубавне реминисценције путописца. Иронија и сарказам путописне приповести *Тамо и назад* — фигуре које су овде приметније него у претходне три приповетке, јер је време писања текста ближе радњи која се дешава у тексту, јер нема референтне тачке ван самог аутора који преживљава оно што говори, јер пише о себи — у функцији су полемичности са дневнополитичком стварношћу Црне Горе. „Што више одмичем лакше и виђам како ми се не раздвајају четири п: путовање, причање, писање и политика.”

Књига *Ошвсјуду* обухвата све временске перспективе и својом жанровском хибридношћу се труди да тим различитим перспективама да компактнији израз. Делови у којима то аутору није пошло за руком, остају ван приче као дневнополитичка полемика која није добила ванвременски карактер. Тамо где то писцу успева, дата је ефектније слика догађаја из друштвене стварности Црне Горе, а пишчев став јасно наглашен кроз повезивање прошлости и садашњости.

Ненад СТАНОЈЕВИЋ

ПОЕТИКА КОНТИНУИТЕТА И ПОЕТИКА ПЛОДНЕ РАЗНОВРСНОСТИ

Марко Недић, *Проза и њоеџика Мирослава Јосића Вишњића*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2008

Марко Недић прати и тумачи прозу Мирослава Јосића Вишњића још од самог почетка пишчевог књижевног стварања. Подсетила бих на Недићеве текстове о *Чешкој школи* из давне 1972. или о *Девеџи љодова* из 1975. године. Свој докторат је преточио у књигу коју је насловио *Проза и њоеџика Мирослава Јосића Вишњића* и у којој је досадашњи књижевни опус овог аутора сагледао из више перспектива. Најпре је сваку књигу обухваћену истраживањем посматрао у контексту Јосићевог опуса, потом у оквиру српске књижевности тих деценија кад су се појавиле и Јосићеве књиге, а и раније, и на крају из перспективе модерне европске књижевности. То није неочекивано када

се узме у обзир вишедеценијско помно Недићево праћење Јосићеве прозе.

Прозно дело Мирослава Јосића Вишњића несумњиво заузима значајно место у српској књижевности последњих деценија 20. и првих година садашњег века. Оно по многим својим примарним књижевним особинама, посебно по стилској и језичкој остварености, припада највишим дометима српске прозе тог времена. „Иако још није у потпуности довршено, због чега су при процени његовог реалног значаја у оквирима српске књижевности новијег времена могућни извесни, али не велики ризици”, тврди Недић, „оно је и у досадашњем облику и обиму тако богато и инспиративно и у садржинском, формално-стилском и поетичком смислу тако усмерено и систематично развијано, да само по себи омогућава релевантно критичко тумачење и закључке адекватне сложености у естетској остварености које нуди савременим читаоцима и тумачима. Са двадесетак прозних књига, оно се већ данас види као заокружена књижевна целина, која је остваривана према узорним естетским принципима наглашеног наративног обликовања изабраног књижевног предмета. Тиме су потврђени најзначајнији критички разлози за потпунији аналитички приступ његовим реалним уметничким својствима”, закључује Марко Недић.

Књига *Проза и џоетика Мирослава Јосића Вишњића* подељена је на поглавља. Поглавље *Уместо увода* отвара књигу, а затварају је *Уместо закључка* и *Извори и лијтература*. Између њих су се нашла поглавља посвећена Јосићевим књигама, а поређана су према хронолошком принципу, тј. по годинама када су оне изашле. Поглавље *Рана џроза* отвара низ, а у њега су ушле Јосићеве књиге: *Лейа Јелена*, *Роман о смрти Галерије*, *Дванаест ѓодова*, *Чешка џкола* и *Квартејт*. *Романескни циклус ТБЦ* чине романи: *Присјуй у свејлости*, *Одбрана и џројасј Бодрога у седам бурних ѓодишњих доба*, *Присјуй у кај и семе*, *Свејовно џројсјво* и *Присјуй у џочинак*. У поглављу *Нова исјраживања* Недић анализира Јосићеве књиге које су објављене пре само неколико година. А то су: *Роман без романа*, *Док нас смрт не расјави*, *Рајна џошја*, *Нови ѓодови*, *О дуду и ѓробу*, *Сјари и нови ѓодови* и *Приче из џраја*.

Марко Недић у првом поглављу књиге *Уместо увода* убедљиво и прегнантно указује на разлоге који његову тему чине дисертационом: стваралаштво савременог писца Мирослава Јосића Вишњића (рођ. 1946. у Стапару) представља не само висок домет новије српске прозе (потврђен, између осталог, *НИН*-овом и Андрићевом наградом, као и веома богатом критичко-медијском рецепцијом), већ и репрезентативан приказ „неких од најважнијих еволутивних токова српске књижевности последњих деценија XX века и поетичких промена које су се у њој дешавале у том времену” (стр. 10). Како су се досадашња критичка тумачења углавном односила на Јосићеве појединачне књиге, с ретким освртима на целокупан прозни опус овог аутора, Недић

је пренуо да испита имплицитну поетику Јосићевог укупног прозног дела, које се указује „у неколико нивоа, најпре у нивоу општег поетичког система нове, модерне књижевности која је својом поетиком и нарацијом обележила цео XX век, затим у оквиру система нове српске књижевности и српске прозе последњих деценија XX века, у којем се остваривала и потврђивала, као и у оквиру ауторовог наративног система и његових индивидуалних уметничких и књижевних својстава” (16). Недић ће, како у *Уводу* тако и током предстојећег истраживања, имати у видном пољу све назначене нивое, оквири и контексте, с посебним нагласком на ауторовом превладавању двеју својевремено доминантних поетика — симболичко-поетске и тзв. стварносно-критичке — и на неким константама Јосићевог поетичког система, као што су стална склоност поетској прози и, у истој мери, настојање на непоновљивости једном примењеног наративног поступка у његовим књигама.

Рана проза, друго поглавље Недићеве књиге, предочава најпре важне промене и паралелно постојање различитих наративних модела у времену појаве Јосићеве *Лејле Јелене* (1969), књиге у знаку истовременог приближавања и удаљавања од двеју нових поетичких струја, симболичко-поетске (Данило Киш, Мирко Ковач, Борислав Пекић) и стварносно-критичке (Драгослав Михаиловић, Живојин Павловић, Видосав Стевановић, Милицав Савић). Марко Недић, плодан и афирмисан књижевни критичар, са богатим увидом у вишедеценијску продукцију новије српске прозе, уочава кључне одлике Јосићевог индивидуалног талента и његову потоњу стваралачку еволуцију, свагда ипак верну „властитој поетичкој гами” (47). Та гама, понајпре, подразумева поетизацију прозног текста, у духу најбољих традиција српске прозе XX века, али и увек живу склоност за тематику тзв. ниско-миметске стварности. Да, ипак, у овог писца изразитог лирског идиома по праву претеже језик над темом и естетика над етиком, показује и прича *Пејчи војник*, по Недићу најбоље штиво ове књиге, коју — по многим обележијима — он види као „изузетно важну иницијалну структуру целокупног прозног дела овог аутора” (80). Недић ће и друге књиге истог писца, као и све његове стваралачке фазе, редовно сагледавати у комплексном контексту његовог опуса, али и у контексту целокупне српске прозе, укључујући и њено давније наслеђе. То вреди и за наредне сегменте овог поглавља, у којима су *Роман о смрти Галерије* (1974), *Дванаест година* (1977) и *Чешка школа* (1971) пажљиво расветљени у свим битним поетичким релацијама — од поетике наслова, редовно загонетне, преко хронотопа, тематике и ликова, до тананих особености наративног поступка, композиције, мотивације, тона и стилизације. Међу толиким прецизним увидима, можда је у овој деоници књиге најважнији онај по коме су *Чешка школа* и *Дванаест година* „парадигматичне структуре Јосићеве поетске и лирске оријентације у прози” (107).

Треће, најопсежније поглавље књиге, има за свој предмет кључни и највреднији део Јосићевог опуса: романескни циклус *ТБЦ* (чији би наслов, по Недићу, смерао на системску оболелост друштва), који чини петокњижје: *Присјуй у свейлостї*, *Одбрана и йројасї Бодо҃га у седам бурних зодишњих доба*, *Присјуй у каї и семе*, *Свейовно йројсїво* и *Присјуй у йочинак*. Објављивани махом током последње деценије минулог века, ови су се романи нашли на окупу, међу истим корицама и са заједничким насловом, 2002. године, што указује на ауторов дугорочни поетичко-тематски концепт. Марко Недић овај импресиван текстуални, жанровски и структурни пројекат, који у коначној редакцији (без пропратних „Летописа”, „Библиографије” и „Речника”) заузима 997 страница густог слога, третира с високом критичко-научном компетенцијом и концентрацијом, које му омогућују да на релативно сведеном простору оствари продорне и утемељене аналитичке, компаративне и синтетичке налазе о поетичком разрастању једног опуса које, у исти мах, посведочује и континуитет и неисцрпну инвентивност. Идући трагом главних увида, наговештених насловима одељака, перципирамо први роман као „асоцијативно-лирску прозу”, други као полижанровску игру „историје, документа, поезије”, трећи као имагинативну надоградњу документа, четврти у знаку троумице између нестандартне дневничке прозе, друштвеног романа и једне жанровски специфичне варијанте политичког романа, док се пета, завршна књига циклуса *ТБЦ* указује као сложена, садржајна и веома провокативна романескна целина, која „у себи сажима особине и друштвеног и политичког, и породичног, и историјског романа, и љубавног романа” (260). Из романескног циклуса *ТБЦ* извојила бих први роман *Присјуй у свейлостї*. Наиме, овај роман је „извор” из кога су потекли остали романи циклуса. Недић је на то указивао и образлагао кроз читаво поглавље које је посвећено овом петокњижју. И зато бих се усудила рећи да *Присјуй у свейлостї* има повлашћено место у овом циклусу. Вредно пажње је поменути и то да се у овом роману сусрећу и укрштају различити жанрови. Марко Недић види у овом делу „младачку и виталистичку књигу”, „у исто време и радикални експеримент и антироман, и роман поему и роман сећање, роман енциклопедију и роман речник, роман каталог и роман тока свести и унутрашњег монолога, алузивни и асоцијативни роман, роман надреалистичке наративне технике и тензије и ерудитске инспирације”, те „истовремено лирску и натуралистичку прозну представу света”, најпосле и „истраживачки роман чак много више него што је то Јосићева проза виђена као целина” (171—172).

Нова исцјраживања, четврто поглавље књиге, открива у Мирославу Јосићу Вишњићу непосусталог истраживача експресивних могућности романа и приповетке, подједнако склоног литерарним аналогјама са Бокачом и Стеријом, на једној страни, и, на другој, актуелним политичко-историјским темама недавне ратне стварности. Ка-

ко текућа критика углавном касни с реакцијама на поетичке и тематске новине у стваралаштву овог аутора, Недић се нашао пред великим истраживачким изазовом. Његово тумачење и вредновање показује како се Јосићева „поетика отворености” храбро понела са проблематиком актуелног историјског времена, не чекајући историјску и психолошку дистанцу, али и одважила на „извесне промене и проширивање наративног поступка” (294), који у његовим новим романима и приповеткама подразумева, између осталог, и веће коришћење хумора као значајнијег средства најновијег ауторовог наративног обликовања стварности. Марко Недић, повезујући и овај пут знано са новим у Јосићевом наративном поступку, подсећа да је он и раније користио различиту грађу, од документарне и аутобиографске до културноисторијске и литерарне, да би сад наглашеније рачунао са „палимпсестном и метатекстуалном основом” (296) својих творевина. Оне, по Недићу, од изузетне ерудитности *Романа без романа*, до документарно-епистоларне *Рајне њоције*, која има одлике „нове врсте прозе” и својеврсног „наговештаја једног од нових књижевних жанрова на развалинама једне врсте културне и књижевне комуникације” (313), представљају у исти мах и удаљавање од Јосићевих лирских наративних почетака и приближавање одувек жуђеном „специфичном осећању историје и савремености као важним тематским и семантичким, а тиме и поетичким слојевима његовог наративног рукописа” (317). Као и поменуте романе, Марко Недић и Јосићеве нове књиге приповедака — *Нови ђодови*, *О дуду и ђробу*, *Стари и нови ђодови* и *Приче из шраја* — углавном сагледава у знаку својеврсног поетичког лука, који истовремено потврђује и поетику континуитета и поетику плодне разноврсности.

У петом поглављу књиге, *Уместо закључка*, Марко Недић сумира своја истраживачка сазнања о високим дOMETИМА Јосићеве уметничке прозе и, посебно, о њеној стилској и језичкој остварености, те о ауторовој експлицитној и имплицитној поетици. Прегледно и језгровито, Недић оцртава распоне тематског слоја (од актуелног времена до националне историје, традиције и културе), својства наративне поетике (продуктивно преплитање и превазилажење главних иновативних тенденција) и наративне структуре (утемељене, по правилу, на полифонији и полисемији наративног текста), одлике књижевних ликова (махом бунтовних и скептичних, али и виталних) и наративних инстанци (неретко реализованих техником сказа), које врло често рачунају са емотивним присуством слушаоца и читаоца. Превласт говора у првом наративном лицу, изразита непосредност, сликовитост и сензуалност ове прозе, чест аутобиографизам, махом мозаичка композиција, склоност „запречавању сижеа” за рачун изразите поетизације — неки су од закључних Недићевих увида, утемељеним на претходном доказном поступку. Биће да је међу њима основни онај који акцентује „стално коришћење поетског језика и стила”, а њени кључ-

ни облици појављивања „од ритмичне синтаксе, асоцијативности до сликовитих и чулних нијанси и детаља у опису изабраних појава, у њој су максимално и веома функционално употребљавани” (363). Истраживачев резиме уверљиво показује из којих својстава Јосићеве уметничке прозе произилази истовремена отвореност и стабилност њене структуре, динамичност њене композиције, ширина њених књижевних значења и, посебно, уметничке остварености као једне од њених најзначајнијих одлика поетичке природе.

Из поглавља којим се завршава књига, *Извори и литература*, види се да се Марко Недић служио богатом и разноврсном литературом, а њен обим је увећан тиме што уз нека имена наводи више књига. Вредна књига *Проза и поетика Мирослава Јосића Вишњића* проистекла је из друговања књижевног критичара Марка Недића са прозом Мирослава Јосића Вишњића дугог четири деценије.

Соња КАПЕТАНОВ

КРИЗА ИСТОРИЈЕ

Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Криза историје. Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Удружење за друштвену историју, Београд 2009

Угледни српски историчари Мирослав Јовановић и Радивој Радић представили су јавности крајем 2009. године у књизи парадигматичног наслова *Криза историје*, своје виђење савременог тренутка српске историографије. Поднаслов њиховог рада — *Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, упућује на чињеницу да је реч о покушају критичког вредновања српске историографије и њеног ситуирања унутар укупног друштвеног контекста на прелому векова. Полазећи од драматичних промена којима је било изложено српско друштво током минуле две деценије, Јовановић и Радић су настојали да сагледају начине на које је историјска наука у Србији одговарала на изазове са којима се суочавало друштво у процесу своје трансформације. Аутори су пружили критику стања у српској историографији у виду триптиха: *Историографија и криза* (стр. 11—132), *Криза и историја: друштвена криза и историјска свесћ у Србији почетком 21. века* (133—192), те *Историја и псеудоисторија* (193—263).

Мирослав Јовановић је аутор прва два поглавља у којима је, по нашем суду, врло спретно успео да предочи развојни пут српске историографије од времена њеног појављивања крајем 18. века до данашњих дана. При томе, Јовановић је историју српске историографије

сагледавао у контексту општег развоја научне историографије током 19. и 20. века по угледу на коју се она и конституисала последњих деценија 19. столећа. Поред поређења српске историографије са главним токовима развоја великих европских историографија, оно што Јовановићеву анализу чини нарочито вредном јесте промишљање теоријских и методолошких основа историјске науке које су се током два века њеног постојања и саме мењале. Одатле, *црвену ниш* ауторовог тумачења представља суд да је српска историографија током читавог 20. века остала суштински везана за „традиционално позитивистичко поимање и науке и историје” које свој израз има у „историцистичком концепту” историјске науке засноване на методолошким поставкама *неоранкеоваца*. За разлику од општих токова историографије, победа критичког правца у српској историографији а тиме и етаблирање и професионализација историјског рада у Србији одиграла се тек у годинама 1879—1893. и била је крунисана успостављањем научне историографије на начелима историзма. Оно на шта Јовановић с правом скреће пажњу јесте околност да се процес конституисања историјске науке у Србији окончао током 90-тих година 19. века када је у Немачкој отпочео чувени „спор око методе” између неоранкеоваца, заступника класичног историзма и поборника теоријско-методолошки шире засноване историјске науке, предвођених Карлом Лампрехтом. Тренд „кашњења” српске историографије у односу на европске трендове развоја обележене појавом чувене *школе Анала*, настављен је и у међуратном раздобљу током којег је она у потпуности прихватила обрасце историзма *неоранкеовског* типа. Након Другог светског рата, нашавши се под притиском наметања марксистичког обрасца, српска историографија је инсистирајући на „позитивистичким поставкама класичног историзма”, настојала да сачува свој научни карактер. Одатле је доминација историзма као преовлађујуће научне парадигме у српској историјској науци условила вишедеценијско одсуство пропитивања теоријских и методолошких основа историјске науке. Кадровско и институционално снажење историографије током социјалистичког раздобља даје за право Јовановићевој процени о „златном добу” српске историографије које је започело 60-тих година 20. века. Међутим, услед неупитне преваге класичног историзма, она је у потпуности остала недирнута успоном *нове историје* која је обележила другу половину столећа у водећим светским историографијама. Затворена, по Јовановићевом суду, у „кулу од слоноваче”, српска историјска наука је, чак и данас, по својим теоријским и методолошким поставкама и истраживачким темама, „доминантно запретена у класични историцизам *неоранкеовског* типа”. Оваква оцена поткрепљена је анализом остварених резултата српске историографије током петогодишњег раздобља (2004—2008) на примеру водећих историјских часописа у земљи (*Историјски часопис*, *Токови историје*, *Историја 20. века*, *Зборник МС за историју*).

Генерални трендови које је уочио Јовановић обележени су постојањем радова доследних у поштовању научних критеријума али и појавом радова који не поштују елементарне узусе стручне и научне етике. Такође је уочљива и појава радова са јасним политичко-пропагандним циљевима из домена политичко-историјске публицистике као и озбиљни методолошки недостаци чак и у делима са јасно израженим научним одликама. При томе, нарочито забрињавајући тренд међу радовима припадника млађе генерације српских историчара, на који Јовановић са правом скреће пажњу, јесте *занемаривање старије литературе и ослањање искључиво на архивску грађу*, процес који „указује на суштинско урушавање основних научних постулата, чак и *неоранкеовских*, у новијој научној продукцији”. Темелни узрок оваквом стању у српској историографији треба, по Јовановићевом мишљењу, тражити у одсуству било какве интеракције и интересовања за динамични и сложени развој историографије у свету који је определио да српска историјска наука на концептуалном нивоу задржи форму *приповести* служећи се традиционалном позитивистичком методологијом усмереном на неограничено нагомилавање историјског знања. Насупрот томе, на глобалном нивоу у историографији је већ деценијама прихваћена, као једна од заједничких именитеља *нове историје*, проблемски заснована историја која за циљ има напредак посредством ширења историјског учења. Стога, савремену српску историографију карактерише апсолутна доминација традиционалног позитивизма која долази до изражаја у: *антикваризацији историје* усмереној ка својеврсној фрагментацији прошлости избором научно ирелевантних истраживачких тема; *одсуству синтетичког мишљења* будући да су синтетички прегледи из домена опште а нарочито националне историје изузетно малобројни; *фетишизму докумената* који, занемарујући историографску литературу и друштвену теорију, историјско истраживање своди на пуко препричавање архивске грађе; распрострањености *терминолошких нејасноћа* и крајње слободној употреби историјски условљених појмова који током времена и сами мењају значење; *редукционизму прошле стварности* на домен политике и дипломатских односа често без икакве контекстуализације феномена националне историје унутар токова светске, европске и балканске историје; *историјским конструкцијама* које уместо чињеничне наглашавају тзв. контрафактуалну историју у смислу „пожељне, али неосварене повести”. Поврх свега, одсуство научне критике на страницама стручне историјске периодике сведене на „апологетско слављење” или, пак, „арогантно ниподаштавање”, додатно доприноси „склеротичном задовољству” српске историографије самом собом. Коначно, јасно уочљив тренд на који Јовановић са правом скреће пажњу јесте научно неутемељена *ревизија српске историје* у 20. веку која има за циљ да конфигурише историјско сећање у складу са пожељним вредностима различитих постсоцијалистичких идеолошких образаца. Имајући у виду побројане одли-

ке савремене српске историографије, разумљиво је зашто у условима дуготрајне и свеобухватне друштвене кризе са којом се суочава српско друштво, историјска наука није била у могућности да одговори захтевима које је пред њу постављала савременост. Уместо стварања рационалних знања о прошлости, српска историографија се „спушта до нивоа да митологизованим конструкцијама потхрањује, митовима ионако опхрвано и спутано друштвено памћење”.

Поред наведених процеса који су обележили развој савремене српске историографије, крајем 20. и почетком 21. века јавни дискурс у Србији суочио се са оживљавањем тзв. псеудоисторије. Овом значајном проблему изнова је посветио пажњу у форми полемичког есеја Радивој Радић. Као истакнути византолог, он је на научно утемељен и изузетно духовит начин извршио анализу феномена псеудоисторијске литературе која је дословце заглашила српски јавни простор током протекле две деценије. Основне идеје које је изнео у своме огледу посвећеном појави „новоромантичарске историографије” — *Срби пре Адама и после њега. Историја једне злоупотребе: слово прошив „новоромантичара”* (2003, 2005²), Радић је на њему својствен начин поновио и унеколико допунио разматрајући га у контексту опште друштвене кризе и са њом повезане кризе историјске свести. Не спорећи улогу коју имају дилетанти и вулгаризатори у подстицању интересовања јавности за историјским знањима, када је реч о тзв. новоромантичарима како их Радић еуфемистички назива, посреди је, у првом реду, облик огољеног шарлатанства. Оно своје исказе о прошлости не темељи на правилима научног метода па чак ни на здраворазумском расуђивању већ једино у складу са властитим жељама, хтењима и предрасудама које попримају облике маштовитих фантазија.

Кључну улогу у ширењу ове врсте псеудоисторијске литературе Радић са разлогом детерминише у подршци коју су током 90-тих година 20. века „новоромантичарима” пружили оновремени центри политичке моћи и поједини истакнути посленици јавног живота. При томе, у времену оштрих политичких, социјалних и националних ломова, појава митоманских параисториографских радова није карактеристична искључиво за српску средину већ је она пратећа појава и сведочанство о опсегу кризе са којом се друштва суочавају. Када је реч о учинку псеудоисторије у јавном животу, Радић с правом упозорава на погубне последице ненаучних теорија у друштвеној свести — казивања о наводној старини, изузетности и надмоћности српског народа, допринела су додатној конфузији, и иначе дезоријентисаних широких слојева српског друштва учинивши их, на тај начин, погоднима за манипулације сваке врсте. Ширење псеудоисторијских представа имало је за последицу и губитак поверења у резултате научне историографије и њену латентну дискредитацију, чему су, истини за вољу, свој ненамеран допринос дали и сами професионални историчари, не упуштајући се у полемике са припадницима тзв. „аутохтони-

стичке историографске школе”. Коначно, разарање рационално засноване историјске свести и „продор неумског у историографију” (Андреј Митровић) представља нарочито опасну заоставштину псеудоисторије као вида злоупотребе прошлости у идеолошке сврхе. Елиминисање историјских знања као основе за изградњу рационалне историјске свести одстрањује и радикални друштвени потенцијал који историја као наука поседује. Ово посебно имајући у виду оцену Кнута Хелсталија да „увид у то да је свет био потпуно другачији него што је данас делује као ослобођење и јача уверење да квалитативно нови друштвени односи могу настати и у будућности”. Нестанком рационалних историјских знања отвара се простор за „деконструкцију историјског ума” и конзервирање постојећег политичког и идеолошког поретка као једино могућег.

Сажет приказ носећих идеја садржаних у Јовановићевој и Радићевој књизи, по свему судећи, даје за право ауторима у погледу на избор њеног наслова. У поређењу са богатством историографских праваца и усмерења те посебних школа мишљења који су обележили развој водећих светских историографија током друге половине 20. века, српска историографија није следила развој карактеристичан за глобалне историографске токове. Упркос одређеним помацима оствареним током последње две деценије, првенствено захваљујући кругу историчара окупљених око Андреја Митровића и *Удружења за друштвену историју* основаног на његов подстрек као и делатности *Института за новију историју Србије*, историјска наука је, задржавајући традиционални карактер и не региструјући правац убрзаних друштвених промена, временом губила на способности да одговори своје друштвеном циљу. Другим речима, бивајући конзервирана у „историцистичкој развојној фази”, српска историографија је временом све мање била у могућности да испољи свој друштвени потенцијал чиме је посредно допринела сопственој маргинализацији у комплексу научних дисциплина.

Мишљења смо да изнесена дијагноза представља, у основним цртама, објективну и адекватну анализу стања у српској историографији. Не спорећи Јовановићеве судове о карактеру историјске науке у Србији на прелому 20. и 21. столећа, сматрамо да узроке њене својеврсне затворености у односу на главне токове историјског мишљења не треба тражити искључиво унутар професије историчара већ и у укупном друштвеном окружењу у коме историографија настаје и делује. При томе, од нарочитог значаја за обликовање физиономије историјске науке чине нам се две карактеристичне чињенице које су обележиле модерно српско друштво током два века његовог постојања. Прва је оличена у својеврсном „континуитету дисконтинуитета” — уместо постепеног еволутивног развоја, српско друштво конституисало се у условима вишеструких радикалних резова који су, ако не у потпуности онемогућили, оно учинили формирање традиције крајње

мукоотрпним а њу саму изузетно крхком. Ово наглашавамо, поред осталог, зато што је и Јовановић, у једном од својих ранијих радова, модерну српску историју сагледао управо са становишта дисконтинуитета (*Србија 1804—2004: развој оштерећен дисконтинуитетима; седам теза*, у: Љубодраг Димић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, *Србија 1804—2004. Три виђења или позив на дијалог*, 2. издање, Београд 2009, 149—205). Дакле, у друштву обележеном низом развојних дисконтинуитета тешко се постизао консензус чак и око питања шта би требало да представља садржај националне и државне традиције. Имајући у виду, пак, изузетан значај историографије у стварању и тумачењу традиција, сматрамо да је један од разлога за наведену конзервативност српске историографије садржан управо у чињеници да је она у условима честих политичких, социјалних и културних дисконтинуитета преузела на себе улогу чувара колективног, националног и државног сећања. Управо стога, било какви револуционарни захвати у суштину историографије перципирани су као потенцијално опасни не са становишта саме историографије већ, што је далеко важније, и за историјско памћење српске нације.

Друга околност од важности за разумевање преваге историзма као парадигме у српској историографији везана је за целину друштвеног амбијента обележеног, у првом реду, скромним општим културним нивоом средине у којој се развијала историјска наука. Аграрни карактер друштва, закаснела индустријализација, површна урбанизација, снажни остаци патријархалне свести, слабост институција, врло ограничена социјална база конзумента високе културе у коју спада историографија, само су неки од чинилаца који су, поред поменутих дисконтинуитета у државним и политичким питањима, пресудно одређивали физиономију не само историјске науке и профил њених посленика, већ и карактер друштвених и културних процеса у целини. Одатле релативна неразвијеност историјске науке не представља, на концу, ништа друго до потврду опште неразвијености српског друштва у целини. У том смислу, може бити од користи подсећање на околност да је реструктурирање историографије на темељима *нове историје* у Немачкој, земљи која крије „родно место и тајну” модерне историјске науке, отпочело две деценије по окончању Другог светског рата. И поред дискредитације истористичког концепта услед његове апологетске подршке циљевима немачке политике одговорне за отпочињање два светска сукоба, историзам као парадигма био је одбачен у корист социјалне историје тек током 60-тих година што је кореспондирало са снажним стремљењима послератне генерације за демократизацијом друштва и радикалним раскидом са нацистичким наслеђем.

Имајући у виду искуства мањих балканских и источноевропских историографија које су, попут српске, недовољно уочљиве у видуокругу светске историјске науке, напуштање традиционалног образаца у српској историографији везано је за низ чинилаца међу којима

је постепено укључивање српског друштва у глобалне развојне процесе на европском континенту пут који ће нужно водити, поред остalog, и концептуалном осавремењивању историјске науке у Србији. Ако ни због чега другог, оно стога што комуникација и размена идеја са страним историографијама нужно намеће и поштовање одређених, у академској заједници историчара општеприхваћених, норми савременог научног дискурса. При томе, не треба гајити нереалистична очекивања у односу на укупни друштвени утицај историографије будући да су друштвене науке, а нарочито хуманистика, управо у великим западним културама суочене са идеологијом техничко-технолошког прагматизма која, генерално, веома ниско вреднује домете и важност ових дисциплина. Стога сматрамо да је оправдано говорити о „кризи историје” управо са овог становишта које историографију у Србији, као и у западном свету, доводи у стање латентне кризе. Истина, криза историографије нема исте узроке у ова два случаја — док је један од разлога кризе српске историографије њено робовање матрици класичног историзма, криза историографије у светским оквирима наступила је услед процеса глобализације, уплива постмодерног мишљења и идеологије неолиберализма и мултикултуралности које су обзнаиле „крај историје”, додуше са различитих становишта и са другачијом аргументацијом, одричући, у појединим случајевима, чак и постојање друштвене потребе за научним сазнавањем историје. Међутим, како су ове појаве и процеси, у суштини историјски структурирани феномени „епохе позног капитализма” (Фредерик Џејмисон), охрабрујуће је да је идеју о „крају историје” демантовало само искуство историјског развоја током минуле две деценије. Будући да је, у међувремену, у јавном дискурсу наступило приметно повећање интересовања за историјским садржајима (у популарној култури, политичким дебатама, бројним специјализованим ТВ каналима и интернет страницама) Јерн Ризен са правом говори о „повратку и освети историје” у 21. веку.

Криза историје Мирослава Јовановића и Радивоја Радића представља не само темељну критику савремене српске историографије већ, истовремено, и пледоаје у корист *нове историје*. Делећи уверење аутора о неопходности отварања историјске науке ка иновативним стремљењима теорије и методологије историјске науке карактеристичним за токове светске историографије, мишљења смо да и *традиционална* и *нова историја* поседују одређена преимућства као и ограничења у погледу на своје сазнајне могућности. У ситуацији када се „племенити сан” о апсолутној објективности историјске науке показао као утопијско веровање 19-товековних историчара (Питер Новик), ваља имати на уму да *стара* и *нова историја* ни у ком случају не представљају међусобно супротстављене и искључиве појмове, већ да су то два, комплементарна лица историјске науке. Другим речима, тематској ограничености традиционалне историје на домен високе полити-

ке и дипломатских односа, нова историја пружила је неопходни коректив којим је фокус историјске науке постао целовитији, садржајнији и делимично ближи прокламованом (никада у потпуности достигну) идеалу *тоталне историје*. Инсистирањем на појмовној јасноћи, употреби теорија и проблемски оријентисаној историји, разни правци унутар *нове историје* учинили су историографију самосвеснијом и критичнијом што посебно добија на важности ако се имају у виду константна настојања у (пост)модерном добу да се историјска знања функционализују од стране различитих центара моћи. Како друштво и језик представљају нарочите *метаисторијске* претпоставке за постојање историје и историографије, употреба друштвене теорије и јасних и прецизно дефинисаних појмова несумњиво представља нужност сваког историјског истраживања (Рајнхарт Козелек). Управо у том контексту, свој пуни смисао добијају речи Андреја Митровића да историографија своју улогу активног чиниоца у једном друштву остварује посредством критике која је једино могућа уз развијену историјску свест и високу стручну самосвест струке у целини.

Последице одсуства систематског изучавања теоријских и методолошких питања у српској историографији добијају свој пуни смисао ако се има у виду да историја историографије не представља сама себи сврху, већ као вид ауторефлексије струке, она има за циљ да, вреднујући сопствену традицију укаже на правце њеног развоја, уочи постојеће недостатке и утврди будуће смернице, легитимише себе унутар корпуса националне културе и на тај начин оснажи своје укупно самопоуздање и стручну самосвест. У том смислу, дело *Криза историје* Мирослава Јовановића и Радивоја Радића које је било предметом критичке анализе, представља несумњиво важан допринос подизању укупне историографске културе чинећи је садржајнијом, богатијом и самосвеснијом. При томе, дужни смо да нагласимо да Јовановић доследно употребљава термин *историцизам* у контексту за који је у српској историографији, а нарочито у филозофији и друштвеној теорији, одомаћено коришћење појма *историзам*. Наиме, израз *историзам* је настао прихватањем немачке речи *Historismus* док је појам *историцизам* енглеског порекла. Иако се у енглеском говорном подручју ова два појма често користе као синоними (енг. *historism, historicism*), они у српском језику имају различита значења. Док историзам означава школу мишљења карактеристичну за немачки језички и културолошки простор током 19. века која је целокупну човекову егзистенцију тумачила из историјске перспективе, историцизам је појам који је употребио амерички социолог Карл Попер да њиме означи *метод* у друштвеним наукама који има за циљ историјско предвиђање посредством утврђивања ритмова или закона на којима почива друштвени развој. Одатле је по себи разумљиво да је разлика између ова два појма суштинска а употреба појма *историцизам* на начин на који то чини Јовановић, великим делом неоправдана. Коначно, оно што треба

имати на уму приликом читања овог снажно полемички интонираног дела јесте чињеница да оно представља једно од могућих виђења развојног пута српске историографије а не његову апсолутизацију. При томе, изразити критички тон присутан у Јовановићевој оцени савремене српске историографије свој циљ ће постићи у случају да српске посленике музе Клио подстакне да, полемишући са његовим оценама, посвете пажњу теоријским основама „заната историчара”. Одатле се највећа вредност Јовановићеве и Радићеве књиге састоји управо у настојању да српску историографију пробуди из стања „догматског дремежа” у коме се она (самоскривљено) налази.

Михаел АНТОЛОВИЋ

ПРИРОДНА КЊИГА

Стеван Раичковић, *Фасцикла, њоследња*, приредио Мирослав Максимовић, „Тиски цвет”, Нови Сад 2010

У рукама ми је тек објављена књига Стевана Раичковића под насловом *Фасцикла, њоследња* и поднасловом „преписка са Црњанским”. Наслов се тешко може довести у питање (а смислио га је песников син, чије име ћемо открити тек при крају текста), али је поднаслов унеколико непрецизан. Јер, овде није објављена преписка Стевана Раичковића са Црњанским, већ само писма Милоша Црњанског упућена Раичковићу. (Но, писац овог приказа мора да призна да ни њему ништа прецизније није пало на памет.) Дакле, у овој књизи су из Раичковићеве рукописне заоставштине објављена писма Милоша Црњанског са коментарима самог Раичковића. (Прецизније: са верзијама тих коментара.)

Тачно је да већи део ових писама иде у ред конвенционалних писама — о чему писати непознатом уреднику који од вас тражи рукопис? — али, та писма остају као документ да је Раичковић први пожелио да види поеме Милоша Црњанског на једном месту — и да му је то пошло за руком!

Преписка је почела, каже нам то Раичковић у уводу насловљеном „Неколико драгих хартија”, почетком јануара 1963. године. Објављено је укупно пет писама: три из 1963. године и два из 1965. Оно што је Раичковић тражио 1963. године (три поеме у једној књизи, рекли смо то већ) — добио је 1965. Послао је, дакле, Црњански дефинитивну верзију својих поема, а у последњем писму Раичковићу дао је оне своје чувене напомене уз поеме, које су се после редовно прештампавале. Долазим у искушење да их још једном прештампам —

јер, написане су тако да могу да прођу као „напомена уредника”, али се истовремено види да их је писао Црњански.

После писама објављен је и одломак из Раичковићеве песничке књиге *Случајни мемоари* (део о Црњанском), потом некролог „Одлазак Милоша Црњанског”, али и увод у некролог... (Односно, испричао нам је Раичковић како је до настанка тог некролога уопште дошло.)

На крају је исцрпна, прецизна белешка приређивача, коју потписује Мирослав Максимовић. Узгред, књига је приређена по највишим могућим стандардима када се приређује преписка, али и уопште када се приређује заоставштина. Мирослав Максимовић нам је и објаснио (посредно, кроз писмо Стевана Раичковића Кајетану Ковичу) — због чега ову књигу није довршио сам Раичковић. (Уништио је све рукописе иза себе, али овај рукопис није уништио.)

Донео је Максимовић обе верзије потресног писма Кајетану Ковичу. Каже Раичковић да ништа не пише — једино чита: нема чега да се сети у години која је прошла... (Отуда и овај рукопис, који није уништен, стоји.)

Ова књига нам више говори о Раичковићу, неголи о Црњанском — иако су писма Црњанског овде објављена. Прецизније, ова књига нам остаје као сведочанство о односу песника Раичковића према песнику Црњанском. Књига је тако компонована да је тај однос појачаван. (Некролог о Црњанском је све само не конвенционалан и иде у ред најтоплијих некролога написаних на овом језику.)

Наравно и овде је случај комедијант умешао своје прсте. Кад Раичковићу стигне прво писмо од Црњанског он, обневидео од среће и не види садржај писма. (Не схвата да је Црњански одбио понуду издавача!) Оно конвенционално „драги” (којим писма најчешће почињу) чита као само њему упућено! Али, трежњење наступа врло брзо. Црњански, грешком, писмо намењено Хатици Крњевић ставља у коверту са именом Стеван Раичковић. (Читаоци слуте како је почињао писмо упућено Хатици Крњевић.)

Да, умало да заборавим, нисам открио име Раичковићевог сина — понео је име највећег српског писца. Коначно и то говори о односу Раичковића према Црњанском. Тај мит који је почео одмах после рата (праћен између осталог и недоступношћу Црњанских књига) настављен је у пуној мери и када је Црњански постао незаобилазан писац школских лектира...

Заборавио сам да напишем да „Белешка приређивача” има фусноту која обећава. Наиме, приређивачу ове књиге, песников син, Милош Раичковић, пред пут у Њујорк, открива да је нашао кофер са још неким писмима Стевану Раичковићу... Нисам такође проговорио, а требало је, о емотивном односу Мирослава Максимовића према Стевану Раичковићу... О томе како заједно нису стигли до Голупца...

Заправо, ова књига делује тако природно, као да се сама од себе написала. (При том је једноставна у својој раскоши — ту се налази седам „потписаних” портрета Стевана Раичковића и портрет Милоша Црњанског, који је висио у радној соби Стевана Раичковића, а чији аутор је остао непознат. На заједничкој фотографији, којом се књига и завршава, уз Раичковића и Црњанског, су Попа, Вучо, Ђопић, Матић, Селимовић, Андрић и Џаџић.)

Неприродно је једино што уз име издавача „Тиски цвет” стоји седиште издавача — Нови Сад. (Тако је неприродно, као да је Дунав са водом Тисе кренуо уназад према Новом Саду.)

Миливој НЕНИН

КАКО И КУДА „БЕЗ ИЛУЗИЈА, ПРАВА И РЕЧИ”

Бојан Јовановић, *Говор њрозорљивоџ*, Друштво „Источник”, Београд 2009

Можда ће читаоце изненадити податак да је *Говор њрозорљивоџ* антрополога и етнопсихолога Бојана Јовановића, заправо, његова већ, веровали или не, десета песничка књига. Издавач је исти (као и у претходној пригоди) — друштво „Источник” у својој едицији 4x часописа *Поезија*. Ако не иста, јер је то немогуће, а оно бар слична јесте и основна емоционална интонација поменуће Јовановићеве књиге — сета и „магла меланхолије”, условјене свим оним суморним претњама које песник даноноћно и у свом окружењу преживљава и свим оним опасностима о којима песник упорно ћути и од њих болује. И сви ми заједно са њим.

Затим и сам начин градње песама је, иако измењен, ипак препознатљив као особена и вешта песничка лозинка Бојана Јовановића. Наиме, песме су попут мирних морских таласа који на махове ритмички допиру до тумача и читалаца, и то за разлику од претходне књиге, завидно бистре и транспарентне. Уз то — осмишљене и предвиђене, али и препознате и прихватљиве, јер у коначном доживљају Јовановићевих песама нема коренићих и битних одступања, али контролисанић и осмишљаванић свакако има.

Можемо условно пронаћи још једну аналогију између ове и претходне Јовановићеве књиге. И она се тиче наслова најновије књиге, јер смо у *Сенкама у џами* читали песму чији је наслов *Засиујник ѡрозирноџ*. Затим, ту су и сенке између корица најновије књиге, а у претходној и на насловници књиге.

Што се, пак, тиче тематског одредишта „говора прозорљивог” — и он је сродан ранијим Јовановићевим песничким остварењима, иако

значајно допуњен и проширен. Тачније, у најновијој песничкој књизи Бојана Јовановића у центру песникове пажње је данашњи човек и додељено му окружење са свим наслеђеним и новокомпонованим друштвеним болестима као што су неснађеност, изгубљеност, угроженост, оскудица, тескоба, опредмећеност, отуђеност и виртуелност битисања. Са напоменом да су сва побројана данашња искушења препозната и присутна и међу нама, али, као и до сада, презентована на смирен и утишан иронично-опомињући начин.

Песник Јовановић недвосмислено детектује своје окружење, посебно наглашавајући своју минорност и немогућност да утиче на измену ни дела свега онога са чиме се не слаже („Утврђена граница / и без моје воље / непрестано се помера”). Парадигматичне су песничке слике важећег и прихваћеног апсурда и хаоса на темељу узајамног неразумевања („У мени не виде оног који јесте, / у њима гледам оне који нису”). Заstraшује слика потпуне отуђености и удвајања сопствености („Све мање видим из овог тела”). Очито да је песнику додељен свет нестваран и да у њему влада привид, привид стварности, привид вредности, привид снова, чак и привид спасења у виду нестајања што илуструју следећи стихови: „Очигледно привид је / у коме спасоносно нестајем”. Песник, упркос противљењу, није у стању да „умакне коначном збиру” нити да се докопа „места где би требало да буде” и са жаљењем уочава да су му „најживља сећања на оно што се није догодило”. Оно што је живот и стварност, и што је нетрагом нестало.

Резултат данас важећих друштвених конвенција јесу не само усамљеност, што се читује у наредном стиху: „Повлачим се у себе”, већ у таквој обесмишљености и дезоријентацији може се наметнути нужност подвајања и појединца и колектива („Подвојили смо се”), као и близина симбиотичке слике подземног света мртвих, негде између античких представа и хришћанских слика пакла („Поливен катраном и уваљан у перје / кроз доње сам летео сневе”), на који све више наликује наше садашње станиште. Стога је песник забринут пред налетом све ближе измене сопствености равне најави апокалипсе („Постепено јачају прилике / за другачији исход догађаја / који наговештавају вране” у песми *Знамење* и „Прве вране проносе црнину / изнад недовршене / куполе храма” у песми *Крст*). Песник је уплашен и за могућу промену свог памћења, своје прошлости, свог националног кода, а тако и своје самобитности у сећању запретене и још увек сачуване, иако нам не изгледа тако. (Песник, иначе, „промене” зове „обманама”). Једна од опасности пред којима се можемо променити односно преварити јесу демонске силе мрака и зла, као што је то очигледно у песми *Азбучник* („Супротним сновима зачете / преливају се сотонске боје. // У расквашен хлеб / затура се голгота”).

Доживљај песниковог и нашег окружења сведоче и слике контејнера, кеса за ђубре, градских паса, гладних година, метежа, као и пе-

сникове учестале исповеди да нам је све вредно испод рушевина. Испод рушевина су „наше легенде”, као и првобитни ипостас.

Песник, дакле, општим атрибутима даје печат нашег и данашњег, бавећи се и сликама данашње власти и власти из блиске прошлости, иза којих нам преостају само горка изневерена очекивања („Трг је преплављен народом / из којег се издвајају они / који не желе да му се врате”). Нарочито је интересантан феномен вође. У песми *Основа*, у којој су актери „бели магови” и „тајне службе”, песник нуди контраст између опомињућег и, нажалост, непрепознатог а могућег исхода („Празно је постоље / чекало нове идоле. // Онај што нас гледа / може бити и та основа / на којој се мењају фигуре. // И чекање онога што је већ стигло”) и оне наше прастаре заблуде непогрешивог избора погрешне особе за вођу, на пример у песми *Уста*: „Предавали му се / и допустили да нас поведе / преко сопственог дна. // Слепо га пратили / док се нисмо обрели / иза његових зуба”, што асоцира и на Домановићеву сликовиту представу „Вође” у истоименој приповеци. Апострофирајући наш национални усуд да препознамо месију који то није, песник Јовановић проговара и о нашем колективном учешћу у том чину привиђања и измишљања непостојећих вредности („Изговорена пара / проглашена духом / увећавала је занос”). Иако песник логично и верно објашњава такав наш став који вековима понављамо, не можемо тражити амнестију за такву грешку и заблуду. У противном — „понављаћемо се до нестајања”, са разлогом нас горко упозорава песник.

„Већ виђена” посебност песничког поступка јесте употреба овом приликом ненаметљиве ерудиције којом се достиже квалитет дискретног метатекста и контекста, до трансвременског и транспросторног који бивају прави медијум за песникове ставове са којима читаоци брзо и лако успостављају дијалог. Таква је антологијска сублимација митских представа и личних запажања чије су извориште наша тренутна ограничења у песми *Пењао* („Без датог знака / почела је да повија се застава / и двоглави узлеће орао. // Узнемирили су се суседни духови / и усковитлале приземне страсти. // Ветар није сушио веш, / рукаве кошуља везивао је на леђа. // Носио је распарчану, / измрвљену земљу. // Прах домовине / бацао у очи. // Дувао је како је хтео, / празне ковитлао речи. // Хладан ваздух / струјао је кроз кости. // Из мяса извлачио маглу / и у друга уносио тела. // Из оцака чујем кукурикање. / Јавља се петао / узидан у темеље куће. // Одлетелог дозива орла”).

У том и таквом Јовановићевом тихо разиграном току песме сдржај се оправдано, ненаглашено и са мером обогаћује учесталим духовним и другим аналогним мотивима, почев од паганских наивних и живописних веровања, па преко новозаветних легенди, до савремене филозофије и психологије, упорно настојећи да се не удаљи од семантичког стожера почетног сопота и набоја. У првом плану песни-

ковог компоновања песама камен темељац је стих пун симболике и значења, у „говору прозорљивог”, за разлику од појединих ранијих књига, ретко запретеог и недоступног. Јовановић, заправо, жели да успостави семантичку узајамну везу између својих стихова, и то чини сликама и асоцијацијама које се продужавају једна у другу, и које се, доводе у извештан статус подразумевања претходних и следећих слика, представа и асоцијација.

Но, нужно је рећи да поменута садржајна окренутост прошлости и историји, мада, понављам, у најновијој Јовановићевој књизи у односу на претходне видно разуђена, нема само ову функцију у смислу семантичке вертикализације песме, већ управо контекстуални егземплари су парадигме својеврсног контраста према овом нашем приземном свету. Углавном сликовите илустрације ерудиције на коју се ослањају Јовановићеви стихови узори су и идеали до којих ми данас не можемо досегнути, јер се у кошмару у којем живимо данас и овде и не назире довољно јасно обриси ликова које треба следити. Око нас је, по речима песника Јовановића, намерно изазвани хаос („Жељени се не успоставља ред / јер њиме скривени поредак влада”) у којем се појединац не може снаћи, поготово не песник у систему поремећених и наопако окренутих вредности („У међусвету сам / где други владају закони. // Стално мењајући смер / време скрива знање о сили / што гони ме на овај пут”).

Александар Б. ЛАКОВИЋ

(ПО)ЕТИКА КОНТАМИНИРАНОГ ЈЕЗИКА

Станислав Барањчак, *Аудио и видео*, превео Александар Шаранац, „Агора”, Зрењанин 2009

Нови талас пољске авангардне поезије са стваралаштвом Жежија Гужањског, Ришарда Крињицког, Адама Загајевског, Еве Липске и Јулијана Корнхаузера, првобитно оријентисан као политички протест, друштвена критика и опозиција демагогији медија, развијајући сопствену поетику заузео је високу позицију на естетичкој лествици савремене светске поезије. Након пропасти комунистичког режима у Пољској политизованост ове поезије транспонована је на културолошке аспекте друштва и проблематику идентитета обичног човека у свету убрзаног технолошког напретка, презасићеног информацијама. Малог човека чији се страх од живота изједначава са страхом од смрти. Егзистенцијална криза повлачи за собом и кризу стварања коју поезија Новог таласа дубоко промишља. Са једне стране уводећи нове форме и експериментишући на границама домена поетског, а са друге, актуелизујући традицију кроз деконструкцију и реконструкцију је-

зика, присутна је стална тежња ка продукцији „живе поезије” као одраза стварности, свакодневице пропуштене кроз интелектуални, полемички и критички филтер песника-опсерватора. На овим темељима своју поетику изграђује и Станислав Барањчак.

За Барањчаково стваралаштво карактеристичан је развој од унутрашњег према спољашњем, од појединца према друштву, који прати стална свест о ослобађању језика из херметичних и неразумљивих форми и стварање читавог низа нових, наизглед непесничких језичких регистара. Процесом реактуелизације разговорног, публицистичког и административног функционалног стила у поетском кључу, а са циљем да се оствари доследна критика друштвеног поретка, Барањчак ствара *коншаминирани језик*. То је језик/стил чија се полемичко-критичка функција стапа са снажном експресивношћу израза, чија виртуозност иронизира и пародира, али истовремено и позива читаоца да почне да се пита „како се десило да смо почели да се играмо... те лингвистичке поезије?” (*Н. Н. њочиње да се њиша*). Промишљање језика је овде полазна тачка за промишљање свих осталих тема којима се Барањчак бави у својој поезији и представља кохезиони фактор за целокупно његово стварање.

Да би се појединац отворио према свету и стварности потребно је прво вратити се у себе, читамо у раној Барањчаковој поезији. Специфична феноменологија бића која прераста у снажну жељу за трансценденцијом у функцији је представљања границе између света и појединца, али истовремено и коначних могућности поезије и језика, односно њиховог усмеравања ка стварности која произилази из парадоксалног судара ониристичког и реалистичког: „Будићу дуго мој сан у дубљу јаву” (*Пробуђен у још дубљи сан*). Трансценденција бића и процес стварања захтевају поновну валоризацију, попут оне на коју Ниче позива у *Заратустри*. Да би се она извршила потребно је стварати на граници како би „семе ноћи” никло светлом и постало супермедијум којим се може „у себе ући и изаћи из себе” (*Пробуђен у још дубљи сан*).

Полазећи од идеје стварања, Барањчак готово емерсоновски посматра језик и реч у својој слободној и неограниченој форми, реч „стопут претпостављену” која има моћ да испуни егзистенцијалну празнину (*Празан*). Такво стварање отвара један сасвим нови свет, свет коме нису потребна „двострука врата од коже и кости” (*Чело*), већ се у њему назире „меандри река што се суше на папиру”, где „тако брзо копни у белини тог снега црна и жива крв” (*Писмо*). То је оно што се налази унутра: готово идеалистичка концепција стварања чији се потенцијал остварује у својој пуној мери тек у судару са „новим светом” који је напољу. Не уређеном и идеалном, већ „осакаћеном”, како га Загајевски назива. Реални свет и реални човек од крви и меса у њему су основна тема Барањчакова.

Време, модерно време у коме Барањчак пише може се условно поделити на две велике целине: период комунистичког режима и пе-

риод након пада комунизма у Пољској. Стваралаштво првог периода и оно које евоцира први период снажно је набијено горком иронијом која извире из сваког политизованог исказа, а најјачи покретач те ироније је употреба контаминираниог језика у песмама *Плакаћ*, *Про-шокол* и *Ако ѿорцелан онда само шакав*: „Ко ти је рекао да је дозвољено навићи се? Ко ти је рекао да било шта траје заувек? Зар ти нико није рекао да се никада на свету нећеш осећати као у својој кући?” Овај губитак приватности кроз иронизацију свој врхунац достиже у песмама *Ауџентѿик*, *Књижевно вече* и *Кад већ мораш да вичеш ради ѿо ѿихо*: „Кад већ мораш да живиш, ограничи се у свему (све има своје границе).”

У песми *Суѿрадан* огорченост и критика режима и рата добијају невероватну афективну набијеност захваљујући техници чињеничног исказа наизглед незаинтересованог и дистанцираног посматрача: „Су-традан након још једног колективног самоубиства увек на исти начин се ујутру купују новине.” Дистанцираност је још снажнија (а самим тиме и иронија) у *Мене ѿо не ѿоѿађа* где субјекат на крају ипак признаје: „... а ипак осећам да, мада је тако ситно, све ово заробљава ме.” Барањчак, као и сви песници Новог таласа, гаји божанску иронију. Његова иронија је иронија објективног коментатора који сведочи о догађајима према којима се не може остати равнодушан, иронија бесмисленог система и друштвеног поретка који се само насилно формално одржава, иронија лажног пророка који пита: „шта чекате, шта иза свега (не, Свега) тога стоји?” и који признаје: „и ја сам овог немог и уморног хора син” (*Шта чекаше*).

Прелаз у модерно време након пропасти комунизма тематизује песма *Друга ѿприрода* где Барањчак напушта свет „под чизмом трапера и гусеницом тенка” и уводи нас у Нови свет, где је „једини проблем — наћи место за паркирање” и где се „око навикава на веверицу, сиву, а не смеђу како је Господ Бог наредио.” Модерност постаје нова претња човеку и у њу је транспоновано много од деструктивности рата. Барањчак у својој критици одлази толико далеко да приказује човека коме је уништење постало потреба и који своју фасцинацију уништењем компензује краткотрајним чуђењем при посматрању надмоћности модерне технологије: „...огроман облак дима јури му у сусрет; бука још траје, али овације, звиждуци, аплаузи су прогутали је већ, и већ људи дају новинарском тиму изјаве” (*Имѿлозија*). Заstraшујућа безличност модерног света и изгубљеност човека у њему постаје још интензивнија од страха од рата и режима, постаје глобална бољка, „нова зараза”. Човек кога Барањчак приказује више не зна где припада. Он не може да ухвати ритам (*Пиѿање риѿма*) и нема више на шта да се ослони јер је и последња сеница срушена: „Како то — још постојим ЈА као целина, кад је у мени Ништа: сад је сијалица где беше булдожером срушена сеница, та шупа од жице и таласастог лима” (*Сеница*).

У новоме свету питање целовитости бивствовања и његовог одређења се намеће само: „Обичан човек би до ђавола коначно могао да се одлучи ко је”, цитира Барањчак да би закључио да „сваки човек у свакој секунди мора да одлучује ко је.” Та константна променљивост, са једне стране, условљена спољашњим променама, а, са друге, унутрашњим побудама човека који, као код нашег Диса, „пада само у један живот” (*Чийшав живоїи је ѿред шобом*), представља једино егзистенцијално решење, које, амбивалентно и парадоксално само по себи, постаје још један предмет Барањчакове ироније у *Тексїу који би шребало да се угравира на наруквици од нерђајућеџ челика, сїално ноше-ну на злџбу за случај изненадноџ зубишїка ѿамћења*. Промишљајући овај проблем Барањчак ће да се осврне и на религију. И његов бог, као и Загајевскољев, ћути: „Оче наш, који јеси нем, који не одговараш ни на какав позив.” (*Н. Н. ѿокушава да се сеїи речи молишїве*). Међутим, за разлику од Загајевског, Барањчаков човек не може да прихвати да живи у ери „смрти Бога”, већ „мора да верује, да ипак јеси,... да би преспавао још ову једну ноћ.”

Још један аспект модерне културе на којем ће Барањчак применити свој контаминирани језик јесу масовни медији и индустрија забаве. Продирући у теорију информација Барањчак пародира језик телевизије (*Драџа емисиџо Гледаоци ѿишїају*) или се иронично односи према проблему отуђења јединке којој прете савремени видови комуникације (*Сузе у биоскоїу*). Преоптерећеност информацијама науштрб њихове веродостојности, „самлевен и већ зготовљен хамбургер вести, огласа, телевизијских програма, спортских резултата, прогноза, реклама, савета сижејнијих и шаренијих него у природи” (*Док ѿодижем са ѿраџа недељне новине*), постаје један од главних проблема комуникације између човека и света као губитак осећаја за стварност.

У Барањчаковој поезији музика заузима посебно место. Тематизујући класичну и цез музику, на распону од задовољења захтева ритма до интермедијалних алузија, Барањчак тежи да направи спону између језика поезије и језика музике кроз пажљиву изградњу структуре песме и враћање чврстим формама (*Winterreise III, Неко у зграти свира арију Моцаршїа*). Са друге стране музика се посматра и као информација о чијој се онтологији не расправља, као што је случај у *Коншїраїункшїу* и песми *Хај-фај*, где је акценат стављен на питање квалитета преноса медија, а не на саму природу музике.

На крају као велика синтеза која спаја све теме и контемплације стоји *Хируршїка ѿрецизносїи* као један целовит и методичан ексцерпт Барањчакове поетике. Повезујући модерно и деструктивно, режим и медије, историјско и актуелно, иронију и истину, поезију и музику, Барањчак износи комплексан систем поезије и филозофије која подстиче на размишљање о многим актуелним проблемима и, посредно тежећи хуманизму, подсећа нас да је наш свет још увек далеко од онога који је најбољи међу свим световима.

Игор ЈАВОР

МИХАЕЛ АНТОЛОВИЋ, рођен 1975. у Аугсбургу, Немачка. Школовао се у Сомбору и Новом Саду. Историчар, бави се српском и југословенском историјом XIX и XX века, историјом Немаца у Југоисточној Европи, историјом Немачке, историјом историографије и методологијом. Научне и стручне радове објављује у периодици.

МИЛЕТА АЋИМОВИЋ ИВКОВ, рођен 1966. у Богатићу код Шапца. Пише поезију, есеје, студије и књижевну критику. Књига песама: *Дно*, 1995. Студија: *Стиварносћ и ѝрича*, 2008. Приредио: *Уска сџаза у забрђе* јапанског класика Маџуа Башоа, 1994; *Хајдук Сџанко* Јанка Веселиновића, 1996; *Најлејше ѝриче Драгослава Михаиловића*, 2003.

САВА БАБИЋ, рођен 1934. у Палићу код Суботице. Критичар, преводилац и теоретичар превода. Објавио је преко осамдесет књига превода с мађарског језика, добитник више значајних награда. Објављене књиге: *На длану*, 1971; *Неусџео ѝокуџај да се џарабе оборе*, 1979; *У сенци књиге*, 1981; *Како смо ѝреводили Пејшеџија — иџторија и ѝоџиџика ѝревода*, 1985; *Разабрајџи у ѝлеџиву — есеји о ѝреводилачком чину*, 1986; *Превесеји*, 1989; *Љубавни јади младог филозофа Ђерђа Лукача*, 1990; *Пејџ виџе ѝеџи — ѝорџреџи ѝеџи срџских и ѝеџи мађарских ѝисаџа*, 1990; *Мађарска цивилизаџија*, 1996; *Милорад Павић мора ѝричаџи ѝриче*, 2000; *Библиоџраџија Саве Бабића*, 2003; *Поводзиви — друџи о Сави Бабићу*, 2004; *Хармонија и дисхармонија Пејџера Еџџерхаџија*, 2007; *Радиониџа и арџуменџум — између ориџинала и ѝревода*, 2007.

ВЛАХО БОГИШИЋ, рођен 1960. у Дубровнику. Лексикограф, књижевни историчар, пише прозу. Објављена књига: *Некролог за М. — недоврџени роман*, 2008.

МАЋЕЈ ВОЖЊАК (MАСIEJ WOŹNIAK), рођен 1969. године. Песник и музички критичар. Објавио је пет поетских књига. Живи у Плоцку. (А. Ш.)

АГЊЕШКА ВОЛНИ-ХАМКАЛО (AGNIESZKA WOLNY-HAMKALO), рођена 1979. у Вроцлаву, Пољска. Објавила је пет песничких књига и једну књигу дечјих бајки. (А. Ш.)

МИРО ВУКСАНОВИЋ, рођен 1944. у Крњој Јели (Горња Мора-ча), Црна Гора. Пише прозу, поезију и есеје. Управник је (од 1988) Библиотеке Матице српске, главни уредник (од 2008) Издавачког центра Матице српске и дописни члан САНУ, а био је (2004—2008) пот-председник Матице српске. Објављене књиге: *Клејџа Пека Перкова*, роман, 1977; *Горске очи*, приповетке, 1982; *Немушћии језик*, записи о змијама, 1984; *Вучји љрагови*, записи о вуковима, 1987; *Градишћиа*, роман, 1989; *Тамоони*, поеме и коментари, 1992; *Морачник*, поеме, 1994; *Далеко било*, мозаички роман у 446 урокљивих слика, 1995; *Семољ жо-ра*, азбучни роман у 878 прича о ријечима, 2000; *Точило*, каме(р)ни роман у 33 реченице, 2001; *Кућни круж*, роман у концентричном сну, 2003; *Семољ земља*, азбучни роман о 909 планинских назива, 2005; *Повраћак у Раванград*, биографске приповести с прологом и писмом својих ликова, 2007; *Оћвсјуду*, четири различите приповетке с истим намерама, 2008; *Семољ људи*, азбучни роман у 919 прича о надимци-ма, 2008; *Чићање љаванице*, приповедака 20, 2010. Књиге разговора и прича: *Ликови Милана Коњовића*, 1991; *Каже Миро Вуксановић* (при-редио М. Јевтић), 2000. Приређене књиге: *Лаза Косћиић у Сомбору*, 1980; *Раванград / Вељко Пећровић*, 1984; *Сћеван Раичковић: Лейоћис*, 2007; *Пећар II Пећровић Њежош*, 2010.

СРЂАН ДАМЊАНОВИЋ, рођен 1968. у Новом Саду. Професор филозофије, пише филозофске и текстове из теорије уметности. Обја-вљене књиге: *Мали речник грешака (не само) за новинаре*, 2005; *Медиа-логице — време филозофије и разоноде*, 2009; *Речник грешака*, 2009.

МИЛОВАН ДАНОЈЛИЋ, рођен 1937. у Ивановцима код Љига. Од 1984. трајно настањен у Француској, живи у Поатјеу. Песник, ро-мансијер, есејист, сатирик, фелџтонист, путописац, мемоарист, књи-жевни преводилац, академик. Књиге песама: *Урођенички љсалми*, 1957; *Недеља*, 1959; *Ноћно љролеће*, 1960; *Баладе*, 1966; *Гласови*, 1970; *Чи-сћине*, 1973; *Грк у зајвору*, 1975; *Пућ и сјај*, 1976; *Ране и нове љесме*, 1979; *Мишја руйа*, 1982; *Вечиии наилазак*, 1986; *Чекајући да сћане љљусак*, 1986; *Тачка оћћора* (избор), 1990; *Зло и наоћако*, 1991; *Разго-ревање ваћре* (избор), 2000; *Ограда на крају Београда*, 2001; *Србија на Зајпаду — light verses*, 2005; *Познавање људи и љприроде*, 2005; *Риме*, 2007. *Пешчачки монолож*, 2007; *Црно исћод нокћиију — хиљаду щесћ сћо-тћина двадесетћ чећири ећијрама*, 2009. Збирке дечјих песама: *Како сћа-вају љрамвају*, 1959; *Фуруница-јојуница*, 1969; *Родна година*, 1972; *Како живи љољски миш*, 1980; *Песме за врло љамешћну децу*, 1994; *Како сћа-вају љрамвају и друже љесме* (избор), 1999; *Марћовско сунце* (избор), 2002; *Пејо Крсћа*, 2005; *Јесен на љијаци*, 2006; *Велика љијаци*, 2006; *Ограда на крају Београда*, 2010. Књиге прозе: *Како је Добрислав љроћр-чао кроз Јујославију*, 1977; *Змијин свлак*, 1979; *Сенке око куће*, 1980; *То*, 1980; *Брисани љросћор*, 1984; *Као дивља звер*, 1985; *Драги мој Пе-*

шровићу, 1986; *Нека врста циркуса*, 1989; *Година пролази кроз авлију*, 1992; *Место рођења*, 1996; *Ослободиоци и издајници*, 1997; *Балада о сиромаштву*, 1999; *Личне ствари*, 2001; *Пустоловина или исјовеси у два љаса*, 2002; *Зечји шрагови*, 2004; *Човек човеку*, 2006; *Учење језика*, 2008; *Прича о пријоветачу — оглед из аутофикције*, 2009. Есеји и огледи: *Лирске расправе*, 1967; *О раном устјању*, 1972; *Наивна њесма*, 1976; *Мука с речима*, 1977; *Чишћење алаша*, 1982; *Писаши под надзором*, 1987; *Мука духу*, 1996; *Тешко буђење*, 1996; *Велики исјиш*, 1999; *Игре с речима*, 2005; *Песници*, 2007.

НЕБОЈША ДЕВЕТАК, рођен 1955. у Малој Градуси код Сиска, Хрватска. Пише поезију, прозу, есеје и критику. Књиге песама: *Пресудна жеђ*, 1980; *И друге болести*, 1980; *Непожељни гости*, 1984; *Заустављена пројекција*, 1988; *Кључаница*, 1991; *Жуђено војевање*, 1995; *Расуло*, 1997; *Кораца без одређишта* (избор), 2004; *Лицем према наличју* (избор и нове песме), 2004; *Боре и бразготине*, 2005; *Узалуд шражећи*, 2008; *Омча за вошћаницу*, 2009. Књиге прозе: *Разгртање њејела* (ратни записи), 1998; *Нејрисјање на њонуђено*, 2009. Приредио више песничких антологија.

СЛОБОДАН ЖУЊИЋ, рођен 1949. у Приштини. Филозоф, пише студије, стручне и научне радове из области античке и савремене филозофије. Објављене књиге: *Фрагменти Елејаца — Парменид, Зенон, Мелис*, 1984; *Аристотел и хенологија — њроблем једног у Аристотеловој метафизици*, 1988; *Маршин Хајдегер и националсоцијализам — документи и интјерпретације*, 1992; *Службе Мнемосини — њолемике о самозаборау балканске филозофске свести*, 2007; *Историја српске филозофије*, 2009; *Модерност и филозофија — разматрања о духу времена са размеђа векова*, том 1, 2009.

ИГОР ЈАВОР, рођен 1988. у Осијеку, Хрватска. Студент је компаративне књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду. Пише поезију, кратку прозу и књижевну критику, објављује у периодици.

МИЛОШ ЈЕВТИЋ, рођен 1936. у Горњој Буковици код Ваљева. Новинар, објавио мноштво књига разговора са готово свим значајним савременим писцима српске и југословенске књижевности.

ДРАГАН ЈОВАНОВИЋ ДАНИЛОВ, рођен 1960. у Пожеги. Пише поезију, прозу, есеје, књижевну и ликовну критику. Књиге песама: *Еухаристија*, 1990; *Енигме ноћи*, 1991; *Пенјаграм срца*, 1992; *Кућа Бахове музике*, 1993; *Живи њергаменш*, 1994; *Европа под снегом*, 1995; *Дубока шципина*, 1996; *Паншокр(е)ашор*, 1997; *Глава харфе* (коаутор Д. Вуксановић), 1998; *Алкохоли с јуђа*, 1999; *У ружиним огледалу*, 2001;

Концерти за никоџ, 2001; *Најлепше ђесме Дражана Јовановића Данилова*, 2002; *Хомер ђредџрађа*, 2003; *Гнездо над ђонором*, 2005; *Мемоари ђеска*, 2008. Романи: *Алманах ђецчаних дина*, 1996; *Иконостас на крају све-ша*, 1998; *Ошац ледених брда*, 2009. Књига есеја: *Срце океана*, 1999.

МИОДРАГ ЈОВАНОВИЋ, рођен 1932. у Зрењанину. Историчар уметности. Објављене књиге: *Српско сликарство у доба романтизма*, 1973; *Ђура Јакшић* (коаутор Н. Кусовац), 1978; *Новак Радонић*, 1979; *Ђока Миловановић*, 1983; *Српско црквено џрадићелство и сликарство новијеџ доба*, 1987; *Ојленац — Храм свећоџ Ђорђа и Маузолеј Карађорђевића*, 1989; *Међу јавом и мед сном — српско сликарство 1830—1870. џодине*, 1992; *Музеологија и зашћићића сћоменика кулћуре*, 1994; *Сликарство Темпцварске ејархије*, 1997; *Урош Предић*, 1998; *Српски манасћири у Банатиу*, 2000; *Мосћови Миодрађа Јовановића* (разговарао М. Јевтић), 2001; *Михаило Миловановић*, 2001; *Ђока Јовановић: 1861—1953*, 2005; *Храм Свећоџ Саве у Беоџраду*, 2007; *Владимир Мићровић — слике и скулћићуре*, 2008; *Три века српскоџ сликарства*, 2009.

МИРОСЛАВ ЈОСИЋ ВИШЊИЋ, рођен 1946. у Стапару код Сомбора. Пише поезију и прозу. Гл. дела: романи *ТБЦ*, 2002; *Роман без романа*, 2004; *Док нас смрћ не расћави*, 2004; *Сћабло Маријино*, 2008; књиге приповедака *О дуду и џробу — нових једанаестћ џодова*, 2005; *Сћари и нови џодови*, 2005; *Приче из шраја*, 2006; *Писма српским ђисцима*, 2007; *Сабране ђрићовейќе*, 2007; *Анћологија*, 2008.

СОЊА КАПЕТАНОВ, рођена 1978. у Новом Саду. Бави се новићом српском књижевношћу, пише студије, огледе и књижевну критику. Објављена књига: *Лирски џодови — ране ђрићовейќе Мирослава Јосића Вишћића*, 2010.

СВЕТОЗАР КОЉЕВИЋ, рођен 1930. у Бањалуци, БиХ. Пише студије из књижевности, преводи с енглеског, академик. Објављене књиге: *Триумф инћелићенције*, 1963; *Хумор и митћ*, 1968; *Наш јуначки еј*, 1974; *Пућеве речи*, 1978; *The Epic in the Making*, 1980; *Прићовейќе Иве Андрића*, 1983; *Енћлеска књижевностћ 3*, 1984; *Вићења и сновићења*, 1986; *Хирови романа*, 1988; *Прићовейќа 1945—1980*, 1991; *По белом свећу*, 1998; *Посћање еја*, 1998; *Енћлеско-српски речник* (коаутор И. Ђурић-Пауновић), 2000; *Енћлески романсћјери двадесетћоџ века (1914—1960) — од Ђејмса Ђојса до Вилијама Голдинђа*, 2003; *Вјечна зубља — одјеци усмене у ђисаној књижевностћи*, 2006; *Вавилонски изазови — о суретћима различитћих кулћура у књижевностћи*, 2007; *Одјеци речи*, 2009.

МИЛОШ КОРДИЋ, рођен 1944. у Комоговини код Петриње, Хрватска. Пише поезију и прозу, а бави се и књижевношћу за децу. Књиге песама: *Посћојало једно море*, 1966; *Сћавач чисћоџ сна*, 1968;

Грумен, 1971; *Одавде до раџа*, 1972; *Цаџраџ* 1976; *Диносаур*, 1977; *Изрезано око*, 1982; *Дисање леда*, 1985; *Резачи драме и круха*, 1989; *Најава зиме*, 1990; *Наследне ђјесме*, 1992; *Црна биљка јабука*, 1995; *Сан о Борхесу*, 1998; *Изабране ђјесме*, 1999; *Тихо ђјрисџајање*, 2004. Књиге прича: *Коњаник*, 1982; *Ђаволов шесџар*, 2001; *Као џачке у ђјразнини*, 2005. Књиге песама за децу: *Е баш неђу*, 1971; *Сунце врџи сунџокреџе*, 1985. Поеме: *Слобода је наук ђјредубоки*, 1976; *Шума на рукама*, 1981. Књижевне монографије: *Књига за даље*, 1986. Књига есеја, записа и огледа: *Проџуџишено*, 2005.

АЛЕКСАНДАР КОСТАДИНОВИЃ, рођен 1973. у Нишу. Историчар књижевности, пише студије, есеје и књижевну критику. Објављене књиге: *Миџско у ђјоезији Васка Поје: Усџравна земља, Вучја со*, 1999; *Израз и ођледало*, 2010.

АЛЕКСАНДАР Б. ЛАКОВИЃ, рођен 1955. у Пеђи. Пише поезију, есеје, студије и књижевну критику. Књиге песама: *Нођи*, 1992; *Заседа*, 1994; *Повраџак у Хиландар*, 1996; *Дрво слеџођ џаврана*, 1997; *Док нам кров ђјрокиџњава*, 1999; *Ко да нам враџи лица усџуџи изђубљена* (избор), 2004. Студије: *Од џоџема до сродника: миџолоџки свей Словена у срџској књижевноџи*, 2000; *Хиландарски ђјуџоџиси*, 2002; *Токови ван џокова — аџџентџични ђјеснички ђјосџуџици у савременој срџској ђјоезији*, 2004; *Језикоџворци — џонђоризам у срџској ђјоезији*, 2006; *Дневник речи — есеји и ђјрикази срџске ђјесничке ђјродуџиџе 2006—2007*, 2008.

МАЃГОЖАТА ЛЕБДА (MAŁGORZATA LEBDA), рођена 1985. у Новом Сончу, Пољска. Пеникиња и новинарка, студирала је књижевност, информатику и библиотекарство у Кракову. Пише докторат из књижевности и бави се новинарством. Још као студент добила је више књижених награда. Своје песме објављује у низу цењених књижевних часописа. Објавила је и две збирке песама, *Оџворена на 77 сџрани* и *Трађови*. Од стране критичара поздрављена је као изразита индивидуалност, као једна од најзанимљивијих песникиња најмлађе генерације. Како каже песник и критичар Јузеф Баран: „Интуиционисткиња, језички проналазач, мења се из песме у песму, дуго одмерава речи на теразијама маште и осеђајности, пре него што се одлуђи да их употреби... У својим најбољим делима кроз филтер најпре пропушта властито животно искуство, што чини да га примамо као аџџентично...” (Б. Р.)

ИВАН НЕГРИШОРАЦ, рођен 1956. у Трстенику. Пише поезију, прозу, драме и књижевну критику. Књиге песама: *Трула јабука*, 1981; *Ракљар. Желудац*, 1983; *Земљоџис*, 1986; *Абракадабра*, 1990; *Тоџло, хладно*, 1990; *Хоџ*, 1993; *Везници*, 1995; *Прилози*, 2002; *Поџајник*, 2007. Ро-

ман: *Анђели умиру*, 1998. Дrame: *Фреди умире*, 1987; *Куц-куц*, 1989; *Истиража је у шоку, зар не?*, 2000; *Видиш ли свице на небу?*, 2006. Студије: *Леђићимаџија за бескућнике. Српска неоавангардна поезија — поезијски идентитет и разлике*, 1996; *Лирска аура Јована Дучића*, 2009.

МИЛИВОЈ НЕНИН, рођен 1956. у Локу, Шајкашка. Књижевни критичар и историчар. Објављене књиге: *С-авести кријике, с-окови поезије*, 1990; *Светислав Стефановић — претеча модернизма*, 1993; *С мером и без ње*, 1993; *Суочавања*, 1999; *Сивари које су прошле*, 2003; *Стари лисац*, 2003; *Случајна књижа — колаж о Тодору Манојловићу*, 2006; *Српска јесничка модерна*, 2006; *Сићне књиже — о прейисци српских писца*, 2007; *Слајка књижа*, 2008; *Седам бележака — мала књижа о Црњанском*, 2009; *Савиченја — српски књижевници искоса*, 2010. Приредио више књига и антологија.

СТАНИША НЕШИЋ, рођен 1956. у Пањевцу код Деспотовца. Пише поезију, прозу, есеје и књижевну критику. Књиге песама: *Ошварење прсена*, 1982; *Митологије*, 1988; *Бдење*, 1990; *Таворска светлост*, 1997; *Певања о хаосу*, 2002; *Европа на рођовима бика*, 2004; *Лоши момци*, 2005; *Тријих*, 2006; *Orient express*, 2007. Роман: *Бела кућа*, 1992. Књиге есеја и критика: *Источници — преглед византијског и старог српског јесништва*, 1995; *Чићање традиције*, 1996.

ПРЕДРАГ ПИПЕР, рођен 1950. у Београду. Лингвиста, ужа специјалност му је граматика и семантика словенских језика. Пише научне радове, уџбенике, монографије и библиографије и преводи с руског, дописни је члан САНУ. Објављене књиге: *Заменички прилози (граматички стајус и семантички тијови)*, 1983; *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику*, 1988; *Увод у славистику*, 1991; *Поглавља из науке о српском језику*, 1996; *Језик и простор*, 1997; *Методологија лингвистичких истраживања*, 2000; *Српски између великих и малих језика*, 2003; *Асоцијативни речник српског језика 1 — од стимуланса ка реакцији* (коаутори Р. Драгићевић, М. Стефановић), 2004; *Грамматика руског језика — у поређењу са српском*, 2005; *Синтакса савременог српског језика — проста реченица* (коаутор), 2005.

БОЈАН РАДИЋ, рођен 1980. у Суботици. Пише поезију, прозу, књижевну критику и текстове о српском језику, преводи, бави се новинарством. Објављена књига: *Новосадски скуј „Српско ишћање и србистика” — разговори са Петром Милосављевићем*, 2008. Приредио је збирку песама Петра Милосављевића *Блокада*, 2009.

БИСЕРКА РАЈЧИЋ, рођена 1940. у Јелашници код Ниша. Пише есеје и радио драме, преводи с пољског, руског, чешког, словач-

ког, бугарског и словеначког (Шимборска, Милош, Липска, Ружевић, Херберт, Мрожек, Гловацки, Кот, Колаковски, Загајевски, Барањчак, Гомбровић, Виткјевич, Анџејевски, Брандис, Лем, Јурковски и др.). Објављене књиге: *Писма из Прага*, 1999; *Пољска цивилизација*, 2003; *Мој Краков — из културне археологије града*, 2006.

СИНИША СОЂАНИН, рођен 1972. у Сремској Митровици. Пише поезију и кратку прозу. Књига приповедака: *Три реда зуба*, 2002.

НЕНАД СТАНОЈЕВИЋ, рођен 1982. у Сремској Митровици. Бави се српском књижевношћу XX века, пише огледе и књижевну критику, објављује у периодици.

МАЈА Д. СТОЈКОВИЋ, рођена 1983. у Прокупљу. Историчар књижевности, пише књижевну критику, објављује у периодици.

ДАРКО ТАНАСКОВИЋ, рођен 1948. у Загребу, Хрватска. Оријенталиста, објављује научне и стручне радове и студије и преводи с арапског. Члан је Европске академије наука и уметности. Објављене књиге: *Арајска поезија* (зборник), 1979; *Суфизам* (зборник, коаутор И. Шоп), 1981; *Арајски језик у савременом Тунису — дијалог и билингвизам* (докторска дисертација), 1982; *Контрастивна анализа арајског и српскохрватског језика*, 1982; *У дијалогу с исламом*, 1992; *Турско-српски речник* (коаутори С. Ђинђић и М. Теодосијевић), 1997; *На Истоку Зајада — разговори са Дарком Танасковићем* (приредио М. Јевтић), 2000; *Ислам и ми*, 2000; *Југоисток Србије — континуитет кризе и могући исходи* (група аутора), 2001; *Граматика арајског језика* (коаутор А. Митровић), 2005; *Ислам — догма и живи*, 2008; *Неоосманizam — доктрина и политичка пракса*, 2010

МИРОСЛАВ ТОДОРОВИЋ, рођен 1946. у Трешњевци код Ариља. Пише поезију, прозу и књижевну критику. Књиге песама: *Сис ведрине*, 1978; *Исис таме*, 1990; *Лешће бараке, теренци и њихове дуче*, 1990; *Судњи час*, 1990; *Теренска свеска*, 1993; *Исис таме 2*, 1994; *Сванућа*, 1994; *Црно у боји*, 1994; *Поштоња верзија*, 1997; *Свети мученици*, 1998; *Тамно и дубоко*, 2002; *Земаљско и небеско*, 2004; *После свега*, 2005; *Сјрам расутих звезда*, 2006; *Песме њиховања*, 2009. Књига критика: *У сенци Дамокловог мача*, 1, 2009.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ, рођен 1921. у Великој Дренови код Трстеника. Књижевник, пише романе, репортаже, расправе и публицистику, академик, Објављене књиге: *Далеко је сунце*, 1951; *Корени*, 1954; *Седам дана у Будимпешти*, репортажа, 1956; *Деобе*, 1961; *Акција*, 1963; *Бајка*, 1965; *Моћ и стирење*, 1971; *Време смрти*, I—II, 1972, III, 1975,

IV, 1979; *Стварно и могуће*, 1982; *Време зла — Грешник*, 1985; *Оштрадник*, 1986; *Верник*, 1990; *Промене*, 1991; *Време власти*, 1997; *Пишчеви записи 1 (1951—1968)*, 2000; *Пишчеви записи 2 (1969—1980)*, 2001; *Пишчеви записи 3 (1981—1991)*, 2002; *Писци мога века*, 2002; *Српско ишћање 1—2*, 2002—2003; *Косово*, 2004; *Пишчеви записи 4 (1992—1993)*, 2004; *Пријатељи*, 2005; *Пишчеви записи 5 (1993—1999)*, 2008; *Пишчеви записи 6. Време змија (1999—2000) — мали светски раић ироћив Србије*, 2008.

ДРАГАН ХАМОВИЋ, рођен 1970. у Краљеву. Пише поезију, есеје и књижевну критику. Књиге песама: *Мракови, руђе*, 1992; *Намешћеник*, 1994; *Матична књижа*, 2007; *Албум раних стихова*, 2007. Књиге есеја и критика: *Сан Драгана Илића*, 1990; *Ствари овдашње*, 1998; *Песничке ствари*, 1999; *Последње и прво*, 2003; *С обе стране*, 2006; *Лето и цитати — поезија и поезика Јована Христића*, 2008; *Песма од почетка*, 2009.

ГУСТАВ ХЕРЛИНГ-ГРУЋИЊСКИ (GUSTAW HERLING-GRU-DZIŃSKI, Сухедњов код Кјелца, Пољска, 1919 — Напуљ, 2000). Један је од најзанимљивијих пољских писаца XX века. Студирао је књижевност у Варшави. Још као гимназијалац почео се бавити критиком, с обзиром на изузетно образовање и интересовање за целокупну хуманистику. Године 1940. нашао се у једном совјетском логору на Белом Мору, у коме је провео две године које је описао у књизи *Други свет* (1951). Добивши помиловање прикључио се армији генерала Андерса, борећи се с њом на Средњем и Блиском истоку, у северној Африци и у чувеној бици код Монте Касина. После рата није се вратио у комунистичку Пољску. Живео је у Енглеској, Немачкој, на крају се оженивши Крочеовом ћерком Лидијом, па се настанио средином 50-их у Напуљу, где је и умро. Био је изврстан политички коментатор, један од највећих стручњака за тоталитаризам у свим видовима, а писао је и прозу, сјајну есеистику и књижевну критику. Његовим најзначајнијим делом сматра се шестотомни *Дневник писан ноћу* који је објављивао од 1969. у париској емигрантској *Култури*, као наставак Гомбровичевог *Дневника*, а касније и у књигама. Преведен је на све значајније језике. Главна дела: *Други свет*, *Живи и мртви*, *Кула и друге приче*, *Час сенки*, *Венецијански иориреи*, *Благословена светица*, *Дон Илдебрандо*, *Врели дах писаније*, *Бела ноћ љубави*, *Дневник писан ноћу*, т. I—VI. (Б. Р.)

БОЈАН ЧОЛАК, рођен 1978. у Београду. Бави се поетиком модерне српске књижевности. Објављена књига: *Роман иаиријархалне културе — Борисав Штанковић: Газда Младен*, 2009.

АЛЕКСАНДАР ШАРАНАЦ, рођен 1974. у Крагујевцу. Пише поезију и преводи с пољског и енглеског. Књиге песама: *Алеја часовника* (коаутор Н. Живановић), 1998; *Словенске сени*, 1998; *Преци џоворе*, 2001; *Девице мудре и луде*, 2002. Приредио и превео: *Српско-пољски мост ђезије*, 2004; *Сћање ђријравности — савремена пољска ђезија*, 2010.

Приредио
Бранислав КАРАНОВИЋ